

МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОҒАҲИЙ

ЗУБДАТУ-Т-ТАВОРИХ

(ТАРИХЛАР САРАСИ)

Тошкент

“Ўзбекистон” нашриёти

2009

“Зубдату-т-таворих” – Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий бадий-тарихий насрининг “Фирдавсу-л-икбол” ва “Риёзу-д-давла”дан кейинги учинчи китоби. Асарда Хива хонларидан бўлган Раҳимкулихон даври (1843 – 1846) воқеалари бетакрор бадий шаклда тасвирланган. Огаҳийнинг ушбу мемуар-қиссаси асосан сажъли насрда битилган бўлса ҳам, унда қасида, маснавий, ғазал, рубоий, қитъа, таърих ва фард сингари мумтоз шеърий жанрлар намуналари ҳам кўплаб учрайди. Бу жанрлар асар тилининг бадиияти ва тасвирнинг жозибадорлигини оширишга хизмат қилган.

Асар биринчи марта ўқувчилар ҳукмига тўлиқ ҳолда ҳавола этилмоқда. Ундан Хоразм ва умуман, Марказий Осиё тарихи, этнографияси, топонимияси ҳамда XIX аср ўзбек тили тарихига доир муҳим маълумотлар олиш мумкин.

Ушбу нашр адабиёт, тарих, манбашунослик ва матншунослик соҳаси мутахассислари, филология ва тарих факультетларининг бакалавриат ҳамда магистратура босқичлари талабаларига, шунингдек, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изох ва кўрсаткичлар

муаллифи:

Нурбой ЖАББОРОВ,
филология фанлари доктори

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистон Миллий университети доценти,
филология фанлари номзоди
Рашид ЗОҲИД

Такризчилар:

Ўзбекистон Миллий университети профессори,
филология фанлари доктори
Шариф ЮСУПОВ

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик
институтининг катта илмий ходими
Ғулом КАРИМ

Ушбу китоб Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети илмий кенгаши (2008 йил 29 декабрь, 5-мажлис) ҳамда университет илмий-техникавий кенгаши (2009 йил 21 январь, 1-мажлис) қарори билан нашрга тавсия этилган

ЎЗБЕК БАДИЙ-ТАРИХИЙ НАСРИНИНГ САРА НАМУНАСИ

Муҳаммад Ризо Эрнӣзбек ўғли Оғаҳий “Таъвизу-л-ошиқин” (“Ошиқлар тумори”) назмий девони билан мумтоз шеърятда ҳазрат Навоийнинг муносиб издоши эканини, ўз таъбири билан айтганда, “фасоҳат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир” эканини исботлади. Унсурулмаъолий Кайковус, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Низомий Ганжавий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Зайниддин Восифий сингари буюк мутафаккирларнинг форс-тожик тилида ижод этилган йигирмадан ортиқ нодир асарлари таржимаси орқали она тилимизнинг ифода имконияти нечоғлик бой эканини амалда намоён этди. Бу улуғ мутафаккир номи наинки мумтоз шоир ва маҳоратли мутаржим, шунинг баробарида, XIX аср Хоразм кечмишига доир нодир манбалар ҳисобланмиш мемуар-қиссалар – бадий-тарихий асарлар муаллифи сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Оғаҳий XIX асрда ҳукмфармолик қилган хоразмшоҳлар салтанати даври воқеаларига бағишланган беш мемуар қисса ёзди. Оллоҳқулихон ҳукмфармолиги даври (1825 – 1843) тўғрисидаги “Риёзу-д-давлат”, Раҳимқулихон салтанати воқеалари (1843 – 1846) тасвирланган “Зубдату-т-таворих”, Муҳаммадаминхон (1846 – 1854), Саййид Абдуллоҳхон (1854) ва Қутлуғмуродхон (1855) ҳукмронлик йилларидаги мураккаб ва зиддиятли ҳодисалар ҳақидаги “Жомеъу-л-воқеоти султоний”, Саййид Муҳаммадхон замониға (1856 – 1865) доир “Гулшани давлат” ҳамда Муҳаммад Раҳимхон соний – Феруз даври (1865 – 1910) васф этилган “Шоҳиду-л-иқбол” каби асарлар шулар жумласидандир. Булар қаторига Шермуҳаммад Мунис ёза бошлаган “Фирдавсу-л-иқбол”ни давом эттириб, бадий-тарихий насрнинг мукамал намунаси сифатида яқунлаганини ҳам қўшсак, Оғаҳийнинг миллий шеърятимиз ва таржима санъати билан бир қаторда ўзбек мемуар-қиссачилиги ривожига қўшган ҳиссаси ҳам нечоғлик улкан экани аён бўлади.

Улуғ мутафаккирнинг адабий-тарихий асарларини тарихий манба сифатида тадқиқ этган рус олими академик В.В.Бартольд бундай ёзган эди:

“Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган **адабий-тарихий асарлар** (таъкид бизники – *Н.Ж.*) қанчалик камчиликка эга бўлмасинлар, тарихий воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг кўплиги жиҳатидан бизгача етиб келган Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихи бўйича ёзилган ҳамма асарларни ўзидан анча орқада қолдиради”¹.

Олимнинг айрим фикрларига алоҳида эътибор қаратиш зурурати сезилади. Биринчидан, у Огаҳийнинг тарихий мавзудаги асарларини соф тарихий асар сифатида талқин этишдан сақланган, уларнинг адабиётга дахлдорлигини эътироф этган. Олимнинг уларни **адабий-тарихий асарлар** дейиши бунинг тасдиғидир. Иккинчидан, бу турдаги асарларда *“тарихий воқеаларни баён этиш ва уларда келтирилган фактик материалларнинг кўплиги”* масаласига алоҳида урғу берилган. Бинобарин, бу асарларда тарихий воқеалар тасвирланганини ҳамда фактик материаллар кўп бўлса ҳам, уларни *баён этиш усули* адабий эканини алоҳида таъкидлаш керак.

Ўзбек ва умуман шарқ бадиий-тарихий насри Огаҳийгача ҳам кўп асрлик тараққиёт йўлини босиб ўтгани аён. Носириддин Рабғузий, Мирхонд, Хондамир, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Шермуҳаммад Мунис каби буюк адиблар насрий мероси бунинг далилидир. Бу улуғ ижодкорлар қаламига мансуб “Қисаси Рабғузий”, “Равзату-с-сафо”, “Макориму-л-ахлоқ”, “Ҳабибу-с-сияр”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Тарихи анбиё ва ҳукамо”, “Бобурнома”, “Фирдавсу-л-иқбол” сингари асарлар Огаҳийнинг бадиий-тарихий насри учун ўзига хос тажриба мактаби бўлганини таъкидлаш керак.

Ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиёт босқичларини Огаҳийнинг “Шоҳиду-л-иқбол” асари мисолида ўрганган манбашунос Нафас Шодмонов жаҳон адабиётида тарихий наср муаллифлари бадиий адабиёт ривожига сезиларли ижобий рол ўйнагани, Европа адабиётшунослигида антик тарихнавислик замонавий наср учун катта салмоққа эга сюжетлар, бадиий ишланган образлар тақдим этиш билан бирга услубий мактаб ролини ўтагани

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 113.

ҳақида ёзиб, грек тарихнависи Плутарх, инглиз хронистлари Р.Холинshed, Г.Холл кабиларнинг мероси Шекспир, Руссо ва бошқа кўплаб адиблар ижодига катта таъсир ўтказганини бунга мисол тариқасида келтиради. Хитой адиби Сим Цяннинг «Тарихий битиклар»и («Ши цзи»), «Умр дафтари» («Лечжуань») каби асарлар тарихнависликнинггина эмас, балки келажак адабий насрнинг тараққиёти тамойилларини белгилашга ҳам хизмат қилганини, Ат-Табарий ва ибн Халдун мероси араб ва ажам тарихнавислари учун намуна бўлганини таъкидлайди².

Шу пайтга қадар асосан тарихий асарлар сифатида баҳоланиб келган Огаҳий бадиий-тарихий насрини махсус ўрганган академик Воҳид Абдуллаев бу асарларни «тарихий-бадиий проза»³ намуналари деб атаса, устоз манбашунослар – Ғулом Каримов ва Субутой Долимов уларнинг “бадиий-тарихий асар тарзида қимматли»⁴ эканига урғу берадилар. Профессор Нажмиддин Комилов эса Огаҳийнинг таржима асарлари таҳлили мисолида миллий адабиётимиз тарихида яратилган «қисса ҳикоялар (повест)»⁵ларга эътибор қаратади. Бинобарин, Огаҳийнинг тарихий мавзудаги барча насрий асарлари, жумладан, тадқиқотимиз манбаи бўлган “Зубдату-т-таворих” (“Тарихлар сараси”) ҳам биринчи навбатда бадиий, ундан кейингина тарихий асар ҳисобланади.

Муҳим тарихий маълумотлар берилган бўлишига қарамай, услуби, жанр хусусиятлари, ифода тарзи ва бошқа белгиларига кўра “Зубдату-т-таворих”ни ҳам, Огаҳий бадиий-тарихий насрининг бошқа намуналарини ҳам тарихий илмий асарлар сифатида баҳолаб бўлмайди. Бу асарларни адабий манба сифатида ўрганиш эса адабиётшунослик ҳамда унинг ажралмас таркибий қисми бўлган манбашунослик ва матншунослик учун муҳим илмий-назарий хулосалар бериши аниқ.

² Бу ҳақда қаранг: Шодмонов Н. «Шохиду-л-иқбол»нинг ўзбек бадиий-тарихий насри тараққиётидаги ўрни, манбалари ва матний тадқиқи. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. Т., 2009, 39–40-бетлар.

³ Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1967, 380-бет.

⁴ Каримов Ғ., Долимов С. Огаҳий – тарихчи / Огаҳий. Асарлар, VI жилдлик, V ж. – Т.: 1978, 16-бет.

⁵ Комилов Н. Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати // Атоқли шоир, тарихнавис, таржимон (Огаҳий ҳақида мақолалар). – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999, 80-бет.

Асарнинг ўрганилиш тарихидан. Маълумки, Огаҳий бадий-тарихий асарлари ҳақида америкалик олим Э.Олворснинг “Ўзбек адабий сиёсати”⁶ китобида таҳлилий фикрлар учрайди. Э.Олворс тадқиқотидан кейин орадан кўп йиллар ўтиб, яна бир америкалик олим Юрий Брегел мумтоз шоир ва муаррих Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳий қаламига мансуб “Фирдавсу-л-иқбол”нинг дастлаб илмий-танқидий матнини⁷, кейин эса асарни инглиз тилига таржима қилиб, икки жилд ҳолида нашр эттирди.

Бундан ташқари, Огаҳий бадий-тарихий насри юзасидан россиялик⁸ мутахассислар, шунингдек, ўзбек олимларининг⁹ тадқиқотлари эълон қилинган. Шу жумладан, 1997 – 2002 йиллар давомида ушбу сатрлар муаллифининг асар ҳақидаги кузатишлари мақолалар тарзида чоп этилган. Бироқ асар юзасидан махсус илмий тадқиқотлар яратиш – келажакнинг иши.

Маълумки, ўтган асрнинг 70-йиллари охирида устоз олимлар Ғулом Каримов ва Субутой Долимов саъй-ҳаракатлари билан Огаҳий асарларининг олти жилдлиги нашр этилди. Бадий-тарихий асарлари жамланган бешинчи жилдда "Зубдату-т-таворих"дан” сарлавҳаси остида асардан кичик бир парча эълон қилинди¹⁰. Бироқ Абулғози Раҳимкули Муҳаммад Баҳодирхон салтанати даврига бағишланган бу мемуар-қиссанинг илмий изоҳлар билан таъминланган тўлиқ матнини чоп этиш имкони бўлган эмас. Табиийки, ўша кезлари асарнинг мукамал нашрини амалга ошириш тўғрисида орзу ҳам қилиб бўлмас эди. Чунки, бадий-тарихий насрнинг бу юксак намунаси

⁶ Edward Allworth. Uzbek literary politics. London-Paris, 1964.

⁷ Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al-iqbal: History of Khorezm. Ed. by Yu. Bregel. Leiden: Brill, 1988; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al-iqbal: History of Khorezm. Transil. from Chaghatay ahd annotated by Yu. Bregel. Leiden, Boston, Koeln: Brill, 1999.

⁸ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927; Толстов С.П. Древний Хорезм. Москва, 1948; По следам древнехорезмской цивилизации. М.-Л., 1948; Под ред А.К. Боровкова. Очерки по истории Средней Азии. М., 1951.

⁹ Ғуломов Я.Ғ. Хоразмнинг суғорилиш тарихи (қадимги замонлардан ҳозиргача). Т., 1959; Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Т., 1959; Муниров Қ. Огаҳий. Илмий ва адабий фаолияти. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1959; Мунис, Огаҳий ва Баёнийнинг тарихий асарлари. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1960; Хоразмда тарихнавислик (XVII – XIX ва XX аср бошлари). Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002; Жумахўжа Н., Адизова И. Сўздин бақолироқ ёдгор йўқдир. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1995; Султонова Қ. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асари адабий манба сифатида. Филология фанлари номзоди илмий даражаси учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2000.

¹⁰ Қаранг: Муҳаммад Ризо мироб Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. VI жилдлик. V жилд. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 173–201-бетлар.

моҳиятан ўша даврдаги ҳукмрон мафкура сиёсатига, унинг тутумига тамомила зид эди. Унда тарихий воқелик бетакрор бадиият билан тасвирланган, ҳукмдор аждодларимизнинг жоҳиллиги эмас, фазилатлари хусусида баҳс юритилган эди.

Таъкидлаш жоизки, узоқ муддат давомида «Зубдату-т-таворих» тадқиқотчилар назаридан четда қолиб келди. Ўтмиш адабий-тарихий меросни ўрганишга бўлган эҳтиёж ҳар қачонгидан ҳам кучайган бугунги кунда, замондошларимизни, айниқса, ёш авлодни мазкур асарнинг асл моҳиятидан хабардор қилиш, бунинг учун эса асарнинг илмий изоҳлар билан таъминланган мукамал нашрини амалга ошириш ҳаётий заруратдир. Бинобарин, асардан эълон қилинган парча, таъкидланганидек, ўқувчига унинг мазмун-моҳияти ҳақида тўлақонли тасаввур бера олмайди. «Зубдату-т-таворих»нинг илмий изоҳлар, луғат ва кўрсаткичлар билан таъминланган асл қўлёзма манба асосидаги тўлиқ табдили эҳтиёж самараси эканини таъкидлаш керак.

Бизгача “Зубдату-т-таворих”нинг беш қўлёзма нусхаси етиб келган бўлиб, улардан бири Россия Фанлар академияси Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида (собик Россия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида) Е 6 – V (590 об) ашё рақами остида, яна бири Санкт-Петербургдаги Россия Миллий кутубхонасида (собик С. Щедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида) Т.н.с. – 22 ашё рақами билан, учтаси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (821/111, 5364/111, Ҳамид Сулаймонов фонди, 275/11) сақланади.

Мазкур қўлёзмалар билан шуғулланган матншунос Фатхулла Ғанихўжаев маълумотларига кўра, улардан Огаҳий ҳаёт пайтида кўчирилгани Санкт-Петербург Шарқ қўлёзмалари институтида Е 6 – V (590 об) рақами билан сақланаётган қўлёзмадир¹¹. Дарҳақиқат, қўлёзма қора (сарлавҳалари

¹¹ Огаҳий асарлари тавсифи (каталог). Тузувчи: Ф.Ғанихўжаев. Т., 1986, 26–27-бетлар.

кизил) сиёҳда настаълиқ хати билан Ўрта Осиё қоғозига кўчирилган, матн жадвал ичига олинган. 52 варақ (387^b- 439^a), ўлчами: 49 x28,5; 35,5x17,5; 25¹².

Л.В.Дмитриева, А.М.Мугинов, С.Н.Муратовлар тузган “Описание тюркских рукописей Института народов Азии” каталогида “Зубдату-т-таворих”нинг Санкт-Петербург нусхаси ҳақида анча муфассал маълумот берилган. Жумладан, “Зубдату-т-таворих”нинг икки қисм (мақола)дан таркиб топгани, биринчи бўлимда Раҳимқулихоннинг таваллудидан тахтга чикқунга қадар содир бўлган ҳодисалар, иккинчи бўлимда эса унинг ҳукмронлик даври воқеалари қаламга олингани қайд этилган. Матншунос Ф.Ғанихўжаев тузган “Огаҳий асарлари тавсифи” каталогида мазкур қўлёзма тавсифида шу манбага таянилган бўлса-да, бу нусха кўчирилган сана 1273/1856 йил, деб кўрсатилган. Аслида эса асар 1274/1857-58 санада Хивада китобат қилинган. “Зубдату-т-таворих”нинг бошланиши ҳақидаги маълумот ҳар иккала тавсифда бир хил келтирилган, бироқ охири “Описание тюркских рукописей...”да

قىلغاي شاداب و صولى دىن مرادات و كامياب حصولى دىن مقاصد همه

тарзида берилган бўлса, Ф.Ғанихўжаев каталогида

ايت سرفراز تاجيدىن كرمىنك

ايت ممتاز ايچيدا اهلى روضه

байти асарнинг охири сифатида зикр этилади ҳамда “Асарнинг кейинги нусхаларида ҳам бошланиши ва охири бир хил”, дея таъкидланадики, бу илмий ҳақиқатга мувофиқ келмайди. Бинобарин “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ва биз ушбу нашр учун асос манба этиб танлаган нусхасининг охири ҳам “Описание тюркских рукописей...”да тавсифланган қўлёзма билан айнан бир хилдир.

Асарнинг Тошкентдаги нусхалари қисқача тавсифи қуйидагича:

821-рақамли қўлёзма. “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган бу нусхаси юпқа новвотранг шилдироқ Кўкон қоғозига қора (сарлавҳалари кизил) сиёҳда

¹² Бу ҳақда қаранг: Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Том I. Изд-во “Наука” Главная редакция восточной литературы, Москва, 1965, стр. 111, оп. 102.

настаълиқ хатида кўчирилган. Китобат санаси – 1298/1881 (нима учундир Ф.Ғанихўжаев тузган каталогда бу нусха кўчирилган сана 1289/1880 тарзида номувофиқ келтирилган). Котиб – Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон. Матн тўлиқ. Қалин картон устидан нақшинкор қора чарм билан муқоваланган. 50 варақ (386^б – 435^а), ўлчами: 27x44¹³.

5364 – рақамли қўлёзма. Асарнинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган бу нусхаси 1322/1904 йили мазкур котиб – Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон томонидан китобат қилинган¹⁴. Бу қўлёзма ҳам Қўқон қоғозига қора (сарлавҳалари қизил) сиёҳда чиройли настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, матн тўлиқ. Ўймакор нақшли картон билан муқоваланган. 55 варақ. (367^б – 421^а). Ўлчами: 29x43.

275-рақамли қўлёзма. “Зубдату-т-таворих”нинг Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти Ҳ.Сулаймонов фондида сақланаётган бу нусхаси 1328/1910 йили кўчирилган. Котиб – Мулла Худойберган Хивақий ибн Муҳаммадназар хожи. Матн қора сиёҳ билан настаълиқ хатида кўчирилган. 38 варақ (300^а-337^б). Ўлчами 27,5x48.

Асарнинг ушбу нашри учун Санкт-Петербургда сақланаётган муаллиф ҳаётлигида кўчирилган қўлёзмадан фойдаланиш имкони бўлмагани сабабли, Тошкентдаги нусхаларнинг нисбатан мукаммали – Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти хазинасида 821-ашё рақами остида сақланаётган манба асос қилиб олинди. Қўлёзма куйидаги насрий хотима билан ниҳояланган: «Дониш аҳлининг хотири хатирлариға маълум бўлсунким, бу нусхаи мухтасар таълифи ҳазрат зиллуллоҳий ғуфронпаноҳийнинг вафоти маломатсамотидин ўттуз беш кун сўнг, санаи ҳижрий минг икки юз олтмиш

¹³ Д.Ю.Юсупова ва Р.П.Жалилова тузган “Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История” (Ташкент, Изд-во “ФАН” Академии наук Республики Узбекистан, 1998, стр.199) каталогда қайд этилганидек, “Зубдату-т-таворих” ҳақида дастлаб Миён Бузрук Солиҳовнинг “Ўзбек тарихига оид тўрт муҳим китоб” (“Маориф ва ўқитғучи” журнали, 1927 йил 9 – 10-сонлар) мақоласида маълумот берилган. Шунингдек, асар қўлёзмаси ЎЗР ФА ШИ томонидан нашр этилган “Собрание восточных рукописей” каталогда (VII, 35. №5023) тавсифланган. Бундан ташқари, З.Аксакованинг “Материалы по истории туркмен и Туркмении” (т.II, с.477-499) тадқиқотида ҳам асардаги маълумотлардан истифода этилган. Биз ҳам қўлёзмалар тавсифида ушбу асар манбалари устида ўзимиздан аввал тадқиқот олиб борган мутахассислар ишларидан фойдаландик.

¹⁴ Шарқшунос Қ.Мунировнинг ёзишича, 5364-рақамли қўлёзмани кўчириш ишида бошқа бир котибнинг ҳам ёрдам қилганлиги кўзга ташланади. Чунки 391^а - варақдан 398^б-варақчага бошқачароқ хат билан ёзилган.

иккида йилон йили рабеъу-л-аввал ойининг тўртида, душанба куни ихтитом топди. Саҳву хато ва нуқсонин айб қилмай, маъзур тутсунлар. Балки лутфу карам кўргузуб, ислоҳ берсунлар. Илоҳо, Тангри таоло ҳаммани мақосид хусулидин комёб қилғой. Омин. Таммату-л-китоб биъавни-л-малики-л-вахҳоб» (435^a)¹⁵. “Зубдату-т-таворих”нинг Раҳимқулихон вафотидан 35 кун ўтгач ёзиб тугаллангани ҳақидаги муаллиф қайди (“Саҳву хато ва нуқсонин айб қилмай, маъзур тутсунлар. Балки лутфу карам кўргузуб, ислоҳ берсунлар” сўзлари шундай хулоса қилишга асос беради) қимматли маълумот эканини таъкидлаш керак.

Асар муқаддимасида таъкидланишича, “Зубдату-т-таворих”нинг яратилиш тарихи қуйидагича бўлган: Муҳаммад Ризо Огаҳий Оллоҳқулихон ҳукмфармолиги даврига бағишланган "Риёзу-д-давла" мемуар-қиссасини яқунлагач, бу пайтда Хоразм ҳукмдори бўлган Раҳимқулихоннинг "мажлиси ишратпарвар ва суҳбати кимёасарига элтиб, туҳфа чекади". Муаррих кейинги воқеалар тўғрисида бундай ёзади: "...ул ҳазрат (Раҳимқулихон – Н.Ж.) ҳаддин афзун истеҳсон кўргузуб, анвоъи лутфу эҳсон била ашбоҳ ва ажносим аросида куёш янглиғ сарафроз ва мумтозлиғ еткурди. Ва яна ҳаддан афзун илтифот кўргузуб, гуҳарбор тилин мундоқ жавҳарфишонлиқга эвурдиким, жаҳони бевунёднинг айвони харобободида иқомат маснадин солмоқ, хусусан, салтанат амри хатирин зиммаи ҳимматга олмоқдин ғараз улдурурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса. Бу муддао иморат ва бақеъот бино қилмоқ била даст бермас ва авлод таносули ва таволудига ҳам шомил эрмас. Магар сўз авроқида боқий қолгайким, анго ҳодисоти жаҳон тўфонхезлиги ва тасрифоти замон фитнаангезлигининг осибе ва тафриқа етушмас.

Назм: *Киши неча иморат қилса бунёд*

Ва ёки ҳаддин афзун қўйса авлод,

¹⁵ “Зубдату-т-таворих”дан олинган иқтибослар ЎзР ФА ШИдаги мазкур 821-рақамли кўлёзма асосида келтирилмоқда. Бундан кейин иқтибосларда қавс ичида фақат кўлёзма варақларининг рақами келтирилади.

*Тутуб бўлмас бирисидин бақо кўз,
Қолур боқий жаҳон ичра магар сўз.*

Бас, эмди санго лозим ва таҳаттумдурурким, бизнинг исми ҳумоюн ва алқоби маймун ва вақоеъи касиру-л-бадоеъимизга муштамил бир китоби балоғатинтисоб мураттаб қилайик. Токим, зикри жамил ва васфи жалилимиз замон авроқида боқий қолғай ва жаҳон аҳлин ҳайрат баҳрига солғай. Чун бу илтифоти касиру-л-баракот куёши аҳволи саодатмаолимга партавафкан бўлди. Кўнглумга ўзга янглиғ қувват ва табъимга ҳаддин афзун сафват ҳосил бўлуб, "Ал-маъмуру маъзур" фатвоси била мундоқ амри азимдин ибо ва имтиноъ кўргуза олмадим. Ложарам, фармони лозиму-л-имтисол ижросига далир иштиғол кўргуздим".

Шарқда, жумладан, Туронзаминда ҳукмдорларнинг сўзга илоҳий неъмат деб қарашлари одатий ҳол. Яхши ном қолдириш – улар ҳаётининг асосий дастури ҳисобланган. Хоразм хони Раҳимқулихоннинг "зикри жамил" ва "васфи жалил"ини "замон авроқида боқий қолдириш" ва "жаҳон аҳлин ҳайрат баҳрига солиш"дек хайрли нияти “Зубдату-т-таворих” асари яратилишининг асосий сабабидир. Маълум бўладики, Огаҳий бу мемуар-қиссани – “китоби балоғатинтисоб”ни Раҳимқулихон фармонига биноан ёзишга киришган.

“Зубдату-т-таворих” икки қисмдан иборат. Муаррих қайд этганидек, асарнинг биринчи қисмида Раҳимқулихоннинг туғилиши, илм ўрганиш ва ҳарбий маҳорат эгаллаш йўлидаги саъй-ҳаракатлари, шунингдек, бўлғуси хоннинг Ҳазорасп ҳокими сифатида олиб борган фаолияти сажъли насрда (насри мусажжаъда) гўзал бадий шаклда муфассал баён қилинади. Асарнинг иккинчи қисми Раҳимқулихоннинг салтанат тахтига ўтирган кунидан то вафотига қадар содир бўлган воқеалар тасвирига бағишланган.

Муаллиф Раҳимқулихоннинг таваллуд санаси тўғрисида куйидагича маълумот беради: "...ул ҳазратнинг валодати лозиму-ш-шарофати жадди бузургвори султони фирдавсмакон Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг айёми хўжастафаржомида санаи ҳижрия минг икки юз йигирма тўққузда, мувофиқи

ит йили (милодий 1814 – Н.Ж.), афзали авқотда, камоли соатда вуқуъ топиб, инояти субҳоний раҳбарлиги била адам масканидин вужуд гулшаниға кадамовар бўлди ва қадами юмнидин жаҳон мамолики анвори саодатда навоъи масаррат била тўлди".

Асар, таъкидланганидек, сажъли насрда ижод этилган. Унда Хива ҳукмдори Раҳимқулихон эзгу фазилатлар соҳиби сифатида улуғланади, унинг кўплаб илмларни эгаллагани, фуқаро ва раоёга шафқат ва марҳамат, карам ва саховат кўрсатишда тенгсиз экани васф этилади. Хива хонларининг маърифатли бўлганини, адабиёт ва санъат, илму хунар ривожига алоҳида эътибор берганини эътироф этган ҳолда, таъкидлаш керакки, бу сингари тавсифлар тарихий ҳақиқатга тўлиқ мутаносиб бўлмаслиги ҳам мумкин. Бироқ бир нарса аниқки, бу тавсифлар замирида Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг одил шоҳ ҳақидаги орзу-идеаллари оҳорли поэтик ташбиҳлар билан ифодаланган.

Асар муаллифининг фикрича, ҳукмдор уч фазилат эгаси бўлиши шарт: олий насаб, илму маърифат ва ҳарбий маҳорат. Муаррих хоннинг насаби ҳақида бундай ёзади:

*Келиб зоти сарироройи ижлол,
Шараф топиб бошидин тожи иқбол.
Мусалламдур анго мулки маоний,
Бўлуб давлат эшиги посбони...
Насабда уйла олийдур анго зот –
Ки, айлаб фахр андин оли қўнғирот.
Анга чун умбой халқи топди нисбат,
Топиб анвоъи қўнғирот ичра рифъат.*

Илму маърифатда камол касб этиш – ҳукмдор учун шарт ва зарур бўлган амаллардан. Муаррихнинг қуйидаги сўзларида шунга ишора қилинган: "Чун ул ҳазрат туфулият айёми шабистонидин хуруж қилиб, шабоб хангоми гулистонига уруж этди, илму камол иртиқоби ва фазлу афзол иктисобиға саяйи тамом била иштиғол кўргузуб, оз муддатда улуми шаръия

вақтида мушорун илайх ва масоили диния муҳофазатида муътамадун алайх бўлди... Хусусан, таворих ва қасоид ва маснавийот ва ғазалиёт ва жамеъ шеър улумининг қавоидига маҳорати тамом ҳосил қилиб, дақиқфаҳмлиқ ва назокатшунослиғ ва латифағўйлик фунунида ул миқдор авжи эътиборға чиқтиким, жаҳон фозиллари ва замон комиллари ўз ажзиға қойил бўлуб, ул хазрат суҳбатида гўёлиғ тилин хомушлиғ тамоқиға тикдилар".

Ҳукмдорнинг ҳарбий маҳоратни эгаллаши ҳаётий зарурат экани асарда шоирона фасоҳат билан баён этилади. Жумладан, шоир бу борадаги орзусини Рустами достон, шоҳ Баҳром сингари адабий образлар воситасида кўйидагича ифодалайди:

*Кўргузса масоф аро шижоат,
Рустамни сув этгуси хижолат.
Гар олса қилич, бўлуб газабнок –
Баҳромга зуҳра бўлгуси чок.*

Огаҳий Хива хони Раҳимқулихонни “шаҳаншоҳи фархундахислат, хумоюн эътиқоду пок ният” ҳукмдор сифатида мадҳ этади. Буни “Ҳамиша коми – мулк обод қилмак, адолатдин улусни шод қилмак” – хоннинг ҳаётий аъмоли экани билан изоҳлайди. Бунда ҳам Огаҳийнинг одил ҳукмдор ҳақидаги орзу-умидлари ифодаланган.

Асарда Раҳимқулихоннинг мазлумларга ёрдам кўрсатгани ҳақида бир қанча тарихий фактлар келтирилган. Бу фактлар ҳам шунчаки қайд қилинган эмас, юксак фасоҳат билан тасвирланган. Биргина мисол: ҳижрий 1257 (милодий 1843) йилда Раҳимқулихон отаси Оллоҳқулихоннинг фармойиши билан Эрон юришига отланади. Ушбу сафар асносида Хуросоннинг Бодғис музофотиға қарашли Кўшк ва Қоратепа мавзеларида яшовчи жамшидия деган тоифа аҳолиси Раҳимқулихонга Ҳирот ҳокими Шоҳ Комрондан шикоят қиладилар. Улар шоҳнинг зулми ҳаддан ошгани, жамшидия тоифасининг молларини талон-торож этиб, аёллари ва болаларини қул қилиб сотаётганини билдириб, хондан мадад тилайдилар. Раҳимқулихон Эрон сафарини қолдириб, жамшидия тоифасига мадад беришга қарор қилади ҳамда ўн беш

минг уйликдан зиёдароқ элатни Хуросондан Хоразм диёрига кўчириб келади. Огаҳийнинг гувоҳлик беришича, жамшидия тоифаси "келтурулгондин сўнг Қилич Ниёзбой наҳрининг бир шўъбаси канорида Куба тоғининг жануби остида ул тавойифга маскан ва мазорё таъйин қилинди. Ҳоло, улуғ эл ва ободон юрт бўлуб ўлтурубдурлар".

Сир эмас, турли тарихий асарларда бир-бирига зид факт ва маълумотлар, ҳар хил ихтилофли фикрлар учрайди. Бинобарин, улуғ маърифатпарвар Маҳмудхўжа Бехбудийнинг: "Чунки ҳануз Туркистон тарихи ҳақинда янги тадқиқот ила ёзилгон, тартибли ва истифодали мукамал бир асар вужудга келган йўқ"¹⁶, деган фикри бугунги кунда ҳам, заррача бўлсин, аҳамиятини йўқотган эмас. Биргина мисол. "Мулла Олим Маҳдум Ҳожининг "Тарихи Туркистон" асарида Раҳимқулихон ҳақида "... уч йил ҳукмронлик қилиб, 1261 санаи ҳижрий (милодий 1845)да вафот қилди. Отасининг асрида Бобожон тўра демак ила номзад бўлуб, халқ орасида жавру зулм қилмак ила машҳур эди" деб маълумот берилади¹⁷.

Таъкидлаш жоизки, "Тарихи Туркистон" муаллифи томонидан Раҳимқулихон ҳақида келтирилган факт ва далилларнинг деярли барчаси тарихий ҳақиқатга зид. Ваҳоланки, Огаҳий Раҳимқулихоннинг вафот йилини "тарихи ҳижрий минг икки юз олтмиш иккида, йилон йили, муҳарраму-л-ҳаром ойининг ўн бирида, жума куни" деб аниқ кўрсатади. Зеро, у ушбу воқеаларнинг жонли гувоҳи бўлган. Шунинг учун Огаҳий келтирган факт бу борадаги ҳар қандай бошқа мулоҳазани рад этишга асос бўла олади. Бундан ташқари, «Зубдату-т-таворих»да баён қилинишича, Раҳимқулихон эмас, балки унинг укаси Муҳаммадаминхон Бобожон тўра номи билан машҳур бўлган.

Тарихга ибрат ва тафаккур назари билан қаралса, тож-тахт учун курашлар натижасида неча-неча обод манзилларнинг хароб бўлганию эл-улус аҳволи оғирлашганини, тараққиёт ўз ўрнини таназзулга бўшатиб

¹⁶ Бехбудий Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. Тошкент, "Маънавият" нашриёти, 1999, 178-бет.

¹⁷ Қаранг: Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, "Насаф" нашриёти, 1992, 128-бет.

берганини кузатиш мумкин. Лекин мўътабар манбаларда зикр этилишича, Туркистон тарихида ҳиммати шоҳликдан-да баланд ҳукмдорлар кўп бўлган. «Зубдату-т-таворих»даги факт ва далиллар Раҳимқулихоннинг ҳам худди шундай ҳукмдорлар сирасига киришидан далолат беради.

Асар муаллифининг қайд этишича, Оллоҳқулихон вафот этганида унинг кичик ўғли Муҳаммадаминхон Хивада бўлган. Отаси вафот этгач, Муҳаммадаминхон ўша пайтда Ҳазорасп ҳокими бўлган акаси Раҳимқулихонга "отаси вафотининг ахбори ва тез келмагининг асрори учун қосиди сарсармисол"(шамолдай тезкор чопар)ни жўнатади. Раҳимқулихон ўша куниёқ тезлик билан Хивага етиб келади. Таъзия маросими адо этилгач, барча амирлар, уламолар, шариат пешволари "ҳазрат зиллуллоҳий" – Раҳимқулихон ҳузурига йиғилдилар. Ундан хоразмшоҳлик тахтини қабул этишини сўрайдилар. Шунда Раҳимқулихон шоҳликка рағбати йўқлиги, бу дунёнинг ўзи бевафо экани, шоҳликнинг "нўши бир бўлса, ниши минг, роҳати бир бўлса, ташвиши минг" экани тўғрисида сўзлайди. Огаҳий буни маснавийда қуйидагича таъсирчан ифодалаган:

*Неча иш ҳақу неча ноҳақ бўлур,
Бари ҳазрати Ҳақга мулҳақ бўлур.
Барисини шаҳдин қилилғай савол,
Ҳамулдан не бўлғай экан, шаҳга ҳол.
Агар подшоҳга будур можаро –
Гадо подшоҳдурки, оти гадо.
Мунингдек ул навъ ишни аҳли уқул
Не янглиғ малул ўлмаи этгай қабул.*

Раҳимқулихондан бу сўзни эшитган мажлис аҳли "Эй малойиксифат подшоҳ, сенинг шоҳликка рағбатинг йўқлигини биламиз. Сенинг ҳимматинг шоҳликдан ҳам олий экани бизга маълум", дея адолат билан ҳукм юритган салтанат соҳибини Оллоҳ таоло ўз лутфи билан икки оламда шоҳ қилиши, "зуҳд аҳли тоат билан рутба топса, шоҳ адолат воситасида ундан ҳам ўтиши" ҳақида сўзлайдилар. Улар ўз фикрларига бир соатлик адолат бир умрлик

нафл ибодатдан афзал экани тўғрисидаги ҳадиси шарифни далил сифатида келтириб, Раҳимқулихонни шоҳлик тахтини қабул қилишга ва адолатли сиёсат юритиб, Тангри таолонинг розилигини топишга даъват этадилар.

Огаҳийнинг қайд қилишича, "Чун аркони давлат ва умарои зийшавкатнинг илҳоқ ва муболағаси ҳадду ғоятдин ўтди, ложарам, ҳазрат зиллуллоҳий камоли карамдин ул жамоанинг ройин синдурмай ва сийнаи илтимослариға дасти рад урмай, салтанат амри хатирин қабул этиб, ҳамул кечаким, чаҳоршанба куни эрди, намози шом ҳангоми инқизо топгандин сўнгким, асъади соат ва ашрафи авқот эрди, салтанат аврангига қадами муборакин еткуруб, хилофат тожин гўшаи кулоҳига урди ва хоразмшоҳлик нигинин ангушти иқтидориға солиб, жаҳонбонлиғ зимомин қабзаи ихтиёриға олди".

Раҳимқулихон тўғрисидаги бу таърифу тавсифлар бугунги китобхонга муболағали туюлиши табиий. Лекин, Огаҳий таърифича, "табъиға борча биликни кашф қилган, кўнглида Ҳақ таоло ишқи жўш урган", бу дунёнинг фонийлигини, имтихон дунёси эканини юракдан ҳис этган маърифатли хукмдорнинг худди шундай йўл тутиши минбаъд таажжубланарли эмас. Зеро, Баёнийнинг "Шажараи Хоразмшоҳий" асаридан олинган қуйидаги иқтибос ҳам буни қувватлайди: "Чун Оллоҳқулихон равоҳу-л-олами бақо бўлдилар, ул ҳазрат (Раҳимқулихон – *Н.Ж.*) Ҳазораспда эрдилар. Муҳаммадамин иноқ камоли мардоналикдин оқосиға нома бирла хабар йибордиларким, тез келсунлар, отамиз вафот топдилар. Ўзи таъзия умурининг тажҳиз ва саранжомиға иштиғол кўргузди. Раҳимқули тўра бу хабарни эшитиб, дарҳол отланиб, йўлга кириб, сешанба куни пешин вақтида Хивақға келдилар. Муҳаммадамин иноқ тўра тамоми шаҳзода ва бекзодалар ва аркони давлатлар ва тамоми уламоларнинг ижтимоъи ва иттифоқлари била Раҳимқули тўрани ул мажлисга чақириб, хонлик тахтига миндурдилар. Ҳамма муборакбодлик алолосин фалак авжиға еткурдилар".¹⁸

¹⁸ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. ЎзР ФА Шарқшунослик институти. Қўлёзма № 9596, 312^а-саҳифа.

Тарихни ўрганмоқдан мурод – сабоқ. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, "Не ишдин мамлакат обод, қаю ишдин улус барбод бўлган"ини тафаккур кўзгусида кўриб, ибрат олингандагина бу мурод ҳосил бўлади. Бадиий-тарихий асар сифатида “Зубдату-т-таворих”нинг аҳамияти бу жиҳатдан ҳам катта. Асарда Хива ва Бухоро хонликлари ўртасидаги ўзаро низолар, қонли урушлар, уларнинг оқибатлари ҳақидаги ҳаққоний маълумотлар таъсирчан ифодаланган. Аксар фикрлар Қуръони карим оятлари ва пайғамбар алайҳиссалом ҳадислари билан далилланган. Иймонсизлик, фосиқлик, эътиқодсизликнинг оқибати хорлик экани тарихий воқеликнинг бадиий талқини орқали акс эттирилган.

Асарда кўплаб назм намуналари ҳам келтирилган. “Зубдату-т-таворих” даги шеърий жанрларни куйидагича тасниф этиш мумкин: қасидалар (6 та), маснавийлар (70 та), ғазаллар (4 та), рубоийлар (7 та), қитъалар (10 та), таърихлар (4 та), фардлар (6 та). Бундан ташқари, «назм» сарлавҳасида 16 та шеър берилган. Фардлар эса “Байт” сарлавҳаси билан китобат этилган. “Зубдату-т-таворих”даги шеърлар жами 1176 байт (2352 мисра)ни ташкил этади.

Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий «Фунуну-л-балоға» асарида ёзишича, шеър ўн қисмга бўлинади. «Билгилким, — деб ёзади олим, — мажмуи шуаро истилоҳинда шеърнинг ақсоми, улким мўътабардур, ўн навъ келибтур: қасида, ғазал, қитъа, рубоий, маснавий, таржиъ, мусаммат, мустазод, мутававал, фард»¹⁹. Олим таъкидлаган шеър ақсомининг ўнтасидан олтитаси мавжудлигининг ўзиёқ «Зубдату-т-таворих»нинг адабий манба сифатидаги аҳамияти нечоғлик катта эканини, филологик тадқиқотлар учун бой материал беришини тасдиқлайди.

Огаҳийнинг адабий-эстетик қарашларини ўрганиш унинг шеъриятга ўзига хос талаблар билан ёндашганини кўрсатади. Бу талаблар “Зубдату-т-таворих”га кирган назм намуналарига ҳам тўлиқ тааллуқлидир. Жумладан, ижодкор “Таъвизу-л-ошиқин” дебوحасида шеърнинг неъматини узамо эканини, Тангри таоло уни ҳар кимга ҳам ато қилмаганини, уни айтмоқ ҳунари ҳар

¹⁹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунуну-л-балоға. Тошкент, “Ҳазина” нашриёти, 1996, 32-бет.

кимнинг ҳам қўлидин келмаслигини таъкидлаб, “шеър шоирнинг иззат ва давлат неъматин ҳосил қилмоғига сабаб, балки, икки дунё манзилати саодатиға восил бўлмоғига боис” эканига урғу беради. Улуғ мутафаккир фикрича, Одам фарзандларига ато этилган неъматлар икки турли: биринчиси – ақлу фаросат, нутқ ва таълим-тарбия бўлиб, оммага берилган, иккинчиси эса хос неъмат бўлиб, “алар орасида баъзиларига”гина насиб қилган. “Тиллари фасоҳат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир” шоирлар бу улуғ неъмат шукронасини адо этмоқлари учун “ҳумоюн таълари махзанидин гуногун мазмунлар жавоҳирин назм риштасига термоқлари ва фазлу фатонат чоруси дўконларини беа”моқлари лозим. Бу сўзлари орқали ҳазрат Огаҳий шоирнинг вазифаси, ижодкор масъулияти нималардан иборат эканини таъкидлайди²⁰. “Зубдату-т-таворих”даги шеърлар, қайси жанрда ижод этилган бўлмасин, ана шу адабий-эстетик талабларга ҳар жиҳатдан мувофиқ келади.

Асарда қасида жанрига оид 6 та шеър берилган бўлиб, уларнинг ҳажми 227 байт (454 мисра)ни ташкил этади. “Қасиданинг ақалли йигирма етти бўлур ё андин ўксукрак ва аксари муайян эрмас, – деб ёзади Шайх Аҳмад Тарозий. – Ҳар неча қофия даст берса айтурлар ва ҳар не мақсуд бўлса баёнға келтурурлар”²¹.

Шайх Тарозий қасида жанрига хос тўрт хусусиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Биринчиси – ҳусни матлаъ, яъни қасиданинг бошланиши маъно жиҳатидан мутлақо қусурсиз латиф сўзлардан ташкил топган бўлиши керак. Иккинчиси – мамдуҳ (мақталгувчи)нинг адлу инсофи таърифланиши зарур. Учинчи – мамдуҳнинг шижоати, тўртинчи – саховати мақталиши лозим. “Ва бу тўрт хислатдин ортуқ ҳар нечаким сифат қилур, ихтиёр шоирғадур”.²²

“Зубдату-т-таворих”даги барча қасидалар ушбу жанрнинг туркий шеърият назарийтчиси зикр этган талабларига тўлиқ жавоб беради. Масалан,

²⁰ Қаранг: Муҳаммад Ризо Огаҳий. Таъвизу-л-ошиқин. Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960, 28-бет.

²¹ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Ўша асар, 32-бет.

²² Ўша манба, 33-бет.

асардаги биринчи қасиданинг ибтидоси «Фунуну-л-балоға»да айтилганидек, хусни матлаъ санъатининг бетакрор намунаси саналади:

*Шаҳеким, остони ила топмиши авжи истеъло –
Ки, гардун ястониб туфроқиға бир ҳовуш адно. (387^а)*

«Хусни матлаъ»ни «хусни ибтидо» деб атаган Атоуллоҳ Хусайнийнинг ёзишича: «Ул андоғдурким, калом бошинда нозиклигу равонликта ва аларнинг зидди бўлмиши қаттиқлигу матонатта бир-бирига яқин бўлган хушу латиф лафзлардин покиза, ёқимлиг, мустаҳкам ибора тузарларким, маъно адосинда мутлақан қусур бўлмагай ва тузук зеҳн андин мақсудга бот ўта олгай, лафзу маъно орасинда муносабат риоя қилгайлар, яхши маънони енгил алфоз била ё аксинча адо қилмагайлар, дағи байтнинг икки мисраи ё насрнинг икки бўлаги орасинда муносабат риоя қилгайларким, латофату балогатта бир-бирига яқин бўлгай, бири аълою иккинчиси адно бўлмагай, маънонинг соғлом бўлмағига саъй қилгайларким, келишмаган, қарама-қарши, ярамас, урфқа хилоф ва ҳоказо нималардин соғлам бўлгай...»²³.

Мазкур қасида матлаъи ушбу назарий қоидаларга ҳар жихатдан мувофиқ келади.

Шайх Аҳмад Тарозий таъкидлаган иккинчи хусусият – мамдуҳнинг адлу инсофи васф этилган мисралар ҳам Огаҳий қасидасида мавжуд. Жумладан, шоир бундай ёзади:

*Инод аҳлиға қаҳр, афтодаларга лутф кўргузса,
Фалак бўлгай замингиру замин бўлгай фалакфарсо.
Баҳори адли андоқ файз еткурди жаҳон ичра –
Ки, бўлди арсаи олам улусга жаннату-л-маъво.
Тутуб овозаи адлики етти афлок айвонин,
Малак таслимгўю ҳам дуогўйдур ҳазрати Исо. (387^{аб})*

Учинчиси – мазкур қасидада мамдуҳнинг шижоати ҳам теран маъно ва бетакрор бадиият билан таърифланган:

²³ Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. (Таржимон: академик Алибек Рустамий). Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981, 250–251-бетлар.

*Анинг зоти ҳумоюнани килки котиби қудрат
 Ёзиб соҳибқиронлиг дафтари унвонида туғро.
 Зиҳи соҳибқиронеким, қирон хасм аҳлига солиб,
 Сипоҳи қаҳри еткурди залолат мулкига яғмо. (387⁶)*

Тўртинчи – қасидада хоннинг саховати ҳам фасоҳат ва балоғат билан васф этилади. Қасиданинг куйидаги мисралари ҳам бу фикрни тасдиқлайди:

*Халойиқ нақди эҳсонидин олди комин андоққим
 Гадои бенаво аҳли ганога қилди истиғно.
 Атову бахшишининг хонидин маҳзуз ўлуб доим,
 Дуои давлатига очди тил ҳам пиру ҳам барно 387⁶).*

Хоннинг мазкур тўрт фазилатини тавсифлаш баробарида, Огаҳий мамдуҳнинг илму фазилат бобида камолга эришганини, «ҳар фан ичра даврон аро мумтозу мустасно» даражасига эришганини куйидагича таърифлайди:

*Камоли борча илму фазл аро ул ерга етмишдур –
 Ки, ҳар фан ичрадур даврон аро мумтозу мустасно (387⁶).*

Раҳимқулихоннинг Хива тахтига келиши тасодифий эмаслиги, унинг аждодлари «хоразмшоҳлик нигинин ангушти иқтидорларида тутуб келган»и ҳам қасидада алоҳида зикр этилган: “На танҳо даҳр фавқида ҳасаб бирла насабда ҳам, Саросар хону хоқондур анга аждод ила обо” (387⁶).

Қасида арузнинг ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган, рукнлари куйидагича:

*Жаноби туф / роқиға қўй / ди бошин, бу / шарафдиндур,
 Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
 V – – – V – – – V – – – V – – –
 Буким анжум / шаҳи чарх уз / ра топмиш по / яи аъло
 Мафойилун мафойилун мафойилун мафойилун
 V – – – V – – – V – – – V – – –*

“Зубдату-т-таворих”да таърих жанрига оид тўртта шеър берилган бўлиб, анъанага кўра барчаси форс-тожик тилида. Таърихга доир назарий

адабиётларда таъкидланганидек, бу жанр намуналари икки усулда ёзилади: сарих ва таъмия. “Сарих” – очик, равшан мазмунини билдириб, бу усулда битилган таърихларда кўзда тутилган сана очик ифода қилинади. “Таъмия” истилоҳи эса арабча “аъмо” сўзидан олинган бўлиб, “беркитилган, яширилган” демакдир. Асарда турли муносабат билан келтирилган ҳар тўртала таърих таъмия усулида ижод этилган.

Таърихлардан дастлабкиси Хива хукмдори Оллоҳқулихон фармонига кўра шахзода Раҳимқулихоннинг ҳарбий юришга отланиши муносабати билан ёзилган. Ушбу жанрнинг бетакрор намунаси бўлган бу таърих Огаҳийнинг шеъриятдаги мартабаси нечоғлик баланд бўлганига яна бир далилдир. Таърихнинг кўзда тутилган сана беркитилган сўнгги мисралари куйидагича:

Соли таърихи ин азиматро,

3 - Огаҳий жуст он хўжасташиям.

Вей чу бигзашта аз сари ихмол,

“Азми нусрат нишон” намуд рақам. (394^a)

Муаллиф сўзлар замирига яширган санани аниқлаш учун таърих моддасини топиш талаб этилади. Таърих моддаси *نشان نصرت عزم* (“Азми нусрат нишон”) жумласига беркитилган. Абжад ҳисобига кўра *نشان نصرت عزم* жумласидаги *ع* “айн” – 70, □ “зе” – 7, □ “мим” – 40, □ “нун” – 50, □ “сод” – 90, *ر* “ро” – 200, □ “те” – 400, □ “нун” – 50, □ “шин” – 300, □ “алиф” – 1, □ “нун” – 50 га тенг. Маълум бўладиги, *نشان نصرت عزم* жумласидаги ҳарфларнинг абжад ҳисобидаги йиғиндиси – 1258. Таърих ниҳоясидаги «*Чун бу таърих ададда бир зиёда эрди. Таъмия илми билан исқот қилилди*» сўзлари асосида ва «*ихмол*»нинг «*сари*», яъни бошланиши «алиф» абжад ҳисоби бўйича «1» га тенг экани ҳисобга олинса, 1258 дан 1 ни айирамиз, ҳосил бўлган 1257 ҳижрий йил ҳисоби бўйича ушбу таърихда кўзда тутилган санани англатади. Синхрон жадвалга кўра, ҳижрий 1257 сана милодий 1841 йилга тўғри келади.

“Зубдату-т-таворих”да келтирилган иккинчи таърих Хива хони Оллоҳқулихоннинг вафоти ҳамда унинг ўрнига шахзода Раҳимқулихоннинг

хон кўтарилиши воқеъасига бағишланган. Ушбу таърихда муаллиф сўзлар замирига беркитган сана – таърих моддаси шеърнинг мактабида ифодаланган:

Гуфтам зи сари адаб гузашта,

Маҳ рафтау, офтоб омад. (400^a)

Таърих моддаси آمد آفتاب و رفتہ مه (“Маҳ рафтау, офтоб омад”) сўзлари замирига яширинган. Энди бу ҳарфларнинг абжад ҳисобига кўра қайси рақамларга тўғри келишини аниқлаймиз: □ “*мим*” – 40, □ “*ҳо*” – 5, □ “*ро*” – 200, □ “*фа*” – 80, □ “*те*” – 400, □ “*ҳо*” – 5, □ “алиф” – 1, □ “*фа*” – 80, □ “*те*” – 400, □ “алиф” – 1, □ “*бе*” – 2, □ “алиф” – 1, □ “*мим*” – 40, □ “*дол*” – 4. Маълум бўладики, бу жумладаги ҳарфларнинг абжад ҳисобига кўра йиғиндиси – 1259. Асарда муаллиф таърих матнидан сўнг келтирган «Чун бу таърих адади бир зиёда эрди, таъмия илми билан исқот қилилди, андоқким, «Зи сари адаб гузашта» иборатидин маълум бўлур» изоҳига кўра, ҳамда «адаб»нинг «сари» – бош ҳарфи “алиф” 1 га тенг экани ҳисобга олинса, ишорага биноан 1259 дан 1 ни айириш керак бўлади. Натижада Оллоҳқулихоннинг вафоти ва Раҳимқулихон хоразмшоҳлик тахтига ўтирган сана келиб чиқади. Бу ҳижрий 1258, милодий 1842/1843 йиллардир. Илми бадеъ устози Атоуллоҳ Хусайний «Таърихнинг хусни лафзнинг мувофиқлиги била бўлур», дегани эътиборга олинса, айнан дунёдан кетиш маъносидаги «рафта» сўзининг қўлланиши Огаҳий таърихининг жанр талабига ҳар жиҳатдан мувофиқ эканини кўрсатади.

“Зубдату-т-таворих”, таъкидланганидек, юксак бадиий маҳорат билан ёзилган. Асардаги воқеа-ҳодисалар тасвири хоҳ насрда, хоҳ назмда бўлсин, муаллифнинг нуқтадонлиги, юксак фасоҳат соҳиби экани яққол сезилади. Асарда сифатлаш, истиора, ташбиҳ, муболаға, перифраза, такрор сингари бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланилгани, сажънинг деярли барча машҳур турларидан (сажъи мутарраф, сажъи мутавозин, сажъи мутавозий) истифода этилгани ҳам бунинг исботидир.

Огаҳийнинг насрда сажъ қўллаш маҳорати қуйидаги биргина мисол таҳлилида ҳам яққол кўринади: *"Зиёфат лавозимининг интиҳоси ва аклу шурб маросимининг инқизосидин сўнг ҳазрати хони мағфур ва ҳазрати зиллуллоҳий савлати тамом ва умаройи соҳибэҳтиром била отланиб, отчопар тамошосига чиқдилар ва қир устида девнажод ва сарсарниҳод отларни ёриштуруб, рустамқувват ва филҳайбат паҳлавонларни кураш тутдуруб, оти утган сайисларни ва ҳарифин йиқитгон паҳлавонларни байроқ ва жалду учун хазинаи эҳсондин нуқуди фаровон инъом қилиб, дунёдин мустағний этдилар"*. Ушбу иқтибосда етти сажъланувчи қисм мажуд: лавозим – маросим, интиҳо – инқизо, тамом – соҳибэҳтиром, девнажод – сарсарниҳод, рустамқувват – филҳайбат, эҳсон – фаровон, чиқдилар – этдилар. Уларнинг биринчи ва иккинчи сажъланувчилари мутавозий (ҳам вазн, ҳам қофияда мослашувчи); учинчи, тўртинчи бешинчи ва олтинчиси мутарраф (вазнда мослашмаган), еттинчиси эса мутавозиндир (вазнда мос, қофияда мослашмаган).

Маълумки, сажъ ҳосил қилувчи сўзлар «фосила» деб аталади. Ҳар бир фосила ўзидан олдинги сўзлар бирикмаси билан сажънинг бир бўлагини ташкил қилади ва «қарина» деб юритилади» (шеърятдаги, аруздаги *фосиланинг* бунга алоқаси йўқ). Огаҳий насрида сажънинг юқорида баён этилган барча шаклий сифатларини кўриш билан бирга, сажъланувчиларнинг ўзига хос жойлашув ўрнини ҳам кузатиш мумкин. Юқоридаги жумлада *лавозими* фосиласидан олдинги қарина бир сўздан иборат бўлса, унга сажъланувчи *маросими* фосиласидан олдин тўрт сўз қўлланган. Баъзи сажъдошлар орасида эса қарина мажуд эмас.

Умуман, Огаҳий насрида қўлланган сажъ кўп жиҳати билан мумтоз шеърятга хос тарсеъ санъатини эслатади.

“Зубдату-т-таворих”да табиат тасвири билан жамиятдаги воқелик ўзаро уйғун ва мутаносиб тасвирланади. Жумладан, Огаҳий биргина куёш чиқиш ҳолатини асарнинг турли ўринларида турлича, бир-биридан фарқли, ҳар бир қўллаганда баён этилаётган ҳодисага мувофиқ тарзда ифода этади. Масалан,

бир жойда қуёш чиқиш ҳолатини "...офтоби жаҳонтонинг шахсувори тезрафтори машриқ марҳаласидан чиқиб, фалак майдонининг қатъиға жавлон кўргузди" тарзида тасвирласа, бошқа бир ўринда "қуёш ҳоқони машриқ шабистонидин чиқиб, фалак майдониға нур якронин сурди" шаклида, яна бир ҳолатда эса, "хуршиди жаҳонтоб жамшиди машриқ ишратхонасидин чиқиб, фалак сайдгоҳи сори равона бўлди" дея, ҳар бир ўринда "қуёш" сўзига ҳикоя қилинмоқчи бўлган воқеага мос, тамоман янғича, оҳорли маъно юклайди. Бинобарин, биринчи тасвирда Раҳимқулихоннинг ҳарбий юришга отлангани тўғрисида сўзланиб, қуёшнинг чиқиш ҳолати ҳам *"фалак майдонининг қатъиға жавлон кўргузди"* тарзида шунга уйғунлик касб этади. Иккинчи тасвир *"қуёш ҳоқони машриқ шабистонидин чиқиб, фалак майдониға нур якронин сурди"* шаклида хон лашкарининг фасод аҳли устига юриш қилиши ҳолатига мутаносиб бўлса, учинчи тасвир хоннинг ўз аъёнлари билан овга жўнаётган ҳолатига мос (*"хуршиди жаҳонтоб жамшиди машриқ ишратхонасидин чиқиб, фалак сайдгоҳи сори равона бўлди"*).

Шу биргина мисолнинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, асарда табиат тасвири билан воқеалар моҳияти ажиб бир уйғунлик касб этган ва бу мутаносиблик ифоданинг жозибадорлигини, таъсирчанлигини оширган.

Асарнинг яна муҳим бир жиҳати шундаки, ундан Огаҳийнинг айрим шеърлари ёзилиши тарихи ҳам баён этилган. Жумладан,

Илоҳо, то жаҳону анда то аҳли жаҳон ўлғай,

Жаҳон фармондеҳи шаҳзодаи олиймакон ўлғай. (394^б)

матлаъли ғазалнинг ёзилиш тарихи шаҳзода Раҳимқулихоннинг ҳарбий юриши билан боғлиқ. Бу ҳақда муаллиф бундай ёзади: *«Ва ҳамул кун фақир дуо тариқаси била бир ғазал ва ҳамул сафар учун бир таърих назм силкига чекиб, ҳазрати зиллуллоҳийнинг суҳбати кимёхосиятига дахил бўлуб, арзга еткурдим ва иноёти подшоҳонага махсус ва инъомоти бекаронадин маҳзуз бўлдум. Ва ул ғазал будурурким, мастур бўлур»* (394^б).

“Зубдату-т-таворих” Хива хонларининг илм-маърифат аҳлига бўлган муносабатларини ўрганиш юзасидан ҳам қимматли манба. Масалан, асарда

яна бошқа бир ғазалнинг яратилиш тарихи билан боғлиқ эътиборга молик мулоҳазалар баён этилган. Огаҳийнинг ёзишича, Раҳимқулихон “...аксар авқот уламо ва фузало ва шуаро ва зурафо била ҳамсуҳбат бўлуб, ул жамоани бағоят азиз ва аржуманд тутар эрди ва хони эҳсонидин маҳзуз ва баҳраманд этар эрди. Ва агар шуарои замондин ҳар ким бир қасида ва ё бир газал ва ё бир рубоий ўз қудратиға лойиқ назм силкиға чекиб, анинг назари анвори пешгоҳиға еткурса эрди, илтифот юзидин таҳсин ва офарин била башошати тамом ва масаррати молакалом маросимин зухурға еткурур эрди. Ва анинг силасиға хазонаи эҳсонидин нуқуди фаровон инъом қилиб, ҳар неким коми эрса, берур эрди” (389^б).

Табиийки, сўз аҳлиға бўлган бундай эҳтиром XIX аср Хоразм адабий муҳитининг юксалишида алоҳида ўрин тутди. Қолаверса, Огаҳий асарлари ёзилишида ҳам ушбу муҳитнинг ўзига хос таъсири бор. Бу ҳақда «Зубдату-т-таворих»да яна қуйидагиларни ўқиш мумкин: “Ул жамоадин фақирким, аксар авқот ул ҳазратнинг мажлиси шарифи мулозаматиға етиб, таълим натойиждин ҳар турлук қасида ва газал ва рубоий... жилвагар бўлса эрди, рақам зевари била ораста қилиб, назари саодатасар мутолаасиға еткурур эрдимким, ўзгалардин ортуқроқ илтифот ва инъомот била сарафроз бўлуб, фузало ва шуаро орасида мумтозлиғ топар эрдим. Хусусан, ул авони саодатнишонда ул ҳазрат мидҳатида бир газал ва бир рубоийнинг ранго-ранг гулларин хаёл сарпанжаси била маоний гулшанидин териб, мажлиси ҳумоюни беҳиштанамуниға туҳфа чекиб, авотифи махсусадин баҳраманд бўлуб, тахта-тахта чой, шабра-шабра қандолат инъоми била ширинкомлиғ топар эрдим. Ул газал будурурким, бу мавридда таҳрир топар” (390^а).

Шу тариқа

Ул сарвари замонки, буюкдур мақом анго,

Гардун қади хам ўлди қилиб эҳтиром анго.—

матлаъли ғазалнинг яратилиш тарихи ҳақида муфассал маълумот берилган.

“Зубдату-т-таворих” наинки адабий манба, асардан география, топонимия ҳақида ҳам қимматли маълумотларни олиш мумкин. Масалан,

Кесик деб номланган жой ҳақида муаррих бундай ёзади: «Кесик бир шўъбаедурур, дарёи Жайхун шўъботидинким, Кўҳна Катнинг шарқий жонибидан дарёдин айрилиб, зарбига ўтгандин сўнг яна дарёга қуяр ва андин кўб мазраъалар сув ичадурур» (407^б).

Ҳазрат Вайс ал-Қараний ва Шайх Жалил ота каби авлиёуллоҳларнинг кадамгоҳлари бўлган Бодой бешаси ҳақида Огаҳий қуйидаги маълумотларни беради: «Бодой бир бешаедурурки, бағоят қалин ва зиёда васеъдурур. Ҳазрати қутбу-л-ақтоб, афзалу-л-асҳоб, зубдату-л-комилин, умдату-л-восилин Вайс ал-Қараний розийаллоҳу анҳу ва ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, ҳидоятдастгоҳ Шайх Жалил ота қаддаса сирраҳунинг қадамгоҳлари дағи тоғ била дарё ўртасида воқеъдурур ва кун чиқари Уйгур ери ва Андарой Чўнкўлига ёвуқдурур ва кун ботари ҳадди Қисноқдурур» (408^а).

Адибнинг сўзларидан маълум бўладики, асарда энди бошқа бир манзил – Қисноқ ҳақида сўз юритилади. «Қисноқ андоқ ердурурким, ҳазрат Шайх Жалил тоғи била дарё ёндашиб, оралиғида бир тор сўқмоқ қолибдурур ва сув тугён қилгон вақтларда андин машаққати тамом ва суъубати молакалом била мурур қилурлар. Бу жиҳатдин ул мавзени Қисноқ дерлар... Анда шикори анвоъий ва сибоъи аснофий кўб бўлур» (408^а).

Маълум бўляптики, Огаҳий бу жойнинг топонимияси – нима учун Қисноқ деб аталиши ҳақида ҳам ўз тушунчасини келтирган. Ов учун жуда қулай бўлган, гўзал табиатли бу манзил муаррих-шоир руҳиятига кучли таъсир қилади. Қуйидаги маснавийнинг ижод этилиши ана шу таъсирланиш самараси, дейиш мумкин:

*Ажаб бешаки, йўқ ҳадду канори,
Сибоъу жонворларнинг макони.
Шажарлар анда бош чекмиш самога,
Бориб ҳам решаси тахта-с-сарога.
Қолинлиғдин бўлуб бир-бирга маҳкам,
Аросидин ўта олмас сабо ҳам...
Муайян баъзи ерда марғзори,*

Кўнгулларда ҳавоси хор-хори.

Шикор аснофи анда беишумора,

Қолур ҳайрон киши қилгоч назора (408^a).

Умуман, “Зубдату-т-таворих” – бетакрор бадиияти, қасида, маснавий, ғазал, рубоий, китъа, таърих, фард сингари мумтоз шеърӣ жанрларга оид қарийб 1200 байт назмӣ меросни жамлагани, сажъли насринг мукамал намунаси экани, мемуар-қисса жанри талабларига тўлиқ жавоб бериши, Марказий Осиё тарихи, географияси, этнографияси ва топонимиясига доир муҳим факт ва далилларга бойлиги билан алоҳида ажралиб турувчи манба. Уни наинки, адабиётшунослик ёхуд адабий манбашунослик ва матншунослик аспектида, тарихшунослик, сиёсатшунослик йўналишларида ҳам ўрганиш муҳим илмий хулосаларга олиб келиши аниқ. Бинобарин, “Зубдату-т-таворих” бу соҳаларга оид тадқиқотлар учун бой материал беради. Энг муҳими эса, бу мўътабар манбанинг илмий истифодага олиб кирилиши, турли фанлар кесимида тадқиқ қилиниши огаҳийшунослик ютуғини таъминлашга хизмат қилади.

* * *

“Зубдату-т-таворих”нинг ушбу нашрини тайёрлашга бундан ўн тўрт йил муқаддам Ўзбекистон Фанлар академияси Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёмалар институтининг 1995 йилги иш режасига мувофиқ киришилган ва асар табдили илмий изоҳлар билан 1996 йил 22 январида якунланган эди. Объектив сабабларга кўра шу пайтгача асарни нашр эттириш имкони бўлмади.

Ҳеч бир иш ҳикматдан холи эмас. “Зубдату-т-таворих”га оид изланишларимиз натижасида, асар матнининг табдили аслият билан қайта-қайта муқояса этилди, айниқса, изоҳ ва кўрсаткичлар бир қадар мукамаллаштирилди. Асарни нашрга тайёрлашда матннинг аслиятга ҳар жиҳатдан мувофиқ бўлиши масаласига алоҳида диққат қилинди. Фақат ҳаддан зиёд кўп ишлатилган баъзи кўшимчаларни (масалан, “ва” кўшимчасини) мазмунга нуқсон етказмайдиган ҳоллардагина қисқартиришга, “онга”, “онда”, “онинг”, “они” сингари сўзларни “анга”, “анда”, “анинг”,

“ани” тарзида беришга журъат этилди. Матнда келтирилган Қуръони карим оятлари, ҳадислар, арабча жумлалар ҳамда форсий шеърлар таржима қилинди ва зарур ўринларда изоҳ билан таъминланди. Қуръони карим оятларини изоҳлашда Шайх Алоуддин Мансур амалга оширган ўзбекча изоҳли таржиманинг 2004 йилги нашрига асосланилди.

Муҳаммад Ризо Огаҳий “Зубдату-т-таворих”да араб ва форс тиллари имкониятидан бениҳоя самарали фойдаланган. Ҳатто араб ва форс луғатларида “редко” (“ноёб”) дея изоҳ берилган сўзлардан ҳам муаллиф самарали фойдаланган. Табиийки, ўша давр ўқувчиси учун буни тушуниш қийин бўлмаган. Бироқ бугунги китобхоннинг уларни англаши осон эмас. Шунга кўра, олти юзга яқин сўзликни ўз ичига олган луғат тузилиб, асар матнига илова қилинди. Луғатни тузишда Х.К.Барановнинг “Арабско-русский словарь”, Ю.А.Рубинчик таҳрири остида чоп этилган икки жилдлик “Персидско-русский словарь”, Муҳаммад Гиёсуддиннинг “Гиёс ул-луғот”, П.Шамсиев ва С.Иброҳимов тузган “Навоий асарлари луғати”, икки жилдлик “Фарҳанги забони тожики” сингари манбалардан фойдаланилди.

Асардаги айрим туркий сўзлар изоҳини мазкур манбалардан ҳам топиш имкони бўлмади. Масалан, қадимги туркий тилга мансуб “қорғу” сўзи шулар жумласидандир. Бу сўз изоҳи Л.З.Будаговнинг устоз Насимхон Раҳмонов шахсий кутубхонасида сақланаётган “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (Санкт-Петербург, 1871) луғати иккинчи жилди 11-саҳифасидан аниқланди.

Илмий нашр талабига кўра, “Зубдату-т-таворих” учун географик номлар, шахс исмлари ва этник атамалар кўрсаткичлари тузилди. Географик номлар кўрсаткичи изоҳлар билан таъминланди. Барча кўрсаткичларда ушбу матн учун асос қилиб олинган 821-рақамли қўлёзма варақлари рақами эътиборга олинди.

Асарнинг ушбу илмий изоҳли нашрини тайёрлаш ва чоп этишда холис ёрдамлари ва маслаҳатларини аямаган устоз олимлар академик Азизхон Қаюмов, профессор Шариф Юсупов ва шарқшунос Қувомиддин Мунировга, манбашунос

олимлар Рашид Зоҳид, Ғулом Карим ҳамда Нафас Шодмоновга, “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйининг мухтарам мутасаддиларига самимий миннатдорчилик изҳор этамиз. Зукко мутахассис олимлар ҳамда улуғ Огаҳий ижодининг мухлисларидан мутолаа жараёнида асарнинг жорий имлога табдили ва илмий изохларида учраши мумкин бўлган хато ва камчиликларни афв қалами билан ўчирмоқларини ўтинамиз ҳамда нашрни мукаммаллаштириш билан боғлиқ барча таклиф ва мулоҳазаларни мамнуният билан қабул қиламиз.

“Зубдату-т-таворих”нинг ушбу нашри улуғ мутафаккир бобокалонимиз Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 200 йиллигига камтарин тўёна бўлади, деган умиддамиз.

Нурбой ЖАББОРОВ,
Ўзбекистон Миллий университети
профессори, филология фанлари доктори

МУҚАДДИМА

БИСМИЛЛАҲИ-Р-РАҲМОНИ-Р-РАҲИЙМ

(386^б) Сипоси вофир тухфаси ул султони азаматнишон остониға нисордурурким, маъмураи кавну макон анинг хиттаи мамлакатиға дохил ва ситойиши мутақосир ҳадяси ул подшоҳи ваҳдатдастгоҳ даргоҳиға ийсордурурким, аснофи инсу жон анинг доираи убудийятиға восил, салотини соҳибиктидор анинг кўчаи карамининг гадои хоксори ва хавоқини карамшиор анинг моидаи ниъамининг сойили луқмахўри, сипехри ахзар бир хаймаи ҳазродурур майдони кудратида ва хуршиди анвар бир шамсаи аднодурур айвони ҳикматида.

Назм:

**Подшоҳеким, топа олмас азал бирла абад,
Юз уруб ҳар бири бир сори анинг мулкида ҳад.
Гар гадо ҳам эрса олам ичра султонлик топар,
Ҳар кишигаким анинг алтофидин етса мадад.
Вар малак эрса ҳамул малъуни жовид ўлғуси,
Кимсаниким, қаҳр айлаб даргаҳидин қилса рад.**

Соҳибэҳтишом султонларнинг фарқи давлати анинг қуллуғи афсаридин шаън ва гардунмақом хоқонларнинг ангушти шавкати анинг буйруғи ангуштаридин музайян, аъломи дини қавим анинг неруӣи ҳимоятидин нусратасар ва самсоми шариати мустақим анинг бозуӣи иноятидин зафаржавҳар.

Маснавий:

**Худойики изҳор этиб лутфу жуд,
Бари офаринишға берди вужуд.
Қилиб подшоҳларни фирузбахт,
Карамдин ато айлади тожу тахт.
Бари қадрин айлаб баланду рафеъ,**

**Халойиқни қилди оларға мутеъ.
Бу тадбир ила кўргузуб эҳтимом,
Жаҳон мулкига берди расми низом.
Илоҳо, қилиб лутфунгга илтижо,
Бу нусхаки қилғумдурур ибтидо.
Мажолис аро айла қадрин баланд,
Оёқ остида қилма хору нажанд.
Муборак қилиб шоҳи оламға ҳам,
Азиз айлагил хайли одамға ҳам.
Бу мақсад ҳусулиға қилғил қарин,
Мани ҳам ҳақки саййиду-л-мурсалин.**

НАЪТ, таҳийёт, закийёт зевари ул шаҳаншоҳи малоиксипоҳнинг зоти хўжастасифотиға лойиқ ва сазовордурурким, қомати пурсаодати “*лава лака лама халақту-л-афлок*”¹ хилқати била музайяндурур. Вассолату тоййибот гавҳари (387^a) ул подшоҳи рисолатдастгоҳнинг равзаи шарофат ҳимоятиға сочиқ ва нисордурурким, улув манзилати “*факонат қоба қавсайни ав адно*”² оятидин мубарҳан.

Маснавий:

**Қудумидин мафохир тўққуз афлок,
Вужудидин мунаввар арсаи хок.
Уружи бирла топиб чарх болиш,
Нузулидин ер айлаб кўкка нозиш.**

Синони маҳобатидин хусуматпайваст мушрикларнинг шижоатпарвар кўнгуллари ғамгин ва захмнок ва шамшири сиёсатидин залолатпараст кофирларнинг кудуратасар сийналари мажруҳ ва чок-чок, асароти ғайратидин аладдавом дини мубин ливоси баланд ва таъйидоти шижоатидин ҳамиша зумраи ислом муборизлари нусратпайванд.

Маснавий:

**Зиҳи подшоҳи нубувватпаноҳ,
Фалак хобгоҳу малоик сипоҳ.**

**Топиб лутфидин мулки дин интизом,
Вале қахридин куфр уйи инҳизом.
Салотини олам икки даҳр аро,
Ҳама хон лутфиғадурлар гадо.
Рикоби шараф меҳрининг матлаъи,
Жаноби маосий эли маржаъи.
Анга беҳад асҳоби зу-л-эхтиром.
Садоқат аро кўргузуб эҳтимом.
Хусусан, ҳамул хайл аро тўрт ёр,
Эдилар анинг олида жонсипор.
Бириси Абу Бакр Сиддиқ эди –
Ки, зоти дурри баҳри таҳқиқ эди.
Бири шоҳи мулки хилофат Умар,
Анга эрди тахти адолат мақар.
Бири соҳиби ҳилм Усмон эди,
Шараф авжида меҳри рахшон эди.
Бири шоҳи соҳибшижоат Али –
Ки, мулки валоятға эрди вали.
Бариға Худо лутфи бўлсун қарин,
Яна ўзга асҳобға ажмаъин.**

Аммо баъд, соҳибфатонат хушмандларнинг замири мунири мишкотиға возеъ ва комил, диroyат хирадпайвандларининг хотири хатири миръотиға лойеҳ бўлсунким, чун олийҳазрат, фалакрифъат, сурайё мартабат, хуршид манзалат, азамат кулоҳ, макраматдастгоҳ, султони муаззам, хоқони мукаррам, хидеви анжумчашм, хусрави байзоалам, хулосаи салотини олам, нақоваи дудмони Одам, Дорои Искандарнишон, Искандари Сулаймонмакон, ахтари осмони адолат, гавҳари уммони жалолат.

Маснавий:

**Келиб зоти сарироройи ижлол,
Шараф топиб бошидин тожи иқбол.**

**Мусалламдур анга мулки маъоний,
Бўлуб давлат эшиги посбони.
Салотин илтифотидин баруманд,
Хавоқин лутфи бирла коми пайванд.
Насабда уйла олийдур анга зот –
Ки, айлаб фахр андин оли қўнғирот.
Анга чун топди умбой халқи нисбат,
Топиб анвоъи қўнғирот ичра рифъат.
Жанобидур салотин бўсагоҳи,
Фалак кўзиға сурма хоки роҳи.**

Подшоҳеким, исми ҳумоюни била *“инний жоилун фи-л-арзи халифа”*³ хутбаси зийнатпарвар ва жаҳонпаноҳиким, алқоби маймуни била *“инналлоҳа йаъмуру би-л-адли ва-л-иҳсан”*⁴ секкаси музайян ва мўътабар, аъломи шавкати *“инно фатаҳно лака фатҳан мубинан”*⁵ имдоди била баланд ва хусоми давлати *“насрун миналлоҳи ва фатҳун қарийб”*⁶ сайқали била хиддатманд, тиғи сиёсати хунрезлигининг бийми била сурат ҳаюлодин мунфасил ва шамшири қаҳри тезлиги хавфидин жон жисм била муттасил, атрофи жаҳонда ҳукми ёрлиғи жорий ва салотини оламнинг мужиби иззат-ифтихори.

Қасида:

**Шаҳеким, остони ила топмиш авжи истеъло –
Ки, гардун ястониб туфроқиға бир ховуш адно.
Анинг зоти ҳумоюнине килки котиби қудрат
Ёзиб соҳибқиронлик дафтари унвонида туғро.
Зиҳи соҳибқиронеким, қирон хасм аҳлиға солиб,
Сипоҳи қаҳри еткурди залолат мулкиға яғмо.
Шариат авжиға ахтар, адолат дуржиға гавхар,
Муъиззу-д-дини ва-л-милла, низому-л-мулки ва-д-дунё.
Инод аҳлиға қаҳр, афтодаларға лутф кўргузса,
Фалак бўлғай замингиру замин бўлғай фалакфарсо. (387^б)**

Сочар илки лаъолий дўстларга абри найсондек,
Адув қони била тиғи очар гуллар баҳоросо.
Муалло даргаҳиға гар жабин солиқ қила олса,
Етургайлар Сурайёға бошин Искандару Доро.
Жаноби туфроқиға қўйди бошин, бу – шарафдиндур,
Буким анжум шахи чарх узра топмиш пояи аъло.
Таманно айласа андиша гар бўси рикобини,
Топар комини гар еткурса гардун авж узра по
Камоли рифъатини кўргилки ўрдуси фазосида,
Камин бир хиргаҳи адно анга бу гунбази воло.
Эрур тожиға лойиқ бўлмайин қолғон камин гуҳар
Ки чарх илкига олмишдур эмас меҳри жаҳоноро.
Бўлуб маъмур амри банда янглиғ шоҳлар борча,
Саросар қоф то қоф жаҳон ҳукми эрур мажро.
Тавофи Каъбаға қилғой ҳужум ул навъиким Ҳажжож,
Салотин даргаҳининг қуллуқиға айламиш ғавғо.
Дили пуржуш анга мамлудур анвоъи маонидин,
Анингдекким, луолидурур аснофидин дарё.
Камоли борча илму фазл аро ул ерга етмишдур,
Ки ҳар фан ичрадур даврон аро мумтозу мустасно.
На танҳо даҳр фавқидин ҳасаб бирла насабда ҳам
Саросар хону хоқондур анга аждод ила обо.
Баҳор адли ондоқ файз еткурди жаҳон ичра –
Ки, бўлди арсаи олам улусға жаннату-л-маъво.
Тутуб овозаи адли етти афлок айвонин
Малак таслимгўю ҳам дуогўй ҳазрати Исо.
Халос ўлмас каманди қаҳридин ҳаргиз инод аҳли,
Магарким узр доманиға урса дасти истиғфо(р).
Халойиқ нақди эҳсонидин олди комин андоқким,
Гадои бенаво аҳли ғиноға қилди истиғно.

Атову бахшишининг хонидин маҳзуз ўлуб доим,

Дуои давлатиға очди тил ҳам пиру ҳам барно.

Аъни султони олиймакон, фармонфармойи жаҳон, маркази доираи ижлол, кутби фалакиқбол, умдату-л-аъзам, қудвату-л-акорим, носибии ливоил-лутф ва-л-карам, ҳодими биноил-л-фисқ ва-з-зулм, босити бисоту-л-адолат ва-л-эҳсон, росими русуми-л-амни ва-л-амон, ворису-л-мулки ва-д-давлати би-л-истихқок, соҳибу-л-фатҳи ва-н-нусрати фи-л-офоқ, рофеъу аъломи-с-саховати ва-л-атоӣю ало руъусу-р-раоё ва-л-бароё, ал-муаййид битаъйиди иззи ва маннан, ал-мустаъину би-л-истиъонатил-малики-л-мустаъон, халифату-р-рахмон, зиллу-с-субҳон, султон ибну-с-султон, абулмузаффар ва-л-мансур абулғозий Раҳимқули Муҳаммад Баҳодирхон маддаоллоҳу таоло зилола давлатаҳу ва рофат ала мафориқи-л-фуқаро ва-л-аном ило қиёмил-с-соат ва соату-л-қиёмким, таъйидоти Яздоний ва инояти субҳоний била салтанат тахтиға қадами маймуни вусулидин сарбаландлиғ ва ҳукумат тожиға гуҳари вужудидин аржумандлиғ еткуруб, адлу сиёсат маросими била жаҳон мамоликиға интизом бериб, лутфу иноят қавоиди била аъолий ва асофилни комёб ва шодком қилди. Ул авони саодатнишонда бу бандаи бебизоат ва қалилу-л-иститоат, соғаркаши ҳамхонаи малолат, гўшанишини вайронаи мазаллат, аъни фақири касиру-л-қосир, фазилатинтисоб Муҳаммад Ризо Мироб ал-мулаққаби би-л-Огаҳий ибн Эрнийёзбек ғафароллоҳу зунубаҳумо ва сатара уйубаҳумоқим, ул ҳазратнинг волиди бузургвори, ҳазрати соҳибқирони мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур, султони фирдавсмакон Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон сақаоллоҳу сиррахунинг воқеоти майманатоётиға таркиб бериб, таҳрир қилур эрдим. Ул ҳазрати зиллуллоҳийнинг эҳсони бекарони ва фармони вожибу-л-изъони мужиби била яна бир неча муддат саъйу кўшиш авроқиға истеъжол ва ижтиҳод қаламин суруб, ул нусхаи саодатлузумким, "Риёзу-д-давла"ға мавсум эрди, итмомға еткуруб, хуршиди дурахшон суҳбатиға зарраи бемиқдор матоъ иштиёқин ҳадя айлагандек ва ё Сулаймон ҳазратиға мўрчаи низор малах оёқин тухфа чеккандек, юз навъ изтирор ва минг турлук умидворлиғлар била

ул ҳазратнинг (388^a) мажлиси ишратпарвар ва суҳбати кимёасариға давлат қуёшининг матлаъи ва фазилат аҳлининг маржаъидурур, элтиб тухфа чекдим ва адаб кўзин ерга тикдим. Ва ул ҳазрат ҳаддин афзун истехсон кўргузуб, анвоъи лутфу эҳсон била ашбоҳ ва ажносим аросида қуёш янглиғ сарафроз ва мумтозлиғ еткурди. Ва яна ҳаддин афзун илтифот кўргузуб, гуҳарбор тилин мундоқ жавҳарфишонлиқға эвурдиким, жаҳони бебунёднинг айвони харобободида икомат маснадин солмоқ, хусусан, салтанат амри хатирин зиммаи ҳимматға олмоқдин ғараз улдурурким, кишидин зикри жамил ёдгор қолса. Бу муддао иморат ва бақеъот бино қилмоқ била даст бермас ва авлод таносули ва таволудиға ҳам шомил эрмас, магар сўз авроқида боқий қолғайким, анга ҳодисоти жаҳон тўфонхезлиги ва тасрифоти замон фитнаангезлигининг осибе ва тафриқа етушмас.

Назм:

Киши неча иморат қилса бунёд,

Ва ёхуд ҳаддин афзун қўйса авлод.

Тутуб бўлмас бирисидин бақо кўз,

Қолур боқий жаҳон ичра магар сўз.

Бас, эмди санга лозим ва таҳаттумдурурким, бизнинг исми ҳумоюн ва алқоби маймун ва вақойеъи касиру-л-бадоеъимизға муштамил бир китоби балоғатинтисоб мураттаб қилайик, токим, зикри жамил ва васфи жалилимиз замон авроқида боқий қолғай ва жаҳон аҳлин ҳайрат баҳриға солғай, чун бу илтифоти касиру-л-баракот қуёши аҳволи саодатмаолимға партавафкан бўлди. Кўнглумга ўзга янглиғ қувват ва табъимға ҳаддин афзун савфат ҳосил бўлуб, “*Ал-маъмуру маъзур*”⁷ фаҳвоси била мундоқ амри азимдин ибо ва имтиноъ кўргуза олмадим. Ложарам, фармони лозиму-л-имтисол ижросиға далир иштиғол кўргуздим. Оре, салотин илтифотининг саҳбоси ул миқдор баланднашъадурурким, агар андин бир қатра етушса, саъвани шоҳбози баландпарвоз ва гунги модарзодни масиҳоэъжоз қилди.

Қитъа:

**Подшоҳлар илтифоти уйла олий нашъадур –
Ким, етар ҳар кимсага, булбул киби гўё бўлур.
Ҳар не сўзким деса, гавҳардек топиб иззу шараф,
Қадр бозорида доим рутбаси воло бўлур.
Ҳар кишиким, топмаса ул нашъадин табъи жило,
Гар қуёш эрса юзи анинг, заминфарсо бўлур.
Сўз била ҳар нечаким олам аро гавҳар сочар,
Хорлиғ даштида беқиймат хазафосо бўлур.
Шукрким, ул нашъаи саршордин комин олиб,
Оғаҳий мастона даҳр ичра суханоро бўлур.
Ҳар каломиким сураар, топиб гуҳардек эътибор,
Жумлаи оламға мақбули фараҳафзо бўлур.**

Чун бу рисолаи фархундамақоланинг авроқи ибтидосиға қалами мушкинрақам сурулди, "Зубдату-т-таворих"ға мавсум бўлди ва икки мақолаға иштимол топди.

Аввалғи мақола – ҳазрати зиллуллоҳийнинг валодати шарофатпарваридин салтанати саодатасариғача баъзи воқеот ва ҳодисотким, зуҳурға етмиш, ижмолан рақам силкин чекилур. Ва иккилончи мақола ул ҳазрат ибтидои салтанатидин бу нусхאי майманатанжом итмомиғача ҳар на воқеот ва ҳодисот ва футуҳотким воқеъ бўлубдурур ва воқеъ бўлғусидурур, тафсилан шарҳ қилинур, иншаоллоҳу таоло.

Назм:

**Бу нусхаға чун қалам сурубман,
Ё раб, карамингға юз урубман.
Таҳририда бер қўлумға қувват,
Тақририда бер тилимға журъат.
Хомам учин айлагил гуҳаррез,
Ҳар сўз десам, эт фасоҳатангез.
Вақтимни мукаддар этма, ё раб,**

**Фикримни муқассар этма, ё раб.
Даврон ғамидин мани фароғ эт,
Ташвиши замонадин фироғ эт.
Тўлдур майи файз бирла жомим,
Қил элга фаррухфаро каломим.
Сўзумга улусни роғиб айла,
Шаҳ кўнглини балки толиб айла,
Фаҳми била элни шодком эт,
Мақбули хавос ила авом эт.**

**(388^б) АБВАЛҒИ МАҚОЛА. ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ
ВАЛОДАТИ ШАРОФАТПАРВАРИДИН САЛТАНАТИ
САОДАТАСАРИҒАЧА БАЪЗИ ВОҚЕОТ ВА ҲОДИСОТКИМ,
ЗУҲУРҒА ЕТМИШ, ИЖМОЛАН РАҚАМ СИЛКИН ЧЕКИЛУР**

Маснавий:

Эй чарх, манга бу лаҳза ёр ўл,
Кел, хизматим узра устувор ўл.
Ихлос ила эшигим супургил,
Таъзим ила бандавор турғил.
Хужрамға етур сафоу тазйин,
Ондоқки нигорхонаи Чин.
Ганжинаи сидқ эшигини оч,
Иззат гуҳарин бошим уза соч.
Ҳар комни айласам тақозо,
Они назаримда айла пайдо.
Олий қилибон манго маҳални,
Таъзимима паст қил Зухални,
Мадҳим била Муштарийға оч тил,
Минбар анга остоним этгил.
Миррихни қил қопумда дарбон,
Тўксун хусамоға тиғ ила қон.
Манзил қуёшинг ёнимда тутсун,
Нури била масканим ёрутсун.
Зухранг қилибон қошимға оҳанг,
Вақтини хуш айласун чолиб чанг.
Ёнимда Аторудинг ҳамиша,
Қилсун қаламим йўнарни пеша.
Оллимда ой айлабон жабин-руст
Хизматға ўзини айласун чувт.

Тутсун манго этибон илтифотим,
Хатим ила коғазу давотим.
То мен олиб илкима қаламни,
Шаҳнома сори сурай рақамни.
Хома учин айлабон фусунсоз,
Достонини шахнинг айлай оғоз.
Шоҳеки келибдурур онго зот,
Шаҳлар аро мужиби мубоҳот.
Аждоди келиб жаҳон аро хон,
Обоси мамолик ичра султон.
Афзал насаб ичра шоҳлардин,
Султони жаҳонпаноҳлардин.
Арзандаи афсари хилофат
Зебандаи кишвари саодат.
Иқболи буюк, мақоми оли(й),
Келмай бу жаҳон аро мисоли.
Давлат анга бир камин банда,
Иқбол – ғуломи сарафканда.
Эҳсонига мунтазир салотин,
Фармониға муфтахир хавоқин.
Савлатда Скандари замон ул,
Садматда ғазанфари дамон ул.
Келмиш илиги сахоға манбаъ,
Бўлмиш эшиги дуоға маржаъ.
Очуқ юзи мазҳари адолат,
Оруқ сўзи масдари ҳаловат.
Бўлмиш дурри шаръ зеби тожи,
Тун-кун иши расми дин ривожи.
Лашкар анга келди беҳадду мар,
Беҳадду мар анга келди лашкар.

Минг лак эса гар адув сипохи,
Мумкин эмас ўлса сад роҳи.
Кўргузса масоф аро шижоат,
Рустамни сув этгуси хижолат.
Гар олса қилич, бўлуб ғазабноқ,
Баҳромға захра бўлғуси чок.
Вар тоғға қўйса кийн ила юз,
Тоғ ўлғуси хайбати била туз.
Йўқ, чарҳки, бир нафас қарори,
Меҳридин анинг бу изтирори.
Ерким, иши доимо сукундур,
Биймидин анинг сукун намундур.
Илм ичра дағи фариди даврон
Айлабдур они жаҳонда Яздон.
Дикқатда бўлуб хаёли беғаш,
Ҳикматда эмас мисоли ахфаш.
Ахфаш киби гар ўну ва гар юз,
Оллида келиб бағияйи буз.
Масруф этибон ҳунарга авқот,
Ҳосил қилибон бари камолот.
Шаҳлардин ўлуб ҳасабда фойиқ,
Олам эли шаҳлиғиға лойиқ.
Даврон эли узра зилли Субҳон,
Султони жаҳон Раҳимқулихон.
То минди сарири салтанатға,
Майл айлади яхшироқ сифатға
Тахт ўлди қудумидин сарафроз,
Бахт ўлди жулуси бирла мумтоз.
Дарбонлиғиға юз урди давлат,
Гардунға бошин етурди давлат.

Адл ила қилиб жаҳонни бўстон,
Оламға етурди файзу эҳсон.
Даргоҳиға майл этиб афозил.
Андин ҳама касб этиб фазойил.
Диққат аро чун уруб иликни,
Равшан қилибон бари пиликни.
Базм ичра тили бўлуб гуҳарпош,
Юз онча эли бўлуб гуҳарпош.
Разм ичра синони оқизиб қон,
Юз онча хаданги олибон жон.
Алтофи била диёри Хивак,
Зийнат топиб уйлаким Хаварнақ.
Андин кўрубон баса атойо,
Осуда дил ўлдилар бароё.
Васфини анинг тамом қилмоқ,
Гардунға чиқарни ком қилмоқ. (389^a)
Бас, ажаб эрур тил ўлса хомуш,
Саҳбойи дуосини қилиб нўш.
Ё рабки, ўшал шаҳи муаззам,
Султони музаффару мукаррам.
Ҳар комки сандин этса хоҳиш,
Они карамингдин айла бахшиш.
Мақсуди на эрса, қил муяссар,
Хайлиға жаҳонни эт мусаххар.
Иқболи ливосини рафеъ эт,
Ҳукмиға жаҳон элин мутеъ эт.
Аъдосини қаҳридин йўқ айла,
Аҳбобини лутфидин тўқ айла.
Ишрат майи бирла шодмон эт,
Андуҳи замонадин амон эт.

**Айшини муқассар этма бир дам,
Кўнглини мукаддар этма бир дам.
Еткур қуёш узра поясини,
Эл бошидин олма соясини.
Мулкини ҳамиша айла обод,
Мулк аҳлини давлатидин эт шод.**

Бу нусхаи ҳумоюни майманатнамунни мутолаа қилғувчи фатонат аҳлининг замойири хуршидназойириға равшан ва мубарҳан бўлсунким, ул ҳазратнинг валодати лозиму-ш-шарофати жадди бузургвори султони фирдавсмакон Муҳаммад Раҳим Баҳодирхоннинг айёми хўжастафаржомида санаи ҳижрия минг икки юз йигирма тўққузда, мувофиқи ит йили, афзали авқотда, камоли соотда вуқуъ топиб, инояти субҳоний раҳбарлиги била адам масканидин вужуд гулшаниға қадамовар бўлди ва қадами юмнидин жаҳон мамолики анвори саодатда навоъи масаррат била тўлди ва фи-л-тахқиқ ул ҳазратнинг зоти фархундаоёти бир гавҳари тансиқа эрдиким, фалак саррофи жаҳон корхонаси муҳиммоти учун нигориш қилиб, адам дуржида пинҳон сақлаб эрди, ҳукми илоҳий тақдими била коинот бозорида намоён қилди. Ва вужуди саодатнамунни бир ғунчаи ношукуфта эрдиким, давлат боғбони олам гулистони зийнати учун парвариш қилиб, иқбол гулбунида асраб эрди, инояти номутаноҳий насими била жаҳон гулзорида очилди.

Маснавий:

**Вақт масъуду замон маҳмуд эди,
Асъади соот ҳам мавжуд эди.
Ростлиғға ойланиб даври сипехр,
Кўргузуб эрди жаҳон аҳлиға меҳр.
Дахридин офот ўлуб мафқуд ҳам,
Фаррух эрди, соати мавлуд ҳам.
Саъд кавкаблар бўлубон жилвагар,
Ахтари наҳс ўлмиш эрди беасар.
Ҳам саодат юз қўйуб Нохидға,**

**Ҳам қамар нозир эди хуршидға,
Ҳодисот ўлуб жаҳондин бартараф,
Амну роҳат зохир эрди ҳар тараф.
Хайли офат кетмиш эрди даҳрдин,
Юқлабон маҳмил қуроу шаҳрдин.
Чунки бу янглиғ замони хўб аро,
Соати фархундаи махбуб аро,
Туғди давлат торамидин бир қуёш,
Чехрасидин юз қуёшча нурфош.
Нуридин тўлди бари олам юзи,
Равшан ўлди ҳам бани Одам кўзи.
Етти офоқ аҳли ичра шодлиғ,
Таҳниятгўйу муборакбодлиғ.
Шойиъ ўлди олам ичра расми сур,
Ҳадду ғоятдин фузун айшу сурур.
Бахти давлатға суюнчилай бориб,
Бошини анинг фалакдин ўткориб,
Давлат айлаб шавқ бирла доялиғ,
Бўлди даҳр ичра улуғ сармоялиғ.
Ҳаддин афзун айлаб изҳори нишот,
Хуллаи жондин анга қилди қимот.
Маҳди иқбол ичра айлаб парвариш,
Оби ҳайвон шахдидин берди хўриш.
Токи ул сармояи жоҳу жалол,
Топди поя кам-кам андоққим ҳилол.**

Ва ул ҳазратнинг валодати пурсаодати баракотидин ва вужуди зижуди шарофатидин Хоразм мамоликида фитнау фасод русуми мундафеъ ва амну амон ливоси муртафеъ бўлуб, бобоси Муҳаммад Раҳимхон жаннатмаконнинг давлату сарвати кун-кундин фарид ва музоаф бўлди ва сипоҳу ҳашмати йил-йилдин шукуҳ топди. Ва жамеъ дашти Қипчоқ (389^б) ва Хуросон мамоликин

мусаххар қилиб, таҳти фармониға киргузди. Адлу шариат қавоидин камойанбағий тузуб, куфру бидъат маросимин бунёди била бузди. Ва халойиқ аҳволиға андоқ фароғат ва рафоҳийят юз бердиким, азминаи собиқада анинг мислидин нишон бермайдурурлар ва арбоби солифа анинг хирманидин хўша термайдурурлар. Афозилдин то арозил амният бўстонида ишрат бодасидин маст, аъолийдин то асофил давлат айвонида роҳат шоҳиди васлиға пайваст бўлуб, кўнгуллари хоҳишича тараб базмин курдилар ва мурудлари қўлин мақсуд доманиға еткурдилар.

Қитъа:

**Бўлди элга валодати шарифи,
Сабаби издийоди амну амон.
Ер юзи бўлди файзи мақдамидин,
Гайрати гулистони боғи жинон.
Тарабу айш гуллари очилиб,
Даҳр боғида неча минг алвон.
Инбисоти тамом бирла улус,
Базми ишратни туздилар ҳар ён.
Майи мақсаду нашот жоми била,
Ичибон бўлдилар ҳама шодон.**

Чун ул ҳазрат туфулийят айёми шабистонидин хуруж қилиб, шабоб хангоми гулистониға уруж этди, илму камол иртиқоби, фазлу афзол иктисобиға саяйи тамом била иштиғол кўргузуб, оз муддатда улуми шаръия вақтида мушорун илайҳ ва масоили диния муҳофазатида муътамадун алайҳ бўлди.

Назм:

**Ҳар масоил ичра бўлса махлуқот,
Олида арз этса они кимса ёт.
Фикри бир дам ичра айлаб они ҳал
Кимсаға қолмас яна жойи жадал.**

Хусусан, таворих ва қасоид ва маснавийот ва ғазалиёт ва жамеъ шеър улумининг қавоидиға маҳорати тамом ҳосил қилиб, дақиқфаҳмлик ва назокатшунослиғ ва латифағўйлик фунунида ул миқдор авжи эътиборға чиқтиким, жаҳон фозиллари ва замон комиллари ўз ажзиға қойил бўлуб, ул хазрат суҳбатида гўёлиғ тилин хомушлиғ тамоқиға тиктилар.

Маснавий:

**Хунар, касбиға то узатди илик,
Бўлуб таъбиға кашф борча билик.
Тасаввуф аён этса диққат аро,
Солур дониш аҳлини ҳайрат аро.
Олиб юз қуёш нури бир заррадин,
Тоғиб минг тенгиз мавжи бир қатрадин.
Қаю сўздаким, эл муатгал бўлур,
Ҳамул сўз анинг фикридин ҳал бўлур.
Келиб ҳикмат ичра Искандар киби,
Ёруқ таъби хуршиди анвор киби.
Фатонатда яктои офоқ ўлуб,
Фасоҳатда даврон аро тоқ ўлуб.
Таворих сори бир этгач назар,
Бўлуб даҳр ҳоли анга жилвагар.
Қасоид аро зоҳир этса нукот,
Фидо дониш аҳли қилурлар ҳаёт.
Агар маснавийотдин сўрса сўз,
Тикарлар маоний аҳли ерга кўз.
Тафаккур муаммода қилғоч аён,
Чиқориб от, элга берур тоза жон.
Агар қилса изҳор фанни туюқ,
Жанобида шеър аҳли айлар топуқ.
Маалқисса, дониш аро бегумон,
Назири анинг бўлмағуси аён.**

Ва аксар авқот уламоу фузало ва шуароу зурафо била ҳамсухбат бўлуб, ул жамоани бағоят азизу аржуманд тутар эрди ва хони эҳсонидин маҳзуз ва баҳраманд этар эрди. Ва агар шуарои замондин хар ким бир қасида ва ё бир ғазал ва ё бир рубоий ўз қудратиға лойиқ назм силкига чекиб, анинг назари анвари пешгоҳиға еткурса эрди, илтифот юзидин таҳсину офарин била башошати тамом ва масаррати молакалом маросимин зухурға еткурур эрди. Ва анинг силасиға хазонаи эҳсонидин нуқуди фаровон инъом қилиб, хар неким коми эрса берур эрди. Ул жамоадин фақирким, аксар авқот ул ҳазратнинг мажлиси шарифи (390^a) мулозаматиға етиб, таълим натойижидин хар турлук қасида ва ғазал ва рубоий шоҳидлари манассаи зухурда жилвагар бўлса эрди, рақам зевари била ораста қилиб, назари саодатасар мутолаасиға еткурур эрдиким ва ўзгалардин ортуқроқ илтифоту инъомот била сарафроз бўлуб, фузало ва шуаро орасида мумтозлик топар эрдим. Хусусан, ул авони саодатнишонда ул ҳазрат мидҳатида бир ғазал ва бир рубоийнинг ранго-ранг гулларин хаёл сарпанжаси била маоний гулшанидин териб, мажлиси хумоюни беҳиштнамуниға тухфа чекиб, авотифи махсусадин баҳраманд бўлуб, тахта-тахта чой, шабра-шабра қандолот инъоми била ширинкомлиғ топиб эрдим. Ул ғазал будурурким, бу мавридда таҳрир топар.

Ғазал:

**Ул сарвари замонки, буюқдур мақом анго,
Гардун қади хам ўлди қилиб эҳтиром анго.
Олийдур уйла рутбасиким манзалат аро,
Таъна урар фалакка, камина ғулум анго.
Чекса масоф аро, яна кирмас нийомиға,
Аъдо сипоҳи қонини тўкмай ҳусом, анго.
Илёсу Хизр раҳбари иқболу бахтдек
Давлат била қаю тараф ўлса хиром анго.
Фикри дақиқ илаки, борча улум аро,
Қолмас очилмай оллида муғлақ калом анго.
Эҳсону лутфи бирла топиб баҳра аҳли фазл,**

Қилмоқ дуо оларнинг ишидур мудом анго.

Давлат нигини узра ёзиб хомаи азал

Шаҳзодаи Раҳимқули тўра ном анго.

Ё раб, инояту карам айлаб насиб қил

Умри давом, мартабаи мустадом анго.

Қил Огахий дуосини мақбулу мустажоб

Ким, иш дуои давлат эрур субҳу шом анго.

Ва ул рубоий будурурким, мастур бўлур:

Рубоий:

Эй хоки даринг токи эрур жой манго,

Фарқи шараф ўлди чархфарсой манго.

Мадҳингни демакда бўламен ширинком,

Лутфу карам айла қанд ила чой манго.

Ва ул ҳазрат гоҳо шабоб авонининг муқтазоси ва йигитлик замонининг тақозоси била кўнгул малолатининг дафъи учун саҳро тафарружи ва шикор тамошосиға отланиб, ҳар кун бир манзили дилкаш ва ҳар кеча бир маскани хушсафоға нузул қилиб, маснуот ажойиби ва махлуқот ғаройибининг мушоҳадасидин сонёи бечун ва қодири бенамуннинг ҳақиқати зотиға йўл топиб, фуйузоти илоҳий ва футухоти номутаноҳий кайфиятидин замири байзо тахмирин масрур ва шодком қилур эрди.

Рубоий:

Эй, хотиринга сукун аро етса малол,

Бўл сайр қилиб гоҳ-гаҳи айшсигол,

Бир ерда сукун этса бўлур ганда зилол,

Сайр ичра қуёшға ортадур ҳусну жамол.

Ва ҳар манзилда саҳронишин фуқаро ва ажаза ва мазлумларнинг доду тазаллумиға етиб, аҳли зулмнинг дасти тааддийсиға муқосарат еткурур эрди. Атрофу жавонибдағи назоратпарвар ва беҳиштасар бешаларга давлат тавсанин суруб, куш солмоқ била шикор аҳлиға қирон солиб, сайдандозлиғ тамошоси била хотири хатирин овлар эрди.

Ғазал:

**То ирода қилди султони карампарвар шикор,
Дашту сахро ваҳшу тайри бўлди сарто-сар шикор.
Қушлари паррандалар хайлин ҳавода сайд этиб,
Итлари чаррандаларни ер уза яксар шикор.
Шодлиғ ифротидин учмоқ тилар, йўқ биймдин,
Сайд этар чоғда буқим урғуси болу пар шикор.
Етқуси бешак анга мақсуд фитроқиға бош –
Ки, шикор асносида мақтули бўлса ҳар шикор.
Жонпарвардин дема балким тиғ шавқи жазбидур,
Забҳ чоғи буқи оллида бўлур музтар шикор.
Сайдгаҳға сурса от, илкиға олиб қорчиғай,
Рағбати бирла шикор ўлмай қолур камтар шикор.
Қилди шоҳини шикор ул навъ сахро сайдини –
Ким, қуёш чарғи сахар бўлғон киби ахтар шикор.
Мурғи дил доим қилур шахбози оллида ҳаво, (390^б)
Токи бўлғай ногаҳон толеъ бўлуб ёвар шикор.
Чиқса қуш солмоқға танҳо сайди бўлмас ваҳшу тайр,
Одам аҳли-ю, малак хайли бўлур яксар шикор.
Гар шикор айлар бу янглиғ овни, лекин ёвни ҳам,
Ҳаргиз андоқ қилмағой Жамшиду Искандар шикор.
Огаҳий кўнглини, ё раб, сайд қилғоймуқи ул,
Ҳам шикастаболу ҳам афсурда, ҳам лоғар шикор.**

Ва ул ҳазрат, гоҳо отаси султони мағфур ғазот ва жиҳод иродаси била ҳар тарафга азимат кўргузса эрди, амри олий мужиби била наёбат саририға тамаққун ва ҳукумат умуриға мутасадди бўлуб фуқаро аҳволотининг интизоми ва мамлакат муҳиммотининг саранжомиға иқдом кўргузуб, жаҳон маҳофилида ақдоҳи адолатин даврға киргузур эрди. Тоқим синни шарифи йигирма секизга етганда, санаи ҳижрия минг икки юз эллик еттида, сиғир йили, рабеъу-с-соний ойининг йигирма секизида, чаҳоршанба куни аҳсани

авқот ва асъади соотда ҳазрат соҳибқирон беҳиштишоннинг авотифи бекарона ва мароҳими хусравонасидин Ҳазорасп аёланининг мансаби олийсиға мансуб бўлуб, аморат нигинин исми ҳумоюни шарафи била зийнатафзой ва ҳукумат саририн қадами маймуни вусули била фалакфарсой қилди.

Маснавий:

**Аморат маснадиға қўйди то пой,
Фаҳоматдин сарир ўлди фалаксой.
Фуйузоти қудумидин Ҳазорасп,
Шарофат айлади имкониҷа касб.
Бўлуб даҳр иҷра афзун эътибори,
Етиб гардунға фарқи ифтихори.
Агарчи эрди бир нотавон ул,
Етишгач мақдами, бўлди жавон ул,
Қилиб сурма сипоҳининг ғуборин,
Мунаввар қилди чашми интизорин.
Тоғиб адлидин андоқ зеб ила фар –
Ки, шаҳри Чинға бўлди таънагустар.**

Ва адолат шористонидин ул мамлакат бўстониға аондоқ серобу райионлиғ еткурдиким, ҳеч вақти аз авқотда ул янглиғ маъмур ва ободонлиғ топмайдурур эрди.

Маснавий:

**Анингдек топти тазйину тароват –
Ки, пайдо ер юзида бўлди жаннат.
Ғалат қилдимки, бу сўз қилдим изҳор –
Ки, жаннат демак они бор анга ор.**

Ва ул диёри зийнатосорнинг фуқаро ва раоёси фориғболу мураффаҳмажоллиқ била айшу тараб саҳбосидин ҳушҳол бўлуб, субҳу шом, балки аладдавом дуои давлатиға иштиғол кўргузуб, бу рубоий мазмунин дурди забон ва ратбуллисон қилдиларким, рубоий:

**Шаҳзодаға умр боқий ўлсун, ё раб,
Мақсади Хизр мулоқий ўлсун, ё раб.
Қиздурғоли элга айшу ишрат базмин,
Алтофию адли соқий ўлсун, ё раб.**

Ва ул замони саодатнишонда фақир Ҳазорасп кишварининг таърифи ва ул ҳазратнинг тавсифига муштамил бир қасидаи ғарро тартиб бериб, инояти махсуса била мумтоз ва мустасно бўлуб эрдим. Ва ул қасидани бу мавзеъда таҳрир силкига чекмак муносиб кўрунди.

Қасида:

**Хивақки, зеббахши билоди жаҳон эрур,
Лутфу сафода рашки риёзи жинон эрур.
Ҳар хоксор, бекас агар анда тутса жой,
Гўё бир Одам ул, анга жаннат макон эрур.
Қилмоқда васфи нузхат, таърифи сафватин
Ожиз балоғат аҳлию қосир баён эрур.
Гар йўқ жаҳонда мисли онинг, лек файз аро,
Ул бир латиф жисм, Ҳазорасп жон эрур.
Гар жон десам йиғиб Ҳазорасп мулкатин,
Шахси сафо тириклиги андин аён эрур.
Обу ҳавоси уйла гуворову жонфизо –
Ким, рашки салсабил ила руҳи равон эрур.
Қўрғони тортибон фалаки атлас узра бош,
Давлат қушиға кунгирида ошён эрур.
Гардун юзини уйла харош этти зирваси –
Ким, кўк аро нишони анинг қаҳқашон эрур.
Лек ул тариқа ҳафр топиб умқи хандақи,
Моҳийу гов қаърида анинг (391^a) давон эрур.
Дарвозаси беҳишт эшигидек тарабфизо,
Иқболу бахт анда ики посбон эрур.
Ҳар кўчаси сафода, хиёбон-хулддек,**

Ҳар бирови қусури жинондин нишон эрур.
Ҳар сори анда ҳур киби жилва қилғучи,
Хўблар гуруҳиға не ҳисобу не сон эрур.
Ҳар кенти ичраким, бўлубон боғлар бино,
Бошдин оёғи равза киби гулистон эрур.
Таснимдек салосат ила сувлар оқибон,
Кавсар мисол ховузлар ичра равон эрур.
Ҳар кимки анда манзил этибдур мудом ул,
Мақсад шароби нашъасидин комрон эрур.
Шукр Худога, эмди ўшул мулк ҳокими,
Бир беки чархрутбаву хотамнишон эрур.
Қай бекким, маротибу жоҳу жалол аро,
Ҳукми мутеъи даври етти осмон эрур.
Вақти жулусин анинг аморат саририға
Тутғил қулоқ, дейин санго гар худ гумон эрур.
Минг икки юз ҳам эллик етти бўлуб сана,
Моҳи рабеъу-с-сонийу фаррух замон эрур.
Рўзи чаҳоршанба ҳамул моҳ охири
Соатиға саодат ила иқтирон эрур.
Хоки қудумидин бўлубон мулк муфтахир,
Мулк аҳли базлу лутфи била шодмон эрур.
Юз урди чарх дарғаҳиға таҳийят учун,
Илкида давлат абадий армуғон эрур.
Ондоқ ривож берди адолат умуриға –
Ким, мунфаил қошида Ануширвон эрур.
Хон саховат ила ёйиб хосу оммаға –
Ким, Хотам анда муфлису зилласитон эрур.
Хунрездур сиёсатининг тиғи илаким,
Баҳром бағри бийму ҳарос ичра қон эрур.
Афви ҳам ул мушобехдадурким, карам чоғи,

Кўҳи гуноҳ оллида барги самон эрур.
Исми шарифи хотами бахти баланд уза,
Шаҳзодаи Раҳимқули тўра хон эрур.
Ҳар ён рикобида югуруб давлат ила бахт,
Илёс, Хизр туну кун анга ҳамъинон эрур.
Пиру жавон, тонг эрмас, анга қуллуқ этсалар,
Тадбир арову бахт аро пиру жавон эрур.
Ҳикмат аро ёнида бузи Сомирий киби,
Сукротким, жаҳон иши анга аён эрур.
Ҳашмат аро Скандар эди гар жаҳонда фард,
Лекин шукуҳи қошида бир нотавон эрур.
Эҳсон қилур чоғи кафи дарёнаволидин,
Базл айламак фанида хижил баҳру кон эрур,
Тонг йўқ сипоҳи арсаи оламға сиғмаса,
Анжум мисол беададу бекарон эрур.
Тузса масоф хасмини бешак қилур забун –
Ким, ёвари анинг малики мустаъон эрур.
Қаҳрини хасм аҳлиға офат демаклигим,
Демакки, шуъла караму, тунук парниён эрур.
Ул навъдур маротибиким, остонида
Жоҳ аҳли барча сойил, бехонумон эрур.
Андоқдурур фазойиликим, ҳар улум аро,
Фаҳми дақиқ, зехни дағи хурдадон эрур.
Ҳар ерда дониш аҳлию фазл аҳли бор эса,
Лутф айлабон оларға басе меҳрибон эрур.
Хосса карам қилурда анинг кафи бахшиши,
Назм аҳли бошиға дурру гухарфишон эрур.
Тасниф этиб китоблар отиға аҳли шеър,
Инъоми баҳраманди анинг жовидон эрур.
Васфини жидду жаҳд била айламак тамом,

**Гардунға чиқғоли ясамоқ нардбон эрур.
Эмди дуоси сори рақам сургил, Огахий,
Ожиз мадҳидин қалами дузабон эрур.
Умрию давлатини Худо айласун фузун,
То бор олам ичра еру осмон эрур.
Хукми нуфуз айласун аҳли жаҳон аро,
Токим жаҳонда аҳли жаҳонға макон эрур.
Ичсун мурод жомини базми тараб аро,
То жоми меҳр даври улусға аён эрур.
Матлуб шоҳиди қучоғин маскан айласун,
То даҳр шўхи жилва била дилситон эрур.
Бўлсун муборак ишрати анинг бу базм аро,
То базми олам ичра улус комрон эрур.**

Ва ул ҳазратнинг авони беклигида бозуйи шижоати ва нируйи муборазати асаротидин кўб воқеоти ажиба ва футухоти ғариба воқеъ ва содир бўлдиким, жаҳон мажолиси ва замон мажомеъида (391^б) Рустами пилтан ва Исфандиёри сафшиканнинг достони ва афсонаи муборазатиға хатти насх урулуб, тоқи нисёнда қўюлди. Агар ул замондағи вуқуъ топғон воқеотнинг борчасин бир-бир тақрир қилиб, китоб қайдиға чексам, бу нусхаи мухтасарға гунжойиш қилмас ва юз йилда мингидин бири айтилмас. Ложарам, ул жумладин икки воқеъаниким, хони марҳумнинг тазкирасида зийнат учун ижмолан ишорат қилилиб эрди, тамсилан, таҳрир силки ва тақрир симтиға кийургумдурур, иншаоллоҳу таоло.

**АВВАЛҒИ ВОҚЕЪА: ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ШИЖОАТ
ЗОТИ МУҚТАЗОСИДИН “ВА ЖОҲИДУ ФИ-САБИЛИЛЛАХ”⁸
ФАҲВОСИ БИЛА ҒАЗОТ САВОБИН ИРОДА ҚИЛИБ, ЭРОН СОРИ
АЗИМАТ ЭТМАГИ ВА СИПОҲИ ҚИЁМАТДАСТГОҲ ҲАМРОҲЛИҒИ
БИЛА ДИЁРИҒА ЕТМАГИ ВА ТАЪЙИДОТИ ИЛОҲИЙ БИЛА
ЖАМШИДИЯ ТАВОЙИФИН МУСАХХАР ҚИЛИБ, ДАСТИ
ТАСАРРУФИҒА КИРГУЗМАГИ ВА УЛ ЖАМОАНИ ХУРОСОН
МАМОЛИКИ САРҲАДОТИДИН ХОРАЗМ ДИЁРИ МУЗОФОТИҒА
КЎЧУРУБ, МУРОЖААТ КЎРГУЗМАГИ**

Назм:

**Маоний оламининг комрони,
Сухан иқлимининг кишварситони.
Алам чеккан варақ майдони узра,
Қадам қўйғон нутқ айвони узра –
Ки, яъни хомаи афсонатахир,
Рақам мулкин қилур бу навъ тасхир.**

Чун бу сафари нусратасар азимати вуқуъиға сабаб ул эрдиким, ҳазрати зиллуллоҳий ҳамияти жибиллий ва шижоати фитрий муқтазосидинким, зоти саодаттахмирида наҳр янглиғ мухаммар ва миръотзамир мунирида жавҳармисллик музмардурур. Сипоҳигарлик асбобиға саранжом ва сипоҳ аҳволиға интизом бериб, ҳиммати олий наҳматининг шаҳбози баландпарвози кишваркушойлиғ тақозоси ва ғазот савоби таманносида болафшони ҳавои шавқ бўлуб, ҳамишату-л-авқот отаси султони мағфурнинг хузури шарофатвуфурида бу таманно изҳорин такрор қилурға мутараддид ва жиҳод азми рухсатиға мутарассид эрди.

Маснавий:

**Зиҳи шаҳаншоҳи фархунда хислат,
Хумоюн эътиқоду, пок нийят.
Муроди – куфр расмин урса барҳам,**

Мароми – дин асосин қилса маҳкам.

Тақозоси келиб кишварситонлиғ,

Таманноси адувға хунфишонлиғ.

Ҳамиша коми – мулк обод қилмоқ,

Адолатдин улусни шод қилмоқ.

Чун ҳазрат хони мағфурнинг дағи одати марзия ва хислати олияси ул эрдиким, “*ва жоҳиду фий сабиллллаҳ*” каримасининг мазмуниға амал қилиб, хар йил ўз нафси нафиси била куффор жиҳодиға отланур эрди. Ва қайси йилким, ўзи отланмаса, ғазва савоби таҳсили учун ўз тарафидин умаройи изомдин бировни солори лашкар қилиб, сипоҳи зафарилтизом била ғазот амриға маъмур этиб, анинг хотири давлат маосирин бу хизмат шарафидин муфаррих ва масрур қилур эрди.

Чун ҳамул дастур била бу йил, яъни сиғир йили, тарихи ҳижрийнинг минг икки юз эллик еттида ҳазрати зиллуллоҳийнинг жабҳаи аҳвол ва носияи таважжуҳида мамлакаткушолиғ рағбатининг асаротин кўпрак мушоҳада қилиб, ўз жонибидин нойиб ва сипоҳсолар этиб, Эрон куффори жиҳодининг рухсати била сарафрозлиғ еткурди. Ва ўзининг рикоби ҳумоюни мулозаматидағи умаройи изом, сархайли киромдин саъдатпаноҳи нажобат иктиноҳи рафеъмақом Авазхожа шайхулислом ва кўнғирот аозимидин олийнажод, фараҳниҳод вазири равшанзамир Отамурод кушбеги ва қиёт ақобиридин шижоатшиор, аморатдисор Худоёрбий ва Саййидназарбий, манғит машоҳиридин жалодатнишон муборазат тавъамон Бекмонбий ва муътаמידулҳавос ва мулозаматихтисос саркардалардин ихлоспаноҳ, эътиқоддастгоҳ Абдуллоҳ ясовулбоши ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва Яхшимурод юзбоши ва Муҳаммадмурод маҳрам ва Қорли юзбоши ва шамхолчилар саромадидин садоқатойини сароматкамин Муҳаммадамин юзбоши (392^a) ва Абдурахмон юзбоши ва сипоҳдорлар маорифидин хизматпарвар, таҳаввургустар Муҳаммаджонхожа ва Давлатназарбий ва Шоҳмурод юзбоши ва Тўра юзбоши ва ғайриҳумни ўзлариға мутааллиқ навкарлари била ва тарокима аснофидин ямут ва човдур ва кўклон ва

кародошлу ва атовшайх черикин ва алиэлининг баъзи шужаосини ул хазратнинг рикоби давлат интисоби мулозаматиға буюрди. Ва йўл яроғи учун умаройи мазбура ва сипоҳи мазкураға маболиғи мавфура инъоми била хурсанд ва барумандлиғлар еткурди. Чун оз фурсатда асбоби сафар ва саранжоми лашкар баважҳи дилхоҳ омода ва муҳайё бўлди. Санаи мазкурада шавволи муаззамнинг олтиси ва ақрабнинг еттисида жумаъ куни намози адосидин сўнгким, соатлар масъуди ва вақтлар маҳмуди эрди, хазрати зилуллоҳий қиблагоҳи жаннатжойгоҳининг фотиҳаи ижобатпаноҳи шарафиндин баҳраёб бўлуб, инояти илоҳий ва саодати номутаноҳий имдоди била давлат самандиға рукуб қилиб, умаройи зу-л-эхтишом ва лашкари маҳшарнизом ҳамроҳлиғи била аъломи нусратнишон маҳчасин моҳи тобондек жилваға киргузуб, шаҳри Хивақ *“шайадаҳаллоху би-л-хойри ва-н-насақ”*⁹дин хуруж қилиб, мақсад тариқиға азимат якронин сурди. Ва сумми сутур ғуборидин фалаки давворнинг дийдаи интизориға сурмасойлиғ еткурди.

Маснавий:

**Тузубон расми ойин хусравона,
Чиқиб мақсад сори бўлди равона
Ёрутди олам ақторин очиб чехр,
Анингдекким, фалак айвонини меҳр.
Миниб отиға бир Рахши сабуксайр –
Ки, етмай тезликда анга тайр.
Басе, раҳвору гарду хўбманзар –
Ки, дерлар кўрган эл руҳи мусаввар.
Паридек хўбшаклу чу захр дум
Сабодек хушхирому оҳанин сум.
Келиб хайъатда олийроқ фалакдин,
Вале суратда дилкашроқ малакдин.
Анга гар соя солса тозиёна,
Анингдек тунд ўлуб бўлғай равона –**

Ки, бир гом ичра чиқғай бу жаҳондин,
Демайким бу жаҳондин, ломакондин.
Мисоси мақдамидин мафохир ер,
Губоридин фаҳомат кўкда зоҳир.
Миниб устиға султони фалакшон,
Нечукким, чарх уза хуршиди тобон,
Бўлуб сонсиз тажаммул бирла озим,
Рикобида шаҳаншаҳлар мулозим.
Ливолар кўргузиб ўтруда жилва(х),
Фузун айлаб маҳобат, Оллоҳ-Оллоҳ.
Бўлубон маҳчаси ондоқ дурахшон –
Ки, олиб нур андин моҳитобон.
Сочти боғи зафарға сунбули тар,
Машоми даҳр андин атрпарвар.
Мулавван шикқасиким жилвагардур,
Шаҳомат арсасиға зебу фардур,
Сутуни тортибон турликда қомат,
Сихи қадларға еткурди хижолат.
Юруб ҳам ўтруда юз беки моҳир,
Ададсиз зебу фар ҳар бирда зоҳир,
Бариси сарвқадду моҳрухсор,
Бариси гулжабину меҳрдийдор,
Юрарда юз усул айлаб намоён,
Тамошо аҳлин айлаб зору ҳайрон.
Оларни кинича айлаб шоҳ воло,
Саманду хушхиромин роҳпаймо.
Юруб атрофида аркони давлат,
Мулозим аҳлию аъёни ҳазрат.
Яминида юруб хоқону хонлар,
Ясорида дағи кишварситонлар,

Эранча от суруб анвоъи лашкар,
Улусға кўргузуб ғавғойи маҳшар,
Ададда резаи қумдин зиёда,
Демай қум, хайли анжумдин зиёда.
Вале зўр ичра ҳар бир нарра деви,
Чиқиб гардуни гардонға ғиреви.
Миниб ҳар бириси бир Раҳши саркаш,
Баланду тезравликда фалакваш.
Барининг илгида зебо синонлар,
Синон эрмаски, одамкаш йилонлар.
Мусаллах ҳам уруш асбоби бирла,
Мукаммал ҳам юруш асбоби бирла.
Бариси тебрабон шаҳ кейнидин бот,
Бўлуб саф-саф, суруб мақсад сари от.
Ғубори кун нурина тийра айлаб,
Тўзи олам кўзини хира айлаб. (392^б)
Чиқиб авжи фалак узра алоло,
Қолиб ҳайрат аро аҳли тамошо.

Чун бу янглиғ дабдабаи дўстнавоз ва кавкабаи душмангудоз била изҳори азимат ва қатъи масофат қилиб, Янгиориқ қарясидағи работи лозиму-н-нашотеким, ул ҳазратнинг мамлукаи маврусаси эрди, ташрифи ҳузури комилу-с-сурури анинг зирваи мубоҳотин буружи самовотдин ўткарди.

Маснавий:

Ҳамул ҳавли чу бўлди шаҳға манзил,
Шарофат ҳаддин афзун қилди ҳосил.
Топиб зийнат нечукким боғи ризвон,
Демай ризвон, нечукким гулшани жон.
Ўтурди чархдин буржи фаҳомат,
Етурди равзаға таъни тароват.

Ва ул макони беҳиштишонда бир кеча аврангнишин ва ишратгузин бўлди ва тонгласи, шанба сабоҳиким, офтоби жаҳонтобнинг шахсувори тезрафтори машриқ марҳаласидин чиқиб, фалак майдонининг қатъиға жавлон кўргузди. Ул ҳазрат дағи мазкур манзилдин кўчуб, хуршидвор саманди сипехрмадорға рукуб қилиб, сипоҳи анжумшумор била сайр қилурда шаҳоб масаллик суръат расмин иртиқоб қилиб, Ос ҳавлиға нузул этиб, анинг сари ифтихорин гардунмумос қилди ва анда бир оз фурсат истироҳат қилиб, яна андин ливоафрози наҳзат бўлуб, якшанба кечаси шавкати каёний ва савлати Сулаймоний била Ҳазорасп қалъасиға ворид бўлуб, ул кишвар аҳлининг чашми интизорига Раҳши саборафтор ғубори тўтиёсидин равшанлиғ еткурди.

Маснавий:

**Ҳазораспни хусрави динпаноҳ,
Чу давлат била қилди оромгоҳ.
Вусулидин ўлди беҳишти барин,
Ҳузури била ғайрати шаҳри Чин.**

Ва ул қалъаи равзатазйинда уч кун оромгузин бўлуб, баъзи асбоб ва адавот саранжомиға қиём кўргузди ва сешанба куни ҳамул қалъанинг уламои изом ва кубаройи зу-л-эхтиром, балки жамеъ хосу авомға подшоҳона зиёфатлар қилиб, гуногун атъима ва ранго-ранг ашрибанинг адои акли ва инқизои шурбидин сўнг ашҳаби девбоди париниҳодға рукуб қилиб, садмати тамом ва сатвати молокалом била аламфарози азимат бўлди. Ва қуёш шоҳи анжум сипоҳи била фалак арсасин қатъ қилғонидек, лашкари ситорашавкат била қатъи масофат қилиб, Яккачақир мавзеъиға офтоби хузури била партавафкан бўлди.

Маснавий:

**Қурулмиш эрди анда боргоҳе,
Келиб вусъатда гардун иштибоҳи.
Ажаб, кўрким, жаҳон ичра жаҳон ул,
Жаҳон демайки, олий осмон ул.**

Таноби ҳайъатидин каҳкашоне,
Дурахшон михлар анжум нишони.
Келиб ҳар ёнида заррин кубоби,
Анинг тобинда моҳу офтоби.
Оёқдин бошға тегру ранги зангор,
Хавошийси қизил келди шафаквор,
Ичига нақш этилган юз минг алвон.
Эрур ондоқки гул фасли гулистон.
Тўшалган остиға қолини рангин,
Берилган ҳаддин афзун зебу тазйин.
Назора қилғоч они лол ўлуб ақл,
Қолиб ҳайрат аро беҳол ўлуб ақл.
Анга мулсақ бўлуб хиргоҳи олий,
Келиб ҳайъат аро гардун мисоли
Саропарда бўлуб даврида барпо,
Тўлун ой теграсида ҳолаосо.
Ичи қасри беҳиштосо безалган,
Бисот ажноси Чинийдин тўшалган.
Солинғон неча маснад тў бар тў,
Музайян ҳар бириси мўй бар мў.
Барисидур жавохирдин мурассаъ,
Явоқиту лаъолийдин муламмаъ.
Муҳайё анда ҳам асбоби ишрат.
Тамошоси қилиб ғарқоби ишрат,
Кирибдур анда ким, ғамдин салим ул –
Ки, гўё эрди жаннату-н-наъим ул.
Анинг атрофида эл хайма ҳадсиз
Қурубдур, дағи шамёна ададсиз.
Кўрунуб хаймаю шамёна ҳар ён,
Назар аҳлиға сонсиз қасру айвон.

Қилиб ҳар бириси бир ранг изҳор, (393^a)

Қизил, ёшил, сориг, торанжу зангор.

Бу хайъат қилди шаҳри Чин биноси,

Вале шах боргоҳи арк асоси.

Шаҳи хуршидшону чарх маскан,

Қилиб ул боргаҳи садрин нишиман.

Тазарруъ бирла айлаб Тенгри ёдин,

Савол этди талаб ичра муродин.

Бўлуб Ҳақ лутфидин саршори мақсад,

Кириб оғушиға дилдори мақсад.

Бўлуб мабрур ғоятдин фузунроқ,

Фарах топди ниҳоятдин узунроқ.

Ва ҳамул манзили ишратнозилда бир кеча маснадоройи таваккуф ва қадаҳпаймойи тамаккун бўлди. Чун чаҳоршанба субҳиким, подшоҳи зарринкулоҳи офтоб кавокиб ўрдусин фалакнинг вусъатмаоб арсасидин хафо манзилгоҳиға кўчурди. Ҳазрат султони гитиситон дағи тўбхонаи зафарнишона ва ўрдуйи кайҳонпўйни мазкур манзилдин кўчуруб, Шайхориқи отлиғ мавзеъи саодатмаол тарафиға ирсол қилди. Ва ўзи дағи оз муддатдин сўнг отланиб, сипоҳи анжумшавкат била ливои азиматни ҳаракатга киргузуб, Фитнакнинг жанубий тарафида ҳақиқат аҳлининг дуррату-т-тожи Сориҳожи отлиғ бузургворнинг қадамгоҳи файзосориға етганда вазоратпаноҳ, аморатдастгоҳ, ихлосниҳод Отамурод кушбеги рафеъуллоҳу даражатаҳуни баъзи саркардаларнинг йўлдошлиғи била асокири мансураға бош қилиб, аъломи зафарилтизом била муаскари ҳумоюнға йиборди. Ва ул ҳазратнинг ўзи рикоби саодатмаобға махсус мулозимларнинг ҳамъинонлиғи била қир устига бодпойи барқжавлонин суруб, оҳанинчанг итолгуларни сарсароҳанг кийиклар сайди учун парвозға киргузуб, шикорандозлиғ тамошосиға иштиғол кўргузди.

Маснавий:

Суруб якронини шоҳи яғона,

Чу бўлди сайдгоҳ сори равона.
Кийиб сиймин қўлиға баҳлаи зар,
Мурассаъ лаълу гуҳардин саросар.
Олиб қуш илкига зебоу марғуб,
Бўлуб жон суратидек кўзга маҳбуб.
Қўйулғон бошиға заррин тумоға,
Пари кийган киби олтун ўтоға.
Вале келмиш анга чанголу минқор,
Ажал тиғи киби буррону хунхор.
Агар тез айлабон минқор очиб чанг,
Қачонким сайд олурға қилса оҳанг.
Ҳавода ҳар паранда эрса сойир,
Барин сайд айлагай то насри тойир.
Ити ҳам ул сифат раънову пурзеб –
Ки, бор тозий нажоду шер таркиб.
Солинғон бўйниға зардор қорғу,
Қилинғон таъбия ёқуту инжу.
Ва лекин бор анингдек чусти чолок –
Ки, ҳар дамда тай айлар арсаи хок.
Қачонким, ов тилаб бўлса шитобон,
Олур сачраб ғазолу меҳри тобон.
Бу янглиғ қушлару итлар била бот,
Чу шаҳ гарми шикор ўлди суруб от.
Гаҳи лочин, гаҳи солиб итолгу,
Олиб ғоятдин афзун қозу оху.
Ҳаво узра бари паррандаларни,
Ер узра ҳар сифат чаррандаларни.
Саросар сайд этиб бисёр-бисёр,
Ўкуб майдон аро харвор-харвор.
Бу янглиғ сайд этиб сахро шикорин,

Шикор амрида рафъ айлаб хуморин.

Тамошодин бўлуб асру фарахёб,

Муаскар жониби бўлди инонтоб.

Илохо, қил они жовиду хуррам,

Етурма хотирига заррача ғам.

Раво қилғил анга не эрса мақсуд,

Шикорийвор аъдосини нобуд.

Бари хайлини масти жоми айла,

Жаҳон аҳлини сайди доми айла.

Чун ул ҳазрат фараҳи тамом ва инбисоти локалом била сайдгоҳдин ражъат қилиб, Шайхориқидаким, ўрдуйи аълову боргоҳи муалло мутамаккин бўлмиш эрди, нузули шарофатшумули баҳоридин сероб ва саршорлиғлар еткурди. Ва ҳамул кеча ул макони фирдавснишонда маснаднишини истироҳат бўлуб, тонгласи панжшанба сабоҳиким, хуршиди анварнинг чобукқадам сипоҳи сипеҳр арсасининг сайру гаштига мутаважжих бўлди, ул ҳазрат дағи мазкур бўлғон манзилдин кўчуб, яна аввалғи дастурда кушбеги мушорун илайҳни куш ва қаро черик ва туғлар била (393^б) тўғри йўлдин Учтўпа отлиғ марҳалаға йибориб, ўзи хулосаи сипоҳ била қир устиға чиқиб, шикоргоҳ сори таважжух маркабин сурди. Ва жайрон шикори маросимин ўз маромича иқдомға еткурди. Ва шикорандозлиғ русумидин сўнг тоғу сахро ажойиботи тамошосиға басират кўзин очиб, ҳар зарраи бесабот намудидин қодирин бечун ва сонёи бенамуннинг офтоби вужудин истидлол қилиб, хулуси нийят мисқали била хотири хатири миръотин равшан қилди. Ва жилваи жамоли илоҳий била ҳамул кўзгуни фирдавси бариндек гулшан этди.

Қитъа:

Эйки, айни сидқ ила очсанг басират дийдасин,

Жилвагар ҳар заррада бир меҳри анвардур санго.

Гар тамошо айласанг дарёу баҳр амвожини

Жунбуши ҳар қатра бир исботи гавҳардур санго.

Вар таманно айласанг матлаб жамоли аксини,

Хар қаро тош бир сафопарварда мазхардур санго.

Боғласанг ҳар гаҳки азм қурби Ҳақ эҳромини,

Борча ашё манзили мақсадға раҳбардур санго.

Ва чун ул ҳазрат сайдандозлиғ тамошоси ва саҳро тафарружи интиҳосидин сўнг инони азиматин Учтўпа жонибиға маътуф этиб, шарафи нузул ва давлати қабули била ул тўпанинг фарқи ифтихорин фалаки даввор ақабасиға ҳамсар қилди. Ва ул мавзеъда икки кеча маснадорой таваққуф бўлуб, шанба куни андин савлати подшоҳона ва шавкати бекарона била отланиб, мазкур бўлғон дастур била яна қир устига сайдандозлиғ иродаси била чиқиб, қуш солмоқ ва ов олмоқ тамошоси била кўнглин овлаб, Бешйиғоч отлиғ мавзеъни ўрдуйи аълоға мустақар ва асокири мансураға муаскар қилиб нузул этди. Ва якшанба куни ҳам мазкур манзилда истироҳат қилиб, тамаккун кўргузди. Ва ҳамул кун намози шом чоғидаким, анжум шоҳи мағриб манзилгоҳида мақом тутмиш эрди, ҳазрат соҳибқирони фирдавсмакон сипоҳи бекарон ва кавкабаи фаровон била камоли муҳаббат ва ғояти шафқатдин ўз қуррату-л-айни, яъни ҳазрати зиллуллоҳийнинг мушойаати азиматин ўз нафси нафиси била илтизом қилиб, мазкур манзилдаким, аввалроқ ўрдуйи аъло ва боргоҳи муаллоси келиб, муҳайё ва барпо қилилиб эрди, нузул этди. Ва ул ҳазратларнинг лашкари нусратасарларикиим, ғояти касрат ва ниҳояти ғайратда бири дарёйи жўшон ва бири баҳри хурушон эрди, бир-бирига ихтилот ва иртибот кўргузуб, *“маража-л-бахрайни йалтақиён”*¹⁰ мазмуни олами зухурда жилваға киргузубдурурлар.

Маснавий:

Ул ики лашкари нусратнишона –

Ки, не ҳад эрди пайдо, не карона.

Бири шўришда келмиш баҳри заххор,

Бири жўшиш аро дарёйи хунхор.

Бириси мавжур андоқки Жайхун,

Талотумхез бири мисли Сайхун.

**Бири эрди каронсиз баҳри Қулзум,
Фурот эрди бири қилғон талотум.
Бўлуб махлут ул икки баҳри зохир,
Жаҳонда шўри Махшар қилди зохир.**

Чун ҳазрати зиллуллоҳий хуршиди дурахшон била моҳи тобон бир бурждин жилвагар бўлғондек ва ё лаъли рангин била гуҳари самин бир дуржни мақар қилғондек қиблагоҳи ғуфронпаноҳийнинг суҳбати лозиму-ш-шарофатиға дохил бўлуб, навозиши подшоҳона ва мароҳими мушфиқонасидин баҳраёби бодаи шафқат ва сероби қадаҳи отифат бўлди.

Маснавий:

**Гўйиё бир бурждин икки қуёш,
Чиктию, оламға бўлди нурпош.
Йўқ эса бир дурждин икки гуҳар,
Юз назокат бирла бўлди жилвагар.
Ё муҳаббат шевалиғдин икки ёр,
Бўлди бир хилватда бир-бирга дучор.
Васл базмини муродича тузуб,
Бир-бирисиға навозиш кўргузуб.**

Чун мазкур бўлғон манзили саодатшомилда бир оқшом маснадоройи бисот ва қадаҳпаймойи инбисот бўлуб, шанба субҳиким, қуёшнинг зарринбол (394^a) ва рангин чангол итолгуси чархи мину арсасидин ситора оҳуларин шикор этиб, хафо сарпанжасиға гирифтор қилди, ҳазрати халофатмартабатлар шавкати бениҳоят била ҳамул манзилдин кўчуб, сипоҳи зафардастгоҳ била шикоргоҳ тарафиға таважжуҳ маркабин сурдилар. Ва ажалчангол итолгуларни сарсармисол оҳуларға солиб, сайдандозлиғ тамошоси била кўнгулларин овлаб, беҳжати тамом била сайдгоҳдин муовадат қилиб, Садвар отлиғ мавзеъни асокири нусратмаосирға муаскар қилдилар. Ул манзилда бир неча фараҳи бисёр била тамаккун ва истиқрор қилиб, сешанба куни андин аламфарози наҳзат ва қадампардози рихлат бўлуб, шикорандозлиғ тариқаси била бориб, Судук бешасин мазриби боргоҳи

сипехриштибоҳ қилиб, нузули ижлол файзидин беҳиштмисол қилдилар. Ва ул манзилда бир кеча таваккуф кўргузуб, чаҳоршанба куни андин алвияи зафартаъбияни ҳаракатга киргузуб, яна саҳро сайри ва шикор тамошосидин сўнг Даҳани Шер бешасиға ворид бўлуб, сипоҳи шермадор ва лашкари душманшикорға муаскар ва қароргоҳ қилдилар. Ва ул манзилда Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳнинг изҳори ихлос қилиб йиборган элчиси келиб, муҳаббатномасин подшоҳона пешкашлар ва хусравона тухфалар била хони жаннатмаконнинг назари анвари пешгоҳиға еткуруб, иззи қабул била сарафрозлиғ топди. Ва панжшанба куни ҳазрати салтанатмаоб халофатинтисоблар мазкур манзилдин наҳзат якрониға рукуб қилиб, издиҳоми тамом ва кавкабаи қиёматнизом била Сафоли марҳаласида боргоҳи олий ва сародиқоти мутаъолийни барпой қилдуруб, баҳори нузул ва файзи вусуллари била фирдавси барин ва шаҳри Чинмисллик таровати тоза ва назорати беандоза еткурдилар. Ва жумъа куни андин кўчуб, Шишли қароайғир тўғойин маскан қилиб, шанба куни Оқработ бешасин нишиман этдилар. Якшанба куни ул манзилдин издиҳоми маҳшарнизом била масофат қатъиға иқдом кўргузуб, Отхўр мавзеида кирёси баландасос ва боргоҳи сипехрмумос манжуқин фарқи айуқдин ўткариб, ҳузури саодатвуфурлари шарафиндин мафҳари манозил ва ашрафи мароҳил қилдилар. Ва ул манзилда лашкар ижтимоъи учун секиз кун таваккуф воқеъ бўлди. Айёми таваккуфда ҳазрати зиллуллоҳий аснофи лашкар ва анвоъи сипоҳни гуруҳ-гуруҳ ва фавж-фавж сон кўруб, секизлончи куниким, якшанба эрди, умаройи зу-л-эхтиром ва акобири сипоҳи нусратилтизомни боргоҳи сипехрэхтишомға ундаб, зиёфат тартиб бердиким, таърифдин ғани ва тавсиф мустағний эрди. Андоқким,

Маснавий:

Мураттиб бўлуб уйла жашни азим –

Ки, рашк айлаб андин риёзи наъим.

Халойиқ қилиб боргахға ҳужум,

Нечукким фалак арсасида анжум.

Тутуб ҳар ким ўз манзилида мақом,
Ики саф нишаст айлабон хосу ом.
Юруб чуст фаррошлар ҳар тараф,
Басе хони заррин ёйиб саф-басаф.
Мукаррар чекиб атьима ҳар сори,
Вале эрди ғайри мукаррар бари.
Кумуш зарфлар бирла олтун қадах,
Олардин етиб элга завқу фарах.
Тўла нўшлар оби ҳайвон киби,
Ғалат айладим, шираи жон киби.
Мусаффо қамари курсийдек нонлари,
Бўлуб лаззатафзой бирёнлари.
Нишолаву фақлома ҳаддин фузун,
Мураббон ширин ададдин фузун.
Бари туъма ул навъ лаззатфазо –
Ки, кўзғаб малоикка ҳам иштаҳо.
Орадин кўтарилмай аввалғи хон,
Яна ўзга хон келтурурлар равон.
Яна юз туман мевалар ранг-ранг,
Улус оллида тортилиб бедиранг.
Яна тортилиб нуқлу қанду набот,
Бериб ком аро элга таъми ҳаёт.
Ётиб ўртада саҳни мажлис тўлуб,
Мисоли кесак хору беқадр ўлуб.
Бари эл топиб инбисот ўзгача, (394^б)
Кўнгулларга ортиб нашот ўзгача
Сипоҳ аҳли бу жашндин шод ўлуб,
Ҳама хон ниъамидин обод ўлуб.
Илоҳо, жаҳон мулки то бордур,
Карам расми шаҳларға атвордур.

**Тутуб ер юзин давлату шавкатинг,
Замон аҳлиға ортибон шафқатинг.
Етушсин халойиқға ишрат куни,
Бўлуб ҳар куни бир зиёфат куни.**

Зиёфат лавозимининг интиҳоси ва ақлу шурб маросимининг инқизосидин сўнг ҳазрати хони мағфур ва ҳазрати зиллуллоҳий савлати тамом ва умаройи соҳибэҳтиром била отланиб, отчопар тамошосиға чиқдилар ва қир устида девнажод ва сарсарниҳод отларни ёриштуруб, рустамқувват ва филҳайбат паҳлавонларни кураш тутдуруб, оти утган сайисларни ва ҳарифин йикитғон паҳлавонларни байроқ ва жалду учун хазинаи эҳсондин нукуди фаровон инъом қилиб, дунёдин мустағний этдилар. Ва отчопар ва кураш тамошосидин замири саодаттакмирлариға инбисоти тамом ва нашоти молокалом етушгандин сўнг тамошогоҳдин муовадат қилиб, мазкур бўлғон манзилда боргоҳи иқбол ва сародиқи ижлолға нузул этдилар. Ва ҳамул кун фақир дуо тариқаси била бир ғазал ва ҳамул сафар учун бир таърих назм силкига чекиб, ҳазрати зиллуллоҳийнинг суҳбати кимёхосиятиға дохил бўлуб, арзға еткурдим ва иноёти подшоҳонаға махсус ва инъомоти бекаронадин маҳзуз бўлдум. Ва ул ғазал будурурким, мастур бўлур:

Ғазал:

**Илоҳо, то жаҳону анда то аҳли жаҳон ўлғай,
Жаҳон фармондеҳи шахзодаи олиймакон ўлғай.
Рукуб этса рикобида бўлуб давлат жилавдори,
Хумоюн бошиға мақсад хумоси соябон ўлғай.
Нузул этса муборак мақдамининг файзидин манзил,
Сафову равнақ ичра ғайрати боғи жинон ўлғай.
Ватан ҳар манзил ичра айласа, иқбол ўлуб ёвар,
Сафар қай сори қилса, фатху нусрат ҳамъинон ўлғай.
Буким, куфр аҳлининг тадмири азмин илтизом этмиш,
Бу азм ичра анинг ёру мададкори Ўғон ўлғай.**

**Бориб мустаъсал айлаб хайли аъдони муродича,
Келиб солим, мақоми тахти давлат жовидон ўлғай.
Жаҳон ичра қаю кишвар эликим, қилса саркашлик,
Анго бормоқ ҳамон ўлғай, они олмоқ ҳамон ўлғай.
Скандардек мусаххар айлабон олам бару баҳрин,
Салотини жаҳонға дарғаҳи дору-л-амон ўлғай.
Фалак ихлос ила бел хизматиға боғлабон маҳкам,
Муалло остонида туну кун посбон ўлғай.
Қазо ҳукми киби ҳукми нуфуз айлаб жаҳон ичра,
Ҳамиша комёбу комқору комрон ўлғай.
Мадиҳи шаҳди бирла Огаҳийнинг тўтйи табъи
Фасоҳатгустару ширинзабону хушбаён ўлғай.**

Ва ул таърих будурурким, татаййур топар.

Таърих:

**Он фаридунфари ситорасипох,
Ва он фалакжойгоҳу меҳралам –
Ки, салотини жумла олавро,
Хидматаш, лозим аст, бал алзам.
Чархи саркаш ба ажзҳои қавий,
Гашта бар эҳтироми ў қад хам.
Партав андохт меҳри маъдалаташ,
Дар жаҳон ҳам чу найири аъзам.
Аз баён кардани мадойиҳи ў,
Шоиронро забон шуда абкам.
Шаҳзодаи Раҳимқули султон
Номи маймуни ўст дар хотам.
Хост чун хотираш зи баҳри Худо,
Биниҳад дар раҳи ғазот қадам.
Ба Хуросон, ки буд куфробод,
Шуд азиматнамо ба хайлу ҳашам.**

**Кард дар қатъи роҳ истеъжол,
То занад расми куфрро бархам.
Ё раб, ин мақсадаш раво гардад,
Ба ҳусули мурод кун хуррам.
Соли таърихи ин азиматро,
3-Огаҳий жўст он хужасташиям.
Вай чу бигзашта аз сари ихмол,
Азми нусратнишон намуд рақам.¹¹**

Чун бу таърих ададда бир зиёда эрди. Таъмия илми била исқот қилилди. “Бигзашта аз сари ихмол” (395^a) иборати анга муфиддурур. Чун душанба куни мазкур бўлғон манзилда ҳазрати зиллуллоҳий қиблагоҳи мағфираткулоҳиға бадруд кўргузуб ва муборак фотиҳасин олиб, сипоҳи зафарфаржом ва дабдабаи қиёматнизом била мақсад тарафиға озим ва азимат ишига жозим бўлди. Ва ҳазрат хони фирдавснишон дағи мазкур манзилдин шикорандозлиғ тариқаси била шаҳар сори мурожаат қилди. Ва ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул кун қатъи масофат қилиб, Кўкаржинли бешасиға ворид бўлуб, бир кеча ҳамул бешани сипоҳи шершукуҳ ва лашкари қоплонпажуҳға мақом ва оромгоҳ қилди. Ва сешанба куни ҳамул манзилдин роятафрози наҳзат бўлуб, Доя хотун работининг ҳаволисин мустақари аъломи нусратфаржом ва мазриби сародиқоти сипехрэхтишом қилди. Чаҳоршанба куни андин якрони азиматға рукуб қилиб, шикорандозлиғ тамошосининг мисқали била хотири хатири миръотиға меҳри мунир кўзгусидек жило еткуруб, кечрак Қабокли тўғойида боргоҳи сипехртимсол ва хиёми шавкатиштимолни барпой қилдуруб, файзи нузул ва шарафи вусулидин ҳамул тўғойни жаннат бўстонидек назоратнамо ва тароватафзо қилди. Ва бир тун ул марҳалада сарироройи тамаккун бўлуб, тонгласи панжшанба куни рикоби ҳумоюн мулозаматидағи олиймартабат уламо ва соҳибманзалат умароға боргоҳи фалакнамун фазосида гуногун зиёфатлар қилиб, борчани комёби майдан сахо ва сероби бодаи ато қилди.

Қитъа:

**Ёйиб эл оллиға хони карамни,
Наволи лутфидин шодоб қилди.
Қилиб ҳаддин фузун эъзозу икром,
Шаробу хулқ ила сероб қилди.**

Ва ҳамул кун зиёфат инқизосидин сўнг чўл тадорики учун абршукух бухтиларға сув юклатиб, ҳамул манзилдин издиҳоми тамом била кўчуб, Ҳафтреги Хоразм қатъиға озим бўлди. Ва кечрак Гулҳовуз отлиғ мавзеъға яқин қум ақабаларидин бир баланд ақаба устига нузул қилиб, қудуми саодатлузум шарафидин анинг фарқи фаҳоматин фарқадан авжидин ўткарди. Ва ул манзилда ярим тунга тегру истироҳат қилиб, нисфу-л-лайлдин сўнг шабгир этиб, жумъа куни чошт вақти Сулаймон янглиғ Тахт отлиғ мавзеъни макон қилди. Ва маълум бўлсунким, Тахтрег Хоразм ичида беш-олти баланд қизил пушта қумнинг отидурурким, ҳамул регзор аросида анга монанд бир мавзеъ йўқдурур. Бир пуштаси баландликда авжи самовотға лофи мусовот урғувчи ва ҳар ақабаси буртоқликда хаёл бегин тахтуссароға чўмурғувчи.

Маснавий:

**Чу ҳар тил ул сифат рифъат қилиб фош –
Ки, кўҳсори фалакдин ўтқариб бош.
Эрур ул навъ ноҳамвору буртоқ,
Киши бормоқ ҳамон ул ёну ботмоқ.**

Бовужуд бу янглиғ баландлик ва буртоқлик ҳар пуштанинг тубидин бир газ ё икки газ миқдори қозилса, хушғувор сув чиқиб, туман минг черикни сероб ва саршор қилур. Ва баъзи дерларким, анда бир йўли ҳазрат Сулаймоннинг йўли тушуб, тахт қуруб, нузул этиб ўтмишдурур. Ғолибо, бу жиҳатдин ул мавзеъ Тахт исмиға мавсум бўлуб, мундоқ ҳайратафзо хосият андин зухурға етар. Чун ҳазрати зиллуллоҳий ул манзили шарофатнишонни бир кеча маскан ва макон қилиб, тонгласи шанба куни андин кавкабаи воло билан озим бўлуб, кечрак бир манзили олийға нузул этди. Ва ҳамул тун ярим

кечадин сўнг шабгир қилиб, якшанба куни чоштгоҳ қум пушталаридин (395^б) бир баланд пушта устига тушуб, истироҳат кўргузди. Ҳамул кун ва пешин намози адосидин сўнг яна ливоафрози азимат бўлиб, аср хангомида Сиртлонли қудуқи ҳаволисидин ўтуб бир қум ақабасин манзилу мақом қилди. Ва ҳамул кеча дағи шабгир этиб, душанба куни чошт вақти яна бир регзор устига нузул этиб, оромгузин бўлди ва андин яна пешин чоғи шавкати тамом била кўчуб, саманди хушхиромға маҳмиз бериб, аъломи офтобишироқни аср вақти Ёнтоқли манзилида жилвагар қилиб, ул мавзеъни асокири зафармаосирға мустақар этди. Ва ҳамул кеча хуфтон намози адосидин сўнг умаройи олиймақом ва сархайли зу-л-эхтишомға хилаъи қийматбаҳо инъом қилиб, сари ифтихорларин гардунсо, балки, аршфарсо қилди. Ва тонгласи, сешанба куни фажр намози адосидин сўнг Марв вилоятининг ҳокиму ҳукмрони садоқатнамой Ниёзмуҳаммадбой сорук жамоасининг ақобир ва аъолийси била келиб, рикоббўслиғ шарафиға мушарраф бўлуб, келтургон шоҳона тансуқот ва бийлокотларин назари саодатоёт пешгоҳидин ўткардилар. Ва ул ҳазрат ҳамул кун дабдабаи хусравона ва кавкабаи жамшидона била қадамандози азимат бўлуб Тархон қудуғи сарҳадотидин ўтуб, бир мавзеъи шарофатмаолға нузули ижлол фуйузотидин боғи Эрамдек назорат ва хуррамлик еткурди. Ва ул манзили саодатшомилда Йўлўтан қўрғонининг волийи маслаҳатдони сидқойин ва ихлоскамин Муҳаммадаминбек солур халқининг машоҳир ва маорифи била истиқболға чиқиб, остони фалакнишон туроббўслиғи давлатиға истисъод топиб, ўз ҳоллариға лойиқ тухфа ва пешкаш ўткардилар. Ва ҳамул манзилда Калот ҳисорининг ҳокими Муҳаммадалихоннинг изҳори ихлос ва инқиёд қилиб йиборган аризаи дилдоштин Муҳаммадқулибек келтуруб, жаноби фалакintisоб мулозимларининг воситаси била мавқифи арзға еткурди ва илтифоти хусравонадин либоси шоҳона била мумтозлиғ ва ижозати давлати била сарафрозлиғ топди. Ва ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул кун таваққуф бўлуб, кеча шабгир била масофат қатъиға наҳзат ашҳабин суруб, чаҳоршанба куни чошт чоғи Кашмон отлиғ маконни баҳори нузули била рашки фирдавси

ризвон қилди. Ва андин пешин чоғи кавокиб шоҳидек ашҳаби фалаксуръатга рокиб бўлуб, издиҳоми тамом била Ковбур отлиғ сарманзилга тушуб ором қилди. Ва ҳамул кеча мазкур манзилда аврангнишини иқомат ва ишраткамини истироҳат бўлуб, тонгласи панжшанба куни дабдабаи султоний ва кавкабаи каёнйи била кўчуб, роятафзойи азимат бўлди. Ва йўл асносида гузари саодатасари Марви шоҳжоннинг кўҳна қалъасиким, Байрамалихоннинг мустахдасотидиндурур, анинг устидин воқеъ бўлуб, “ман зора-л-мақобири факааннама зора-л-анбийо”¹² ҳадисининг муқтазоси била ул ҳаволида осудалиғ топғон авлиё ва бузургворларким, бири маърифат оламининг хуршиди дурахшони Хожа Юсуф Ҳамадоний ва бири ҳақиқат хонақоҳининг муртози Султон Санжар Мозий ва бири риёзат тавсанига камчи Паҳлавон Аҳмад Замжий ва бири сиёдат аҳлига фойиқ Имом Жаъфари Содикдурур, “наввараллоҳу марқадаҳум ва бардун мазжаъаҳум”¹³нинг мароқиди саодатосор ва мақобири қозийу-л-анворларининг зиёрати шарафига истисъод топиб, остони саодатнишонлари туфроқиға жабҳасойу ниёз бўлуб, арвоҳи лозиму-л-фалоҳларидин истимдод ҳиммат қилди. Ва фуйузоти илоҳий насими ихтизозга кириб, замири мунири гулшанида футухот гуллари очилди.

Қитъа:

Эйки мақсад йўлига гом урмоқ этсанг орзу,

Аввал эт ихлос бирла жустужўйи авлиё.

Шоҳиди матлаб юзин (396^а) наззора қилмоқ истасанг,

Чек кўзунгга сурма янглиғ хоки кўйи авлиё.

Аҳли Ҳақ таъзимиға қаддингни чавгондек хам эт,

Эътиқодинг бирла қил бошингни кўйи авлиё.

То бу хислат юмнидин кошонаи аҳволинга,

Меҳрдек солсун зиё анвори рўйи авлиё.

Чун ул ҳазрат аҳкоми зиёрат адосидин сўнг остони олиялардағи ўлтурғон мужовир ва жорубкашларни нузуроти фаровон ва садоқати бекарон била хурсанд ва баруманд қилиб, яна масофат қатъиға якрони барқсуръат

суруб, савлати тамом ва садмати локалом била Марв дарёсининг канориға этиб, Гулфар мавзеъин мухаййами хиёми иқбол ва мазриби сародикоти ижлол қилиб, нузул этди. Ва ул манзили саодатинтисобда бир кеча комёби истироҳат ва сероби жоми ишрат бўлуб, тонгласи, жумъа сабоҳиким, қуёш шахвори сипехри барин ҳисориға нур ва ҳабо лашкарининг ҳамроҳлиғи била юз қўйди. Ҳазрат зиллуллоҳий мазкур манзилдин кўчмак эълони ва наҳзат этмак ишорати учун тўби раъдошуб садосин гардункўб ва карнайи даҳшатафзой овозасин қиёматосуб қилиб, ер аркониға тазалзул ва фалак айвониға тағалғул солиб, давлатхоҳи қадимий ва жонсипори самимий, ихлоснамойу эътиқодафзой Ниёзмуҳаммадбойнинг солдурғон қалъасиға шавкати тамом била аламфарози азимат бўлди. Ва ул ҳазратнинг майманаи маймун ва майсарайи майсурида умаройи зишавкат ва уманойи шерҳайбат ўзларига мутааллиқ сипоҳи жаррор ва лашкари бешумор била суфуфи саодатвуқуфни ораста ва пироста қилиб, икки тарафдин зобиту ясоқчи ва робиту жарчилар черик тасвиясиға иштиғол ва ижтиҳод кўргуздилар. Ва буронғор ва жувонғор сафлари ҳайъатин ростлиғда қаҳқашонвор туздилар. Ва ҳазрат зиллуллоҳий қиблагоҳи нусратпаноҳда анжум шоҳи кавокиб сипоҳи ўртасида фалак арсаси қатъиға юз қўйғондек, якрони давлатни майдони азиматда гарми жавлон қилди. Ва аҳли тамошо кўзларин бу янглиғ дабдабаи таажжубнамо наззорасидин ҳайрон этди.

Маснавий:

**Кўргузубон азм шаҳи комрон,
Ғайри мукаррар ясоқ айлаб аён.
Хайлиға ҳар ён иш ўлуб тасфия.
Сафлар аро зохир этиб тасвия.
Аҳли сипаҳ жумла жаҳонни тутуб,
Ғулғуласи кавну маконни тутуб.
Ерга бедовлар туёки зарб уруб,
Байроқин афлок сори учуруб.
Бирига олти адад этди аён,**

**Яна бирисига секиз қилди сон.
Тебранибон жумла гурухо гурух,
Зохир этиб хадду каронсиз шукух.
Ҳайбати даҳр аҳлини лол айлабон,
Лол дема, шифтаи ҳол айлабон.**

Чун ул ҳазрат бу янглиғ маҳобати дўстнавоз ва салобати душмангудоз била озим бўлуб, мазкур бўлғон қальанинг ярим фарсаҳлик ёвуқиға етгач, Ниёзмуҳаммадбойи мазбур подшоҳона икром ва эъзоз кўргузуб, ул ҳазратнинг қадами саодаттавъами остиға амтиаи чиний ва ақмишаи хитойийдин ул қадар поёндоз тўшадиким, ул ҳаволини рашки дўкони баззоз қилди. Ва фарқи ҳумоюниға жавоҳири самин ва лаъолийи рангиндин ул мушобихда сочиғлар сочтиким, ул мавзеъи саодаттироз баҳру конға таънаандоз бўлди.

Маснавий:

**Тўшалди эла поёндози рангин –
Ки, топди равзадек ер юзи тазйин.
Сочилди ул сифат ийсору сочик –
Ки, қолмай бир дирам чоғлиғ ер очик.
Неча шах илгари қўйса оёғин,
Дурар бошиға ёғиб мисли ёғин.
Ҳамул майдондаким ҳар нақшподур,
Табакдурким, жавоҳирдин тўлодур
Териб ердин кўтарганча олиб эл,
Кўтармакдин вале асру толиб эл. (396^б)
Нечаким, халқ ердин кўпрак олиб,
Ҳам андин кўб яна ер узра қолиб.
Шаҳи Жамжоҳу Скандарнишона,
Бу шавкатлар била бўлуб равона.
Ҳисори чархфарсо ичра етти,
Мақоми дилкушода манзил этди.**

Ҳисор атрофиға тушти черик ҳам,

Тараб жомига сундилар илик ҳам.

Чун ҳазрат зиллуллоҳий кавкабаи подшоҳий била мазкур бўлгон қалъа ичига ташрифи ҳузур элтиб, мақоми махсусада сарироройи истироҳат ва қадаҳпаймойи саҳбойи ишрат бўлди. Ва Ниёзмухаммадбойнинг фарқи ифтихори бу давлат шарафидин фалакфарсой бўлуб, писандида хизматлар тақдимиға иқдом кўргузуб, зиёфате тартиб бердиким, сипеҳри кўҳан сертаажжуб юзидин анга юз минг кўз била нозир ва забони балоғатнишон анинг таърифин тақрир қилмоқдин қосир эрди. Ва ул зиёфати пурсаодатда ул ҳазратнинг мажлиси фирдавснузҳатиға зулфдор ва хуршидрухсор ғуломбаччалар тухфа ва пешкаш чектиким, лутфу соҳибда беназир, хусну малоҳати дилпазир эрдилар.

Қитъа:

Турфа қулларким, риёзи хусн аро,

Қомати сарви равон, рухсор гул.

Гар қуёш бўлса атову ой ано,

Туғмоғой ҳаргиз бирисидек ўғул.

Юсуфи Мисрий алар адносиға

Хусн бозори аро бўлғуси қул.

Ҳар бирининг зулфининг ҳар ториға,

Мубталодур юз туман жону кўнгул.

Ва яна назари анвар пешгоҳидин пешкаш йўсунида парисурат ва сабосуръат отлар ўткардиким, хушандомлиғда аъжубаи замон ва хушхиромлиғда нодираи даврон эрдилар.

Назм:

Бари хушманзару зебову дилкаш,

Келиб суратда ҳар бири париваш.

Мужассам пайкари боди сабодин,

Ўтуб бир гом ила авжи самодин.

Ва ҳазрат зиллуллоҳий ойини подшоҳий била мазкур бўлгон қалъа ичра бир неча муддат маснадоройи таваккуф бўлуб, ўз муродича айшу ишрат додин берди ва инбисот гулшанидин нашот гулларин терди. Таваккуф айёмида зухурға етган воқеот зикри маълум бўлсунким, таваккуф муддатининг бешлончи куниким, сешанба эрди, ул ҳазрат рикоби ҳумоюн мулозимларидин садоқатнамой, жалодатинтимой ямутия сарвари Назарбойни сихат ва саломатлик билан Марв вилоятиға ворид бўлгонининг эъломи учун аризадост бериб, волиди бузургвори ҳазрати соҳибқирони мағфурнинг хизматиға Хоразми фирдавсбазм тарафиға йиборди. Ва ҳамул кун қадимий хизматкорлардин ихлоснишон Мирзохон халифани Ҳирот вилоятининг волийи волошони шоҳ Комронғаким, бу хонадони иззатмаконнинг қадимий ихлоскишларидин эрди, элчилик йўсунида муҳаббатнома топшуруб, ирсол қилди. Ва таваккуф айёмининг еттилончи куниким, панжшанба эрди, остони олийшоннинг махсус мулозимларидин хусусияттавъом Қутуш маҳрамни, навозишнома билан Маймана ҳокими Музробхонға йиборди. Ва ҳамул кун қалъаи Навда ҳазора тоифасининг сардори Каримдодхонға Бердимухаммадхонни роҳий қилди. Ва Тошқўрғон ҳокими Валимуҳаммадхон ва Сарипул ниғаҳбони Маҳмудхон ва Андхў ҳукмрони шоҳ Валихон ва Шибирғон волийси Рустамхон ва Шохимардон ҳокими Шужоиддинхонға иноят ва истимолатномалар била ямутия гуруҳининг сидқандиш хизматкорларидин Берди баҳодирни ирсол қилди. Ва Кўшқда жамшидия тавойифининг хони ҳукуматнишони Мираҳмадхонға ямутия саромадидин хизматшиор Дурди Қилич сардорни навозишнома била ирсол этди. Бу таваккуф муддатининг ўн бирлончи куниким, сешанба куни эрди, Панждаҳа (397^a) отлиғ мавзеъда мутамаккин ва мутаваггин бўлуб ўлтурғон эрсори ва чоршанги улусининг акобир ва аҳолиси қози Муҳаммадниёз ва Одинаниёз иноқ бошлиғ тансуқот ва туҳафоти била келиб, дарбори фалакмиқдор атабабўслиқи шарафиға фойиз бўлуб, инояти подшоҳона саҳбосидин саршор ва баҳрабардорлиғ топдилар.

Ва тонгласи, чаҳоршанба куни Тошқўрғон ҳокими Валимуҳаммадхоннинг мўътабар ва хусусиятасар кишиси Алимардон юзбоши мазкур бўлгон хоннинг сидқу ихлос мазмуни била битган аризадостин даргоҳи олампаҳо мулозимларининг арзиға еткурди. Андху волийси Шоҳ Валихоннинг аризадости эътиқоднишонин муътамад ва махсус кишиларидин Ҳазратқули юзбоши ва Муҳаммадберди юзбоши жаноб рифъатмаоб ходимлариға еткуруб, изҳори ихлос қилдилар. Чун ҳазрати зиллуллоҳий ўн уч кун Ниёзмуҳаммадбойнинг қалъасида инбисоти тамом била оромгузин ва маснаднишин бўлуб, ўн тўртлончи куниким, панжшанба эрди, тавсани фалакрафторға рукуб қилиб, офтобвор ул ҳисори сипеҳрадордин чиқиб, дабдабаи ҳайратафзо ва кавкабаи ғаробатнамо била масофат қатъиға ҳаракат кўргузуб, қудвату-с-соликин, умдату-л-орифин, санаду-л-авлиё Талахтон бобо алайҳи-т-таҳийяти ва-с-санонинг жавори қобизу-л-анвориға ёвуқ етиб, нузули баҳоридин ул ҳаволини Хўтан гулзори, балки, хулди барин намудори қилди. Ва тонгласи, жумъа сабоҳи атроф ва акноф хонларидин келган элчиларға шоҳона саруполар инъом қилиб, ижозат шарафи била шод ва масрур этди. Ва ҳамул манзилдин роятафроси наҳзат бўлуб, Қизил масит отлиғ марҳалаға етиб, нузули ижлол шарафидин ул марҳалани саодатпайваст қилди. Ва шанба куни андин издиҳоми зафарфаржом била ҳаракат қилиб, Чопиқи Хожа Ковий отлиғ мавзеъни сипоҳи нусратдастгоҳға мақом ва оромгоҳ қилди. Ва ул манзилда икки кеча бистароройи истироҳат бўлуб, душанба куни азимат якронин суруб, Хожа Ковий деган маконни мавкиби ҳумоюнға мақар ва хиёми шарофатнамунға мустақар қилди. Ва ул мавзеъдин сешанба куни савлати шоҳона ва ҳашмати бекарона била кўчуб, Чўблитўпа отлиғ марҳалани асокири нусратмаосирға муаскар қилиб, нузул этди. Ва андин чаҳоршанба куни ливои азиматни жилвагар қилиб, давлат сармади ва саодати абадий раҳбарлиги била ҳақиқатпаҳо, маърифатдастгоҳ, риёзатталош ҳазрати имом Бектош равваҳаллоҳу руҳахунинг мақбараи мутабарракаси ҳаволисидин илгарирок ўтуб, бир ерга вуруди саодатнамуди шарафидин сарафрозлиғ бағишлади. Ва

панжшанба куни андин наҳзат кўргузуб, Қушлиқиё отлиғ мавзеъни сипоҳи зафаринтиҳоға маскан ва маъво қилди. Ва тонгласи жумъа куни манзили мазкурдин сипоҳи мавфур ва асокири ғайри маҳсур била сабо ва дабур масаллик суръат ва ҳаракат кўргузуб, Ўруштушган отлиғ марҳалада кирёси гардунасос манжуқин зиёбахши дийдаи аййуқ қилиб, нузули ижлол ва вусули шарофатмаол давлатидин ул марҳалани мафхари манозил ва ашрафи мароҳил қилди. Ва ул манзилда ҳазрат зиллуллоҳийнинг роҳи савобнамои куффор истисоли ҳаракатин ва Эрон мамлақати азиматин муаттал ва матрук тутуб, Хуросон сарҳадотидин жамшидия тавойифин кўчурмакка мойил ва муктазий бўлди. Бу ижмол тафсили улким, жамшидия тавойифининг мавотин ва масокини Хуросон вилоятидин Бодғис музофотида Кўшк ва Қаротўпа отлиғ мавозеъда эрди. Ва Ҳирот волийси Шох Комрон аксар авқот ул жамоаға таҳаккумот ва тасаллутот (397⁶) кўргузуб, зулми сариҳ ва тухмати қабих била амвол ва мавоший, асбоб ва ҳавошийсиға яғмо ва торож еткурур эрди. Балки аксар аёл ва атфолларин қизилбош атаб, атроф ва жавонибдағи вилоятларға сотар эрди.

Қитъа:

**Ажаб шоҳи “одил”дурурким, қилур,
Тасаллут била аҳли иймонға зулм.
Олиб молинию сотиб атфолини,
Қилур ҳар нафас юз мусулмонға зулм.
Муни биладиким фалак оқибат,
Ер остиға солғай қилиб онға зулм.**

Ва ул жамоа бу янглиғ зулму таадди нишининг захм ва тиши ийзосиға чидай олмай, ҳазрат зиллуллоҳийнинг даргоҳи олампаҳоғи мулозимлариға тазаллум кўргузуб, бу мазмун била аризадостлар йиборур эрдиларким,

Маснавий:

**Аё, сарвари маъдалатдастгоҳ,
Эрур зотинг эл узра зилли илоҳ.
Жаҳон аҳли соянгда осудадурур,**

**Биров зулм ила йўқки, фарсудадур.
Магарким бу ғамгину бечоралар,
Ситамдийдаву зору овворалар.
Карам соясин бошимизга етур,
Бу ердин баримизни билкулли кўчур.
Бериб барчамизга паноҳингда жой,
Омон айла ғамдин баҳаққи Худой.
Бу алтоф ила кўнглумуз шод қил,
Қилиб банда, қайғудин озод қил.
Тараххум қилиб додимизни эшит,
Назар ҳолимизга солиб, чора эт.
Йўқ эрса Худо оллида ҳашр аро,
Қилурмиз аён борча бу можаро.
Чу биз арзимиз эмди қилдуқ тамом,
Санга қолди иш, бил ўзунг, вассалом.**

Ул тоифанинг мундоқ тазаллум ва истиғосаси аввалдин худ бор эрди. Хусусан, ул ҳазрат кавкабаи воло била ул ҳаволиға азиматнамо бўлгондин сўнг аввалғидин кўпрак муболаға ва илҳоҳлари самъи хумоюнға етти, балки, ҳадди эътидолдин ўтди. Охируламр ул тавойифи мазлумнинг дасти тазаллуми ул ҳазратнинг ҳиммати олийнаҳматиға домангир бўлди. Ложарам, фасхи азимати Эрон қилиб, ул жамоаи бесару сомоннинг илтижо ва илтимосин мабзул тутуб, мазкур бўлгон манзил, яъни Ўруштушган отлиғ мавзеъда шанба кечаси ул тоифани кўчурмак учун умаройи изом ва сархайли киромдин шижоатпаноҳ, манзалатдастгоҳ Худоёрбий била ва Ниёзмуҳаммадбой ва Муҳаммадаминбек ва Худойберган юзбоши ва Ниёзмуҳаммад юзбошини ўзлариға тааллуқ топгон навкарлари била, кўклон ва соруқ ва солур ва така тавойифидин ўтамиш ва тўқтамиш тоифаси эрди, ва яна неча тавойиф, черики била жамшидия халқининг масокин ва автониға ирсол қилди. Ва мазкур бўлгон кеча мазбур бўлгон манзилда маснадоройи таваққуф бўлуб, тонгласи, шанба куни ямутия гуруҳининг аозимидин

хизматшиор, жалодатосор Хонин сардор Хивакдин келиб, ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон ва шаҳзодаи олийшонларнинг сиҳат ва саломати ва мамлакат аҳлининг фароғ ва рафоҳийяти хабарин атабаи осмонмартаба мулозимларнинг воситаси била мавқифи арзға еткурди. Ва ул ҳазрат ҳамул кундағи мазкур манзилда бўлуб, тонгласи, якшанба куни, намози бомдод адосидин сўнг жамшидия элатин кўчурурға маъмур бўлғон саркардаларга имдод ва кўмак учун рикоби ҳумоюн мулозаматидағи сипаҳдорлардин сиёдатнишон, садоқаттавъамон Авазхожа шайхулислом ва Абдуллоҳ ясовулбошини ўз навкарлари била мазкур саркардалар ақабидин йиборди. Ва ҳамул кун ул ҳазратнинг ўзи дағи оларнинг изидин кавкабаи воло била ҳаракатнамо бўлуб, Ялғутли отлиғ марҳалага ворид бўлуб, асокири нусратмаосирға муаскар қилди. Ва ҳамул манзилда икки кун таваккуф воқеъ бўлди. Ва аснои таваккуфда сешанба куни қалъаи Нав ҳокими Каримдодхоннинг иниси Абдулазизхон оқосининг йиборган туҳафо ва ҳадоёсин келтуруб, остонаи давлатнишон туфроқиға убудийят бошин қўйди ва мазкур бўлғон кун хуфтон намози адосидин сўнг жамшидия тавойифининг устига маъмур бўлғон (398^a) умаройи нусраттавъом ва сипоҳи зафарҳамдамнинг мазкур бўлғон тавойифға истийло топиб, фатҳ ва мусаххар қилғон хабари атабаи аъло мулозимларининг самъи ҳумоюниға етушти ва бу хабари беҳжатасарнинг изнича, тавойифи мазбуранинг умаройи олийшон ва кубаройи рафеъмаконидин Абдулжабборхон ва ўғли Икромхон ва Аҳмад Султон ва Иноятуллоҳбек ва Муҳаммад Солиҳхўжа ва қози Исмоил ва Исҳок халифа бошлиғ аксар машоҳир ва маорифи келиб, дарбори фалакмадор туробиға инкисори тамом била жабҳасойи итоат бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг ул жамоаға карами жабиллий муқтазоси била эҳсон ва истиноъ кўргузуб, жилоъи хуршидшуъо инъоми била зарпўш ва мақсад дар оғуш қилди.

Қитъа:

Эй тутуб сити жалолинг ер юзин,

Келди шаҳлар остонинг бандаси.

Пойбўсингни таманно айлабон,

Бўдилар ҳар ён йўлинг афкандаси.

Давлату иқболу иззу жоҳ ила,

Келди зотинг шоҳлиғ арзандаси.

Дасти дарё баҳшишингнинг базл аро,

Хотами Тойий келиб шармандаси.

Ва чаҳоршанба куни ул ҳазрат мазкур манзилдин кавкабаи зафармаол била наҳзат ва иртиҳол кўргузуб, Оқчақиё отлиғ манзилни маскани ўрдуи аъло ва мақари сипоҳи нусратинтиҳо қилиб, нузули ижлол шарафи била беҳиштмисол этди. Ва ул манзилда бир неча кун жамшидия кўчи келиб жамъ бўлғунча тавакқуф қилилди. Айёми тавакқуфнинг иккилончи куниким, панжшанба эрди, ҳазрат зиллуллоҳий даргоҳи олампаҳоҳийнинг муътамаддун алайҳ давлатҳоҳларидин шижоат аҳлининг қўлдоши Раҳматуллоҳ ясовулбошини ямутия черикининг муборизлари била маъмур бўлғон сархайли сипоҳ имдоди учун йибордиким, тезрак тавойифи мазбурни кўчургайлар. Ва мундин тўрт кун ўтгандин сўнг, бешлончи куниким, душанба куни эрди, Қаротўпа ва Қўшосиё ва Сарчашма ва Шаҳри Ҳалил ва Чордара отлиғ мавзеъда мутаваттин бўлуб ўлтурғон жамшидия тавойифининг Абдулжабборбек бошлиғ жамъ улуғ ва кичигин амвол ва аҳшом, обол ва ағноми била кўчуруб келтуруб, лашкаргоҳи қиёматдастгоҳнинг ғарби жонибиға ўткариб, бир мавзеъга тушурдилар. Ва мундин икки кун сўнгким, чаҳоршанба куни эрди, жамшидийнинг кўчуб келган тоифасин Марв жонибиға кўчуруб, Муҳаммадаминбек била солур сипоҳин кўч ҳаросатиға таъйин қилди ва рикоби нусратинтисоб мулозимларидин хизматнишон Мирзохон халифани ўз навкарлари била кўчнинг изидин юруб, ниғаҳбонлиғ қилурға номзад қилди ва кўчнинг ямин ва ясорида юруб хабардорлиғ қилурға дағи садоқатшиор ва соҳибэътибор кишилар ирсол қилди. Ва мундин уч кун ўтуб, шанба куни Кўшк қалъасининг атроф ва акнофида ўлтурғон жамшидия улусининг ҳокими хукмрон ва волийи волошони аморатпаҳоҳ, шавкатдастгоҳ Абдуллоҳбек келиб, даргоҳи сипехриштибоҳ остонбўслиқи шарафиға мушарраф бўлди.

Тонгласи, якшанба куни навозишоти хусравона ва инояти бекарона била анинг аҳволи саодатмаолиға шомил бўлуб, мулозим ва чокарлари от ва сарупойи шоҳона бахшишидин мумтозлиғ ва сарафрозлиғлар топиб, тавойифи мазкураға бекларбегилик ярлиғи хумоюни вусулидин фарқи мубохоти фарқадон авжидин ўтди. Ва бу воқеадин бир кун сўнг, сешанба куни Кўшк ҳисори ҳаволисида ўлтурғон жамшидия тавойифининг кўчи келиб, муаскари давлатасарнинг ғарбия тарафиға ўтуб тушдилар. Ва маъмур бўлғон умаро ва аҳли сипоҳ дағи буйрунғон хизматни баважҳи дилхоҳ буткариб, нусрати тамом ва шавкати молокалом била келиб, суддаи сипехрэхтишом мулозамати давлатиға фойиз бўлдилар. Ва тонгласи, чаҳоршанба куни Абдуллоҳбекнинг икки инисиким, ҳамул кўч била ҳамроҳ келиб эрдилар, ул ҳазратнинг жомаҳонаи эҳсонидин зарнигор била мулаббас бўлдилар.

(398⁶) Ҳамул кун ул ҳазрат Охал музофотидин келган така улусидин ўтамиш ва тўқтамиш тавойифи черикининг акобир ва асоғириға навозишлар кўргузуб, подшоҳона зиёфатлар ва хусравона хилъатлар бериб, *“ва йанқолибу ила аҳлиҳи масруро”*¹⁴ каримасининг фаҳвосича мавотин ва масокинлариға муовадат қилмоқ руҳсати била масрур қилиб, сарафрозлиғ бағишлади. Ва жумъа куни ихлосшиор Мирдод сардор самандук тоифасидин юз уйлукни кўчуруб, Лолахон бошлиғ жамеъ кадхудоларин атабаи аъло хокбўслиқи даражасиға еткурди ва борчаси аътофи султонийдин албисаи тиллобоф била мулаббас бўлди. Ва ҳамул кун ҳазрат зиллуллоҳий дабдабаи подшоҳий била мазкур манзилдин кўчуб, Мўри дарёси ҳамул ердаги маъбаридин ўрдуйи хумоюн ва мавкиби маҳшарнамун била убур қилиб, Маржоқ жонибиға азиматнамо бўлуб, Панждаҳа мавзеъин асокири мансур ва афвожи ғайри маҳсурға муаскар ва оромгоҳ қилди. Ва шанба куни андин наҳзат аламин жилвагар қилиб, Банди Нодирни мавкиби саодатасарга маскан ва мустақар этди. Ва тонгласи, якшанба куни жамшидия тавойифидин ўн беш минг уйлукдин зиёдароқ элатни кўчуруб, фатҳу фирузмандлик, шоду хурсандлиғ давлатиға восил бўлуб, маромича муроди дил ҳосил қилғон муждасин

аризадошт йўсунида таҳрир силкига чекдуруб, волиди бузургвори ҳазрат соҳибқирони мағфури марҳумнинг жаноби мустатобиға доруссалтанаи Хоразм сори ирсол қилди. Ва сешанба куни фазилатмаоб, балоғатинтисоб, маонийжалис домла Эшмурод раиским, ул ҳазратнинг рикоби ҳумоюнида давлат янглиғ мулозим эрди, жалодатшиор, садоқатосор, эътиқодтавбӯм Қорли маҳрам била Панждаҳа атрофида тамаккун кўргузган чоршанги жамоасининг ҳадди нисобға етган ва закот лозим бўлғон амволи мавошийси закотин мувофиқи шаръ аҳз қилмоқ учун номзад қилди. Ва ҳамул манзилда яна уч кеча оромгузин ва фароғатнишин бўлуб, жумъа куни умаройи некандиш ва уманойи садоқаткешнинг маслаҳат ва илтимоси била инони инсирофни мурожаат тариқиға мунсариф қилиб, Мўри дарёсининг кўпрукидин ўтуб, бир мавзеъи олийға издиҳоми тамом ва асокири маҳшарнизом била нузул этди. Ва шанба куни андин кўчуб, Ўруштушган отлиғ манзилни мақари ўрдуйи аъло ва мазриби боргоҳи воло қилиб, файзи нузулидин назоҳатасар ва чамангустар қилди. Ва ҳамул манзилда муқарраби жаноби султоний, маҳрами асрори хоқоний, ихлос ва эътиқодтавбӯм Вали маҳрам қуббату-л-ислом Хоразм *ҳафизаҳуллоҳу анил-офоти ва-л-лазм*¹⁵дин келиб, ҳазрат шаҳаншоҳи мағфиратпаноҳнинг йиборган муҳаббатмазмун ва муваддатнамун ёрлиғин келтуруб, назари саодатасар мутолаасиға еткурди. Ва тонгласи, якшанба куни мазкур бўлғон манзилда карами зоти муқтазоси била жамеъ уламои соҳибфазилат ва умарои зи-шавкатни, балки борча сархайл ва сипаҳдорларни боргоҳи сипеҳриштибоҳ фазосиға ундаб, сури азим ва жашни фаҳим мураттаб ва муҳайё қилдурубдурурким, хомаи дузабон анинг таърифиди лол ва лисони фасоҳатбаён анинг тавсифиди гунги мақолдурур.

Маснавий:

Мураттаб бўлди ондоқ сури олий –

Ки, келмай даҳр аро анинг мисоли.

Муҳайё ҳар тараф алвони неъмат,

Қадаҳлар лаб-балаб анвоъи шарбат.

**Ўкулуб қанду шаккар бениҳоят,
Наботу нуқлға худ не ниҳоят.
Олиб комин халойиқ атьимадин,
Егулик, ичгулик бари нимадин.
Кўрубон шохнинг инъомини эл,
Тараб жомидин олди комини эл.**

Чун аклу шурб русуми инқизосидин сўнг мажлис аҳлининг (399^a) борчасиға хаййотхонаи карами султонийдин хилаъи зардор ва албисаи гавҳарнигор кийдурулуб, сарафрозлиғлар еткурулди. Ва бу такаллуфоти шарофатоётдин фил-жумла фароғ топғон сўнг ҳазрати зиллуллоҳий ўз нафси нафиси била отчопар тамошосиға чиқиб, барқосор отларни чоптуруб, ва филнамудор паҳлавонларни кураш тутдуруб, байроқ ва жалду учун махзан-махзан зар ва доман-доман гавҳар сочди. Ва мундоқ тамошо ва бу янглиғ атоёдин хотири хатирин хуш ва хуррам қилиб қўш тарафиға мурожаат кадамин қўйуб, боргоҳи давлатпаноҳға нузул этди. Ва тонгласи, душанба куни ул мавзеёдин кўчуб, афвожи баҳрамвож била сел масаллик майли ҳаракат қилиб, издиҳоми тамом ва ғавғои локалом била Сандуқ қочғон отлиғ манзилға ворид бўлуб, муаскари асокири нусратмаосир ва мазриби сародикоти давлатмазоҳир қилди. Ва сешанба куни андин кўчуб, Чонгли гузар отлиғ жойни ўрдуйи шарофатафзойға мустақар қилиб нузул этди. Чаҳоршанба куни андин ливоафроси наҳзат ва қадамандози азимат бўлуб, Чиғирдакли садма отлиғ жойға тушуб, анинг ифтихорин фарқадфарсой қилди. Ва панжшанба кун андин сипоҳи бешумор ва кавкабаи саодатосор била тебраб, Марв дарёсининг канори била абраши фалаквашни суруб, сайдандозлиғ тамошосидин хотири хатириға инбисоти тамом еткурди.

Ва йўл асносида Банди султонни тамошо қилиб, Сайёд қалъаси оллидин ўтуб, Йўлўтан мавзеида кирёси баландасос бошин шарафи вусулидин гардунмумос қилди. Ва тонгласи, жумъа куни андин эҳтишоми тамом ва издиҳоми шарофатфаржом била отланиб, аснои азиматда ҳазрати кутбу-л-авлиё, раису-л-атқиё Талахтон бобо алайҳирраҳманинг марқади

шарифларин зиёрат қилиб, мужовирлариға нузуроти вофир бериб, дуои хайрларин олди. Ва яна ашхаби барқхезға жавлон ва маҳмиз бериб, Марв вилоятида Ниёзмуҳаммадбойнинг қалъасиға ворид бўлуб, ул қалъа аҳлининг дийдаи интизориға тавсани саборафтор ғуборидин тўтиё ва дийдори беҳжатосор анворидин нур ва зиё еткурди. Ва мундин икки кун ўтгандин сўнг, якшанба куни фатҳ ва фирузмандлик била муовадат қилиб, Марв вилоятиға келгонининг ахбор ва эълони учун Вали маҳрамни аризадошт била ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон мулозаматиға ирсол қилди. Ва сешанба куни Паҳлавон кокилли хони мағфиратнишон хизматидин келиб, ул ҳазратнинг муборак ёрлиғи била саломатлиги хабарин мавқифи арзға еткурди. Ва чаҳоршанба куни Калот кўрғонининг ҳокими эътиқоднишон Муҳаммадалихон ихлос ва убудийят изҳори учун таҳойифи вофир ва ҳадоёи мутақосир била остони давлатнишон тақбили шарафиға истисъод топди. Ва мундин тўрт кун сўнг, якшанба куни борча уламо ва умаро ва солур ва сорук ва ямут ва човдур ва жамеъ тарокима аснофиға гуногун зиёфатлар бериб, от чоптуруб, ва кураш тутдуруб, ҳар тоифаға бир баҳона била хазинаи карамидин хурсанд ва баҳрамандлиғлар еткурди.

Назм:

Зиҳи шоҳаншаҳи Ҳотамнишона,

Этаклаб сочғуси зар бебаҳона.

Баҳона топса гуҳаррезликка,

Сочар бир лаҳзада юз минг хазона.

Тонг эрмас бу жиҳатдин сити базли,

Агар қолса жаҳонда жовидона.

Ва бу зиёфатдин олти кун сўнг, шанба куни ямутия чобукравларидин Назарбой ҳазрат подшоҳи раҳматжойгоҳ мулозаматидин келиб, ул ҳазратнинг йиборган ярлиғ ва ўзга асрорин мавқифи арзға еткурди. Ва якшанба куни ҳазрат зиллуллоҳий сиҳат ва саломатлиги хабарин ямутия (399^б) шужаосидин Байрам Ёғли била хони мағфурнинг хизматиға йиборди. Ва икки кун сўнг, сешанба куни эътиқодҳамдам Вали маҳрам хони

мағфурнинг хизматидин келиб, ярлиғи жаҳонмутоъин хазрати зиллуллоҳийнинг назари ақдаси пешгоҳиға еткурди.

Ва бу воқеъанинг тўртлончи куниким, жумъа эрди, Машҳади муқаддас ҳокими Оллоёрхоннингким, Осафуддавлаға мулаққабдурур, Муҳаммад Ҳақимхон ва Муҳаммад Ҳасанбек Табризий отлиғ икки элчиси келиб, мазкур хоннинг ихлос ва якжиҳатлик мазмуни била йиборган аризадештин атабаи сипеҳрмартаба ходимларининг васотати била назари кимёасар мутолаасиға мушарраф қилдилар. Ва сафар ойининг иккилончи куниким, душанба эрди, ғуломи чобукқадам Обидин маҳрам хазрат соҳибқирони фирдавсмакониинг муҳаббатномаи олийсин ул хазратнинг мажлиси мутаъолийсиға еткурди. Ва моҳи мазкурнинг тўртлончи куниким, чаҳоршанба эрди, Осафуддавла элчиларининг не мазмун била келгонин рақам қилдуруб, ямут Назарбой била хони беҳиштнишон мулозаматиға ирсол қилди ва ҳамул кун умаройи изомдин Шохмурод иноқ ва Одинабой оталиқ ва яна неча сипаҳдорлар ўз навкарлари билаким, хони мағфур хазрати зиллуллоҳийнинг рикоби ҳумоюн мулозаматиға номзад қилиб эрди, келиб, остонбўслиғ шарафин топиб, борёби хузур бўлдилар ва тонгласи панжшанба куни мазкур бўлгон элчиларни ихлосвазифа Бегиш халифаға ҳамроҳ қилиб, қиблагоҳи ғуфронпаноҳийнинг даргоҳи олийси хизматиға роҳий қилди. Ва мундин олти кун ўтуб, еттилончи куниким, чаҳоршанба эрди, жамеъ уламо ва умароу акобири сипоҳға шоҳона зиёфатлар қилиб, солур ва соруқ тавойифининг ҳокимлари бошлиғ жамеъ кадхудолариға сарупойи гаронбаҳо кийдуруб, алтофи шоҳонадин баҳраманд қилди. Ва Шохмурод иноқ ва Одинабой оталиқ бошлиғ борча издин келгон черикни баъзи масолиҳ учун Марвда қолмоқға муқаррар этди. Ва панжшанба куни Марв вилоятидин солим ва шодкомлиғ била Хоразм тарафиға қайтиб, мутаважжих бўлгон хабарин марқум этиб, хазрат сиҳибқирони жаннатмакониинг остони олийсиға Вали маҳрам била ирсол қилди. Ва ҳамул кун ўрдуйи аъло ва мавкиби қиёматнамони Ниёзмуҳаммадбойнинг қальасидин Хоразм савбиға кўчуруб, ўзи дағи салобати тамом ва маҳобати молокалом била ашҳаби хушхиромға рукуб қилиб, наҳзат аламин жилваға

киргузди. Ва йўл асносида Байрамалихоннинг қалъасин тамошо қилиб, Султон қалъаси муқобаласидин ўтуб, Қуйун қалъаси отлиқ мавзеъдаким, мазкур қалъанинг жанубий тарафида воқеъдурур, боргоҳи иқболни барпой қилдуруб, нузули ижлол кўргузди. Ва тонгласи, жумъа куни Хоразм жониби муовадат қилгон хабарин эълон қилиб, иноятномалар била Тошқўрғон ҳокими Валихон ва Сарипул волийси Маҳмудхон ва Шоҳимардон хони Шужоъиддинхон ва Балх ҳукмрони эшон Ўроғ ва Андху ниғаҳбони Шоҳ Валихонга рикоби ҳумоюн мулозимини жонсипорларидин суръатнишон, хизматтавъамон Бобо ямутни ирсол қилди. Ва ҳамул кун дабдабаи султоний ва кавкабаи ҳоконий била ҳаракат қилиб, сипоҳи нусратиштимол била Мужовир кўли отлиғ ерга ворид бўлуб, мухаййами хиёмиқбол қилди. Ва шанба куни андин рукуби бодияпаймойи азимат бўлуб, Кашмон отлиғ майдонни лашкари бекаронга муаскар қилди. Ҳамул кеча ярим тундин сўнг, шабгир қилиб, якшанба куни чоштгоҳ Тархон қудуқидин ўтуб, бир мавзеъга нузул этди. Ва андин пешин чоғи отланиб, аср ҳангомида Ёнтоқли сарҳадин мақом қилди. Ва анда бир кеча (400^a) оромгузин бўлуб, душанба куни кўчуб, Ёнтоқли била Сиртлонли қудуқининг оралиғида бир манзилга нузул қилиб, сарафрозлиғ еткурди ва андин нисфу-л-лайлдин сўнг шабгир этиб, сешанба куни чоштгоҳ Сиртлонли ҳаволисидин ўтуб, бир мавзеъи нузҳатнишонни манзили макон қилди. Ва пешиндан сўнг мазкур бўлгон макондин кўчуб, Учорли отлиғ марҳалага етиб, лашкари зафарпаноҳга мақар ва оромгоҳ этди. Ва ул манзилда фармони вожибу-л-изъон бу навъ иззу нафоз топдиким, лашкар аҳли бир баланд қум устига ўтун ўкуб, йўл аломати учун баланд кўтарсунлар, токим, баъзи раҳгузарийлар ул нишона била йўлдин чиқиб адашмоғойлар.

Филҳол сипоҳ аҳли фармони лозиму-л-имтисол мужиби била ул миқдор ўтун йиғноб ўқдиларким, ҳайъати кўҳнамудор ва рифъати фалакосор бўлди ва султон уйуқиға иштиҳор топди. Ва ҳамул манзилдин саҳар шабгир қилиб, чаҳоршанба куни чошт вақти бир мавзеъга тушуб, истироҳат кўргузди. Ва пешиндан сўнг андин кўчуб, якрони суръатни қатъи масофатга

суруб, иқболу бахт имдоди Тахтға етиб, мақом ва оромгоҳ қилди. Ва Тахтдин ярим кечадин сўнг кўчуб, шабгир била панжшанба куни зуҳо хангомида Ҳавзхон отлиғ ерга етиб, нузул этди. Ва ҳамул марҳалада муқарраби жаноби султоний, роздори асрори хоқоний, низому-д-давла Бекноз девонбегиким, хони мағфурнинг ҳукми ҳумоюни мужиби била жамшидия кўчи аҳволининг хабардорлиғи учун Қабоқли тўғойға келиб, Жайхун канорида мутамаккин эрди, истиқболға келиб, атабабўслиғ шарафиға мушарраф бўлди. Ва ул ҳазрат пешин намози адосидин сўнг ул манзилдин давлат самандиға рукуб қилиб, кавкабаи ҳайратафзо била суръатнамо бўлуб, аср вақтидин аввалроқ Жайхун қироғиға чиқиб, Қабоқли бешасин маҳалли фароғ қилиб, нузул этди. Ва ул манзилда бир кеча таваққуф бўлуб, истироҳат кўргузди. Тонгласиким, жумъа эрди, вазоратмаоб, садоратинтисоб, Осафниҳод Отамурод кушбегини ўрдуйи аъло ва лашкари жалодаторо ва аъломи саодатинтимо била қир устидин йибориб, ул ҳазратнинг ўзи махсус мулозимлар била ҳилолҳайъат ва барқсуръат заврақларға миниб, дарё ажойиботин тамошо қила азимат кўргузди.

Назм:

**Шаҳриёримму миниб заврақ аро Жайхундадур,
Йўқса саъди ахтар ёнги ой устида гардундадур.
Ё мужалло нуқтаму топқон рақам шингарф ила
Кўк варақ устида зарҳалдин ёзилғон “нун”дадур.
Ё қуёш чикмиш фалакка қавс буржидин туғуб,
Аксидин партав саросар баҳр ила ҳомундадур.**

Чун ул ҳазрат дарё сайридин ва моҳий сайдидин фараҳи бисёр ва беҳжати бешумор ҳосил қилиб, кечрак Доя хотун работининг атрофидин чиқиб, боргоҳи олийғаким, барпо қилилиб, ташрифи ҳузур еткурди. Ва тонгласи, шанба куни аввалғи дастур била яна сипоҳи нусратилтизом ва ройоти саодатанжомни қир йўли била йибориб, ўзи ҳилолтимсол заврақға миниб, хуршиди анвар сипеҳрахзарни қатъ қилғондек дарё ичидин озим бўлуб, Отхўр бешасиға етиб, бир кеча ул бешада истироҳат қилди. Якшанба

куни яна ҳамул дастур ила кемага миниб, суръати тамом била қатъи манозил қилиб, Шишли қароайғир тўғойин файзи қадами била боғи Эрам қилди. Ва душанба куни ҳам тариқай собиқ била дарё сатҳидин саборафтор заврақларни суруб, Судук бешасиға нузуҳи тароватшумул файзидин назоҳати беандоза еткурди. Ул манзилда ул ҳазратнинг биродари аржуманд ва ахавийи дилбанди (400⁶) шижоатшиор ва жалолатосор, муҳаббатойин жамолу-д-давлати ва-д-дин Муҳаммадамин тўра ал-муштаҳир бил-Бобожон тўра *“таваллоллоҳу таоло аййома давлатаҳу ва рафаъа аълама иззаҳу ва шавкатаҳу”*¹⁶ким, альён иноқлик мансаби анинг вужуди зийжуди нисбати била баландпоядур, муҳаббати зоти ва муваддати азизи муқтазоси истиқболға чиқиб, ул ҳазратнинг мулоқоти шарифиға восил бўлуб, ҳарҳарининг муъонақа ва мусофаҳаси давлатидин коми дил ҳосил қилдилар. Тонгласи, сешанба куни борча уламоийи диroyатнишон ва умаройи олиймакон зиёфати шоҳона бериб, яна дарё юзидин кема била озим бўлуб, Тевабўйунға келиб, боргоҳи сипеҳриштибоҳни оромгоҳ қилди.

Чаҳоршанба куни яна кема била дарёға кириб, Яккачақирдин чиқди ва андин бодпойи хушхиромға руқуб қилиб, ойини хусравона ва кавкабаи бекарона била наҳзат кўргузуб, Ҳазорасп ҳисорининг оғуши интизорин шоҳиди духули била лабрез қилди. Ва панжшанба куни андин отланиб, шаҳар сори савлати тамом била ҳаракат кўргузди. Ва Сиёд мавзеъиға қарийб етганда шаҳардин уламо ва умаро ва акобир ва асоғир истиқболға чиқиб, мулоқоти масарратойот шарафидин баҳраманд ва хурсандлиғ топди. Ва ул ҳазрат давлат ва иқбол била шаҳарға кириб, волиди бузургвори мағфиратосорининг дийдаи интизориға шаъшааи офтоб висолидин нур ва сийнаи ойинақирдориға партави меҳри жамолидин сафо ва сурур еткурди. Ва сафари саодатасар муддати беш ойға имтидод топди. Ва мундин икки ой сўнг Шохмурод иноқ ва Одинабой оталиқ бошлиғ Марвда қолғон черик амри олий мужиби била келиб, даргоҳи олампаноҳ мулозаматиға едилар. Фақирким, бу ҳуруф роқими ва бу паришон нусха нозимиман, ҳамул мавридда жамшидия улусининг фатҳи учун бир таърих ва ул ҳазрат мадҳида бир қасида назм

силкига чекиб, назари кимёасар мутолаасиға еткуруб, алтофи хусравона била барумандлиғ топиб эрдим, ул таърих будурурким, таърир топар.

Таърих:

**Шахзодаи кишваркушо к-аз бийми тиғи ҳайбаташ,
Ҳар жо ки бошад саркаше бисмил шуду дар хун тапид,
Гашта зи таъйиди Худо бозуйи иқболаш қавий,
Бигрифт бе тасдиъ агар лашкар ба ҳар жониб кашид.
З-он жумла жамшидияро бар сар фиристода сипах,
Бежанг фатҳаш карда аз иқбол бар комаш расид.
Ин муждаи беҳжатасар чун Огаҳий кард истимоъ,
Таърих карда жустужў фикраш ба ҳар жониб давид.
Ин фатхро мафтўҳ шуд жамшидийон таърих ёфт,
Ёбад муродаш дар ҳисоб он к-у рухи идрок дид¹⁷.**

Бу таърих адади бир кам эрди, амали муаммойи била анга бир “алиф” идхол қилилди. Андоқким, “рухи идрок дид” иборати анга ишоратдурур. Ва ул қасида будурур, маркум бўлур.

Қасида:

**Бўл шод, кўнгул, баҳор келди,
Айёми тарабшиор келди.
Фирдавси барин жаҳон юзидин
Нузҳат аро шармсор келди.
Найсон булуту улус бошиға,
Бир лаҳза гуҳарнисор келди.
Ушшоқ эли доғлиғ танидек,
Сахро юзи лолазор келди.
Сувлар лабида бутуб райоҳин,
Ҳусн ичра чу хатти ёр келди.
Гуллар очилиб чаманлар ичра,
Булбул иши оху зор келди.
Бўстон аро сарвлар чекиб қад,**

Қумри анга беқарор келди.
Ҳар сори равон бўлуб оқар сув,
Эл комиға хушгубор келди.
Ҳар дастаи сунбули гулистон,
Бир гисуйи мушкбор келди.
Ер юзи сафо-у зийнат ичра,
Ойнаи беғубор келди.
Файз ичра тамом шаҳару сахро,
Гулзори беҳиштвор келди.
Олмоқда нашоту айшдин ком,
Олам элига маккор келди.
Асбоби тараб бўлуб муҳайё, (401^a)
Эл ишрати бешумор келди.
Рағбат кўзи бирла шоҳиди файз,
Базм аҳлиға интизор келди.
Алқисса, жаҳонда айшу ишрат,
Беҳад, дағи беканор келди.
Мундоққи нашоту шодлиғлар,
Ҳар ён топиб интишор келди.
Маншаъ бўлдики ғазотдин ул,
Шаҳзодаи номдор келди.
Юмни қадамидин эрди анинг,
Эл мунча фараҳшиор келди.
Аждоди жаҳон мамоликида,
Фармондеху шахриёр келди.
Обоси сарири салтанатда,
Шоҳаншаҳи тождор келди.
Даргоҳида камтарин икки қул,
Жамшиду Сфандиёр келди.
Ўрдуси аро бир-ики хайма,

Бу торами бемадор келди.
Давлат қўйубон жанобиға юз,
Бир бандаи жонсипор келди.
Айвон маротиби аро меҳр,
Бир шамсаи зарнигор келди.
Хайли сафи ичра Рустаму Зол
Бир гўдаки найсавор келди.
Шамшири шижоати қошида,
Аъдо иши изтирор келди.
Разм ичра шукуху садматидин,
Душман тани раъшавор келди.
Шаҳларға жанобининг сужуди,
Сармояи ифтихор келди.
Ҳар шаҳки юз урди даргаҳиға
Мустважиби эътибор келди.
Заррин камариға ханжари фатҳ
Юз зеб ила устувор келди.
Давлат бўлубон анга мулозим,
Ҳақ лутфи нигоҳдор келди.
Ҳар кимки инод сори борди,
Охир эшигига зор келди.
Ким қуллуғин этди топди иззат,
Ҳар неча залилу хор келди.
Инъоми жаҳонға еткуруб файз,
Бир нашъау бехумор келди.
Осори русуми подшаҳлиғ,
Таври аро ошкор келди.
Лутфи била кўкка етди боши,
Ҳар ким анга хоксор келди.
Аҳбобиға тождор ўлуб сар,

Хасми боши тожвор келди.
Шахзода Раҳимқули тўраҳон
Фаррух оти ошкор келди.
Тортиб чу сипоҳ Марв сори,
Куз борди, вале баҳор келди.
Борғоч, солиб аҳли куфр аро шўр,
Тортиб баридин дамор келди.
Аҳшомиға еткуруб чаповул,
Айлаб они тору мор келди.
Хайлиға ғанимат ила тушти
Ким, беҳадду бешумор келди.
Ул навъ йиғилди тева-у қўй,
*Панжяки сад ҳазор*¹⁸ келди.
Борча усарову ўзга ашё
Таъдоди қаламға ор келди.
Жамшидия ҳам бу жумладиндур –
Ким, кўплиги зарравор келди.
Хоразм сориға кўргузуб йўл,
Иқболи оларға ёр келди.
Чун буйла зафарға топибон даст,
Ул сарвари номдор келди.
Хурсанд ўлубон бари халойиқ,
Ҳаққиға дуогузор келди.
Огаҳий дағи тилаб шиrolға
Оллиға уммидвор келди.
Нечунки, анинг хўжаста зоти,
Эҳсону карамдисор келди.
Қил умрини пойдор, ё раб,
То даҳр уйи пойдор келди.

Иқболи риёзин эт музайян,

То мавсуми гулбахор келди.

Чун бу нухайи мухтасарни ўқуғувчи арбоби фазлу ҳунарга маълум ва мафҳум бўлсунким, жамшидия тавойифин Хоразм диёрига келтурулгондин сўнг Қилич Ниёзбой наҳрининг бир шўъбаси канорида Куба тоғининг жануби остида ул тавойифга маскан ва мазорей таъйин қилилди. Ҳоло улуг эл ва ободон юрт бўлуб, ўлтурубдурлар. Ва ул жамоадин икки минг навкар рикоби ҳумоюн мулозаматин қилиб, ғайрат ва шижоатда ўзга лашкариядин мумтоз ва мустаснодурурлар.

**ИККИЛОНЧИ ВОҚЕЪА: ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ
ТАЪЙИДОТИ ИЛОҲИЙ ВА СИПОҲИ НОМУТАНОҲИЙ БИЛА
БОРИБ, ЧАҲОРЖЎЙ ҚАЛЬАСИН МУҲОСАРА ҚИЛИБ, АТРОФ-
ЖАВОНИБИГА ТОХТУ ТОЗ ЕТКУРГОНИ ВА ЧОЛТУТ ҲИСОРИН
ҒАЗАБ ЎТИГА ЎРТАБ, МУТАҲАССИН БЎЛҒОН МУОНИДЛАРНИНГ
ХИРМАНИ ЭЪМОРИН ТИҒИ ҚАҲР БАВОРИҚИДИН КУЙДУРГОНИ**

Воқеъа майдонининг диловару далири ва рукъия жаҳонининг Искандари мулкгири, аъни қалами воқеъаиншо мундоқ саҳифаоралиғ кўргузурким, чун Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳким, Баҳодирхонга машҳурдурур, шароратзот ва разолатсифот муқтазосидин бир неча (401^б) муддат ҳазрати соҳибқирони мағфур ва хоқони мабрур, шаҳаншоҳи жаннатмакон Оллоҳкули Муҳаммад Баҳодирхон сақаоллоҳу сиррахунинг адовати камарин ҳиммати белига боғлаб, фасод тариқасиға инод қадамин кўйуб, афъоли қабойиҳ ва аъмоли фазойиҳ зухуриға жаҳди тамом била иқдом кўргуздиким, боиси хусумат ва сабаби низоъ бўлди. Андоқким, бу воқеъа хони мағфурнинг тазкирасида тафсилан зикр топиб эрди. Ложарам, хони мағфур ҳамийяти зоти муқтазосидин танбеҳ ва гўшмолин зиммаи ҳимматиға илтизом қилиб, санаи ҳижриянинг минг икки юз эллик секизида, борс йили, шаъбон ойининг тўккузида, сунбуланинг йигирма бирида, панжшанба куни

Бухоро музофотидин Чаҳоржўй устига озим бўлди. Ва ҳазрати зиллуллоҳий дағи ул сафарда ўзига тааллуқ топғон мулозим ва лашкарияси била отаси мулозаматида азимат кўргузди. Чун шаъбону-л-изомнинг салхида чаҳоршанба куни сипоҳи бекарон била Тошоҳур отлиғ манзилга етиб нузул этдилар. Ул манзилда ҳазрати зиллуллоҳий камоли ғайрат ва ниҳояти шижоатдин хони мағфурдин ижозат тиладиким, ўзининг мулозаматидағи худдом ва сипоҳ била тўғри йўлдин илғор қилиб, тезрак Чаҳоржўй кальасининг устига етиб, рустахез солғой. Ва хони мағфур “*ижобан ли-л-мутамацца*” ул ҳазратнинг илтимосин мабзул тутуб, ўзининг остони олийси мулозаматидағи умаройи зу-л-иктидор ва сархайли шижоатшиордин вазоратмаоб, аморатинтисоб, низому-л-мулки ва ва-д-дунйа Отамурод кушбеги ва шужоъу-л-мулки ва-д-давла Худоёрбий ва Саййидназарбий ва Абдуллоҳ ясовулбоши ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва яна бир неча сипаҳдорни ямут ва човдур ва кўклон ва тоза қўнғирот черики ва ўзбакия аснофининг талабгор ва муборазатшиор йигитлари била ул ҳазратнинг рикоби қамаринтисоби мулозаматиға муқаррар қилди.

Чун ҳазрат зиллуллоҳий хони ғуфронпаноҳийдин ижозат олиб, фотиҳаи ижобатояти шарафиға мушарраф бўлди. Мазкур бўлғон, яъни, чаҳоршанба куни Тошоҳур мавзеъидин умаройи мазкур ва сипоҳи номаҳсурнинг ҳамроҳлиғи ва ҳамъинонлиғи била роятафрози наҳзат бўлуб, суръат якронин масофат қатъида гарми жавлон қилди.

Маснавий:

**Шижоат фартидин шоҳи диловар,
Масофат қатъиға сурди таковар.
Юрарда кўргузуб ойини суръат,
Бўлуб раҳбар анга иқболу давлат.
Юруб хайлу ҳашам даврида сонсиз,
Демай сонсиз, эрур ҳадду гаронсиз.
Тутуб касрат аро ҳомунни яксар,
Нужум ул навъким гардунни яксар.**

**Бедовлар туёғидин чоқилиб ўт,
Жаҳон айвони ичра ёқилиб ўт.
Тутун янглиғ чиқиб ҳар ён ғубори,
Қилиб оламға зоҳир шом тори.
“Ҳаё-ҳу”си чиқиб авжи фалакка,
Қилиб сиқли асар пушти самакка.
Макон таййида гўё реҳи осиф,
Жаҳон қатъида мисли барқи хотиф.
Тенгиз янглиғ саросар кўргузуб мавж,
Ҳазиз остида анинг қолди ҳам авж...
Ясолиб соғ ила сўлда ясовлар,
Ливолар жилва айлаб, ҳам яловлар.
Қилиб изҳори суръат шоҳ ила хайл,
Нечукким, дашт сори тоғдин сел.
Даме, бир манзил ичра тутмай ором,
Манозил қилдилар тай гом бар гом.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий сипоҳи бешумор ва лашкари жалодатшиорнинг суфуфи давлат вуқуфин эҳтимоми тамом била безаб, истеъжولي молокалом била бир кун ва бир кеча илғор қилиб, жумъа куни чоштгоҳ Чакас қальасиға етти. Ва ул мавзеъда лашкар аснофин фавж-фавж ва даста-даста қилиб, атроф ва жавониб элатининг ғорат ва торожиға рухсат берди.

Маснавий:

**Шаҳи Рустамшукуҳ, Жамсалобат,
Чу берди ғорату, яғмоға рухсат. (402^a)
Сипаҳ аҳли бериб отларға маҳмиз,
Бўлуб суръат қилурда барқдин тез.
Вале озим бўлуб ҳар фавж бир ён,
Қилиб хуршидни гард ичра пинҳон.**

Сипаҳ эрмас, балои ногаҳоний,

Бало эрмас, қазои осмоний.

Ва ул ҳазратнинг ўзи дағи ливойи азиматни жилвагар қилиб, мавокиби кайҳонпўй била Чаҳоржўй қалъасиға етиб, сипоҳи баҳросор била атрофу акнофин муҳитвор ва ҳалқагаҳдор ихота қилиб, жаҳди тамом била муҳосара амриға иқдом кўргузди. Ва ҳамул кун пешин чоғи чаповулға кетган сипоҳи нусратпаноҳ атрофу жавонибдин фавж-фавж ва гуруҳ-гуруҳ усаройи бепоён ва ғанойими фаровонға мутасарриф бўлуб келиб, рикоби ҳумоюн мулозаматиға мушарраф бўлдилар. Ва келтургон асирлар ўз аъмоли натижасидин амри олий мужиби била сиёсатгоҳда қатлға етди. Ва ҳазрати зиллуллоҳий қалъа мутаҳассинлариға муҳосара мазиқин танг қилғоли жаҳди тамом била оҳанг қилиб, саркардалардин Раҳматуллоҳ ясовулбошини ямутия черики била қалъанинг орқа тарафдағи дарвозаси ҳаросатиға таъйин этди. Ва Абдуллоҳ ясовулбошини човдур сипоҳи била кунчиқар дарвоза муҳофазатиға номзад қилди. Ва Худоёрбий била Саййидназарбийни кўклон ва тоза қўнғирот лашкарияси била кунботар дарвоза ниғаҳбонлиғиға буюрди.

Ва ул ҳазратнинг ўзи рикоби давлатинтисоб мулозимлари била аъломи нусратфаржом кўлогасида *“ва-л-жибалу автадан”*¹⁹ муаддоси била тоғдек тамкин ва виқор кўргузуб, шужаойи номдор ва асокири кинагузорға атроф-жавонибдин сурон солдуруб, аъдои давлатға саросималиғ еткурди. Ва тўби раъдошуб ва шамхоли балотимсолларни оташбоз тўпчилар ва қодирандоз шамхолчиларға отдуруб, гулулаи оташиннинг мутавотири шуъларезлиги ва мутаоқиб шарорангезлигидин ҳисор мутаҳассинлариға рустахез солиб, *“ва жсаалноҳо ружуман ли-ш-шайотин”*²⁰ каримаси мазмунин ошкор этди. Ва лашкари маҳшарасар алолосидин муонидларға қиёмат кунининг ошуби ғавғосин изҳор қилди.

Маснавий:

Сипаҳ аҳли қилиб ҳар ён таку пў,

Аён айлаб алолову “ҳаё-ху”.

Таҳассун аҳли ақлин қилдилар данг,

**Учурдилар бошидин хушу фарханг.
Яна ҳам ҳар тарафдин отилиб тўб,
Садосидин тушуб гардунға ошуб
Чиқиб ҳар соридин аъдо фиғони,
Фиғониға эришиб чиқти жони.
Не қолиб бош, чиқарғудек мадори,
Не топиб роҳ, бўлмоққа фирори(й).**

Чун ул ҳазрат аъдойи давлат ва арбоби зиллатни бу янглиғ қоттиғ муҳосара ва шадид мухотараға тутуб, ҳар кун ўз нафси нафиси била отланиб, атроф-жавонибдин тўб отдуруб, саъйи шакур ва кўшиши номақдур била муҳосара амриға иштиғол кўргузур эрди. Чун бу аҳволи залолийда лашкариядин баъзи чаповулға кетганлар бу янглиғ хабар келтурдиларким, Чаҳоржўй қалъаси шарқи жонибида Чолтут отлиғ қалъаким, тахминан бир манзиллик йўлдурур, анда аҳли фасод ва арбоби иноддин кўб киши қаболиб, камоли жаҳолатдин мудофаа ва муҳораба амриға иқдом кўргузуб, тўфангандозлиғ русуми била сипоҳ аҳлидин икки-уч кишини қатлға еткурдилар. Чун бу хабари ваҳшатасар доманзанлиғидин ул ҳазратнинг нойираи ғазаби илтиҳоб топиб, Чаҳоржўй қалъасининг муҳосараси учун дарвозалар муҳофазатиға таъйин топғон саркардаларниким, собиқан мазкур бўлуб эрди, ўзлариға мутааллиқ навкар ва лашкарияси била қалъа муҳосарасиға муқаррар қилиб, муҳосара айёмининг тўртлончи куниким, сешанба эрди, тўбу тўпхона ва асокири зафарнишона била ливои наҳзатни ҳаракатга киргузуб, сипоҳи маҳшаршукуҳ ва шужаойи зафарпажуҳ била масофат қатъида истеъжол русумин кўргузди (402^б).

Маснавий:

**Миниб шоҳу сипаҳ якрони ҳиммат,
Қилиб суръат била қатъи масофат.
Юз урди аҳли удвон мулки сори,
Ажал ул навъким, жон мулки сори.
Черик сони бўлуб ахтардин афзун,**

**Шукухи савлати маҳшардин афзун.
Ер ажзосида сиқлидин тазалзул,
Фалак аҳлиға ваҳмидин тағалғул.
Чиқиб ҳар ён марокиб наълидин барқ,
Жаҳонни шуъла ичра айлабон ғарқ.
Баҳодирлар бўлуб ҳар ён шитобон,
Шитоб ичра бўлуб қатъи биёбон.
Чекиб мадлар шихобосо синонлар –
Ки, тез этгай бадри аъдоға қонлар.
Очиб шамхоллар кўзларни ҳар ён –
Ки, қай сори экандур аҳли хизлон.
Қиличлар ҳар тараф айлаб дамин тез –
Ки, тез ўлғай инод аҳлиға хунрез.
Очиб ҳар ён оғиз тўби адад кўб –
Ки, аъдоға унидин солғай ошуб.
Маъа-л-қисса эрур борча шитобон –
Ки, бўлғайлар адувға қосиди жон.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий бу янглиғ кавкабаи сулаймоний била қазои осмонийдек Чолтут қалъаси устига ворид бўлуб, сипоҳи бешумор била ул қалъаи марказосорни паргорвор ихота қилдилар. Ва аҳли адоват дағи камоли жаҳолат ва ғояти накбатдин, балки қаҳри илоҳий ва ғзаби номутаноҳий оларнинг ҳодийи ақлиға домангир бўлуб, ул ҳазратнинг итоат ва убудийятиға бош эгмай, қалъанинг махориж ва мадохилин мадрус ва матмус қилиб, тўфангандозлиғ маросими била мудофаа амриға иштиғол кўргуздилар. Ложарам, сахати яздоний мирваҳи жумбонлиғидин ҳазрати зиллуллоҳийнинг нийрони ғзаби иштиғол топиб, тўпандозлиғ фунунининг моҳирлариға фармони вожибу-л-изъон иззу судур топдиким, тўп отмоқ русумида дақиқае номаръий қўймай, мутаҳассинлар бошиға оташфишонлиғ кўргузсунлар. Ҳасбу-л-фармон қодирандоз тўпчилар жаҳди тамом била тўпандозлиғ умуриға иқдом кўргузуб, “*фаатбааҳу шихобун соқиб*”²¹ муаддоси била ўтлуг

гулудларни мутавотир ва мутаоқиб шихоби маддайдек қалъа аҳли бошиға ёғдурдилар. Ва амри олий мужиби била таҳаввурпараст ва жалодатпайваст баҳодирлардин Тўра Қутуқ бошлиғ икки-уч йигитким, жалд ва чобукдастликда сарсардин тез ва барқдин сабукхез эрдилар, қалъа дарвозасиға бир харвор ўтун элтиб, ўт бериб, фирорий бўлди. Ва бир лаҳзадин сўнг ўт илтиҳоб кўргузуб, дарвоза табақаларин ёқиб, қалъа ичидаги борча иморотни мутаҳассинлар била ўртади. Ва ўт шуъласи ондоқ илтиҳобнамо ва чархфарсо бўлдиким, ул қалъа ичин жаҳаннам оташгоҳидин намудор қилди. Ва дуди қийрандуд сипехри кабуд жонибиға ондоқ сууд қилдиким, *“йавма таъти-с-самау бидухонин мубин”*²² фаҳвосин ошкор этди.

Маснавий:

**Забона уруб уйла оташ баланд –
Ки, афлокка етти беҳад газанд.
Бўлуб тобидин жисми асру низор,
Кеча-кундуз андин эрур беқарор.
Шафақким, бўлуб анда ҳар кун аён,
Эрур жисмиға тушган ўтдин нишон.
Эмас кундуз, ул ўт зиёсидурур,
Кеча йўқки, дуди қаросидурур.
Гумон қилма ҳар тун фалакда нужум,
Шарарлар чиқиб қилмиш анда хужум.
Ул оташғахи дўзахосо аро,
Ҳамул шуълаи чархфарсо аро
Қолиб қалъаю қалъа аҳли тамом,
Неча пухтаю, нечаси ним хом.
Саросар бўлуб ул ўт ичра кабоб,
Тамуғ ичра ондоқки, аҳли азоб.
Бале, шаҳға қилмоғон инқиёд,
Бу янглиғ бўлур хосиру номурод
Ул эл бўлса эрди итоатнамо,**

Кўрарму эди бу сифат ибтило.

Неким кўрди ўз феъли таъсиридин,

Демай феъликим, Тангри тақдиридин.

Ва аксар муонидким, ўт шуъласи ҳароратидин қочиб, ўзларин қалъадин ташқори ташлаб эрдилар, оларни дағи тутуб, фармони қазожараён мужиби била *“ибратан ли-н-нозарин”*²³ абдони мазаллатнишонларидин ўт ҳарорати ва ташналик шиддатининг дафъи учун тиғи тез ва шамшири хунрез сувин ичурдилар ва адам ҳисни ҳасини тангносиға (403^a) еткурдилар.

Ва жамеъ аёлу атфолин асорат қайдиға чектилар. Ва ҳазрат зиллulloҳий фатҳу фирузмандлик била солим ва ғоним Чолтут мавзеъидин муовадат жодасиға инонтоб бўлуб, сипоҳи мавфур ва асокири мансур била келиб, яна Чаҳоржўй қалъасининг муҳосарасиға машғул бўлди. Токим, ул ҳазратнинг волиди бузургвори ҳазрат соҳибқирони жаннатмакон сипоҳи фаровон ва лашкари бекарон била бориб, муҳосара амрида ҳазрати зиллulloҳийға кўмак ва имдод еткурди, аммо яқин эрдиким, ул ҳазратнинг муованати била мафтух ва мусаххар бўлғай. Бу ҳол асносида ногоҳ ҳазрат соҳибқирони мағфурнинг мизожи шарифиға касали сақил ориз бўлуб, қалъа муҳосарасин тарк тутуб, ҳазрати зиллulloҳийнинг ҳамроҳлиғи била мурожаат тариқиға атфи инон қилиб, манозили мутакассира қатъидин сўнг доруссалтанаи Хивақға келиб, сарири хилофатда оромгузин бўлди. Ва бу воқеъа ул ҳазратнинг тазкираи воқеотида тафсилан машруҳ бўлуб эрди. Бу жиҳатдин мунча сўз била ихтисор қилилди ва биллаҳи-т-тавфиқ.

**ИККИЛОНЧИ МАҚОЛА. ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ
ИБТИДОИ САЛТАНАТИДИН БУ НУСХАИ САОДАТАНЖОМ
ИТМОМИҒАЧА ҲАР НА ВОҚЕОТ ВА ҲОДИСОТ ВА ФУТУҲОТКИМ,
ВОҚЕЪ БЎЛУБДУРУР ВА ВОҚЕЪ БЎЛҒУСИДУРУР, ТАФСИЛАН
ШАРҲ ҚИЛИЛУР, ИНШАОЛЛОҲУ ТАОЛО. УЛ ЖУМЛАДИН
ЖАҲОНБОНЛИҒ АФСАРИ УЛ ҲАЗРАТНИНГ ФАРҚИ ҲУМОЮНИ
ШАРОФАТИДИН МУФОХИРАТ КЎРГУЗУБ, ҚУЁШНИНГ ЗАРРИН
ИКЛИЛИ ШУКУҲИН СИНДУРМОҒИ ВА СОҲИБҚИРОНЛИК ТАХТИ
УЛ ҲАЗРАТНИНГ ҚАДАМИ МАЙМУНИ САОДАТИДИН
МУФОХАМАТ РАСМИН ТУЗУБ, ФАЛАКНИНГ МУРАССАЪ
САРИРИДИН МАНЗАЛАТ ПОЯСИН ОШУРМОҒИ ВА БАЪЗИ
ВОҚЕОТКИМ, УЛ ҲОЛҒА МУҚОРИН ЗУҲУРҒА ЕТТИ,
МАЗКУР БЎЛУР**

Маснавий:

**Кел эй соқий, манго тут жоми беҳжат –
Ки,бу мавруд эрур хангоми беҳжат.
Димоғим нашъа бирла тоза айла,
Нашотим беҳадду андоза айла –
Ки, ман мастона сўз таҳсин қилиб жой,
Бўлай маъни элига мажлисорой.
Топаи ғоятдин афзун шодмонлиғ,
Рақам мулкида айлай ҳукмронлиғ –
Ки, яъни ўзга сўз фикрини ташлай,
Сухани мақсуди асли сори бошлай.
Шаҳи олам жулусидин сўрай сўз,
Мақосид сарҳаддиға еткурай сўз.**

Арбоби донишнинг замири мунирларифақим, маоний султонининг маконидурур ва асҳоби бинишнинг хотири хатири хутурларифақим, мазомини подшоҳийнинг жилвагоҳидурур, маъруф ва макшуф бўлсунким, мазкур бўлгон йил, яъни, тарихи ҳижрийнинг минг икки юз эллик секизида

барс йили хуршиди оламтоб хаданги қавс гўшасининг чилланишини эрди, зулқаъда ойининг учида сешанба кечаси саҳарга қарийб ҳазрат хони мағфур ва шаҳаншоҳи мабрур, гитиситон абулғозий Оллоҳқули Муҳаммад Баҳодирхон *“тағаммадоллоҳу би-р-рахмати ва-л-ғуфрон”*²⁴нинг мизожи шарифиға марази мавт истийло топиб, *“валлоҳу ядъу ило дори-с-салом”*²⁵ салобати била жаннат базмгоҳиға озим бўлуб, *“куллу нафсин зоиқату-л-мавт”*²⁶ шарбатин ложуръа ичти. Ул авонда ҳазрати зиллуллоҳий Ҳазорасп ҳукумати маснадин адлу додиға машғул эрди. Ва ул ҳазрат биродари аржуманд ва ахавийи дилписанди, иззатмакон, жалолатнишон захиру-д-давлати ва-д-дин Муҳаммадамин тўра ал-мулаққаби би-л-Бобожон тўра *“таввалоллоҳу таоло умраҳу ва иқболаҳу”*²⁷ким, альон иноқлик, яъни амирулумаролик мансаби била сарафроздурур, дорулхилофа – Хивақда ҳозир эрди. Камоли покийтийнат ва ғояти мардоналиғдин ақосиға атоси вафотининг ахбори ва тез келмагининг асрори учун қосиди сарсармисолни Ҳазорасп сори ирсол қилди. Ва ўзи таъзия умурининг тажҳиз ва саранжомиға иштиғол кўргузди. Чун ҳазрат зиллуллоҳий бу хабари ваҳшатасарни истимоъ қилғоч, атроф-жавонибидағи ходим ва мулозимлари била бодпойи бодияпаймоға маҳмиз бериб, ҳамул кунким, сешанба эрди, пешиндин сўнгроқ доруссалтанаи Хивақ *“заййанаҳоллоҳу би-л-адли ва-н-насақ”*²⁸ға (403^б) келиб нузул этди. Ва шаҳзодаи олийшон ва Муҳаммадамин тўра ва амири рафеъмакон ва Раҳмонбердибий бошлиғ борча аркони давлат ва аъёни ҳазрат ва мамолики маҳрусанинг жамеъ уламо ва умароси ижтимоъ кўргузуб, иттифоқ била ҳазрат зиллуллоҳийнинг мажлиси шарифиға ҳозир бўлуб, таъзия русумин бажо келтиргандин сўнг илтимос ва илтижо кўргуздиларким, ул ҳазратнинг қадами мубораки шарофатидин хонлиғ тахтин баландпоя ва фарқи ҳумоюн нисбатидин хоқонлиғ тожин саодатпироя қилғойлар. Ул ҳазрат камоли ҳимматдин оларнинг илтижо ва илтимосидин ибo ва имтиноъ кўргузуб, бу абёт мазмуни била такаллум туздиким.

Маснавий:

Жаҳон шаҳлиғин арз қилманг манго –

Ки, химмат, бaсe, пaст билмaнг мaнгo.
Жaхoн мyлки oллимдaдyр, бaс, хaқир,
Эмaсдyр aнинг шaхлиғи дилпaзир.
Мaнгo химмaт yл нaвь эрмaс бaлaнд –
Ки, тyшгaй жaхoн шaхлиғи дилбaнд.
Мyхaққaр, бaсe, кeлди мyлки жaхoн,
Вaфoдин дaғи aндa йўқтyр нишoн.
Ўзи нe aнинг, нe бўлyб хoнлиғи,
Бирoр лaхзaлик жoғи сyлтoнлиғи.
Вaлe, шaхлиғидa зaрaрдyр, бaсe,
Зaрaр нe, ки хaдcиз хaтaрдyр, бaсe.
Aгaр нўши бирдyр, эрyр ниши минг,
Кeлиб рoхaти биру, тaшвиши минг.
Oни aқл мyлки эьтибoр айлaмaс,
Aнинг шaхлиғин ихтиёр айлaмaс.
Мaн икрoх илa тyтмaй aндин кaнoр,
Нeчyк шaхлиғ aмрин қилaй ихтиёр.
Чy шaхлиғдa бoрдyр нeчa иш зaрyр,
Тaбoйиь бaрисидин ўлмиш нyфyр.
Сиёсaт нeчa нaвь қилмoқ кeрaк,
Жигaрлaр хaлoйиқғa тилмaк кeрaк.
Бирoв бўлғyси лyтф илa аржyмaнд,
Бирoв бўлғyси қaхр илa мyстaмaнд.
Нeчa иш хaқy нeчa нoхaқ бўлyр,
Бaри хaзрaти Хaқғa мyлхaқ бўлyр.
Бaрисини шaхдин қилилғoй сaвoл,
Хaмyлдaн нe бўлғaй экaн шaхғa хoл.
Aгaр пoдшoхғa бyдyр мoжaрo,
Гaдo пoдшoхдyрки, oти гaдo.
Myнингдeк yл нaвь ишни aхли yқyл,

**Не янглиғ малул ўлмай этгай қабул.
Билинг, эй гуруҳи садоқатмаоб,
Жаҳон шаҳлиғин қилмоғум иртиқоб,
Қилинг эмди сиз илтижоингизни бас,
Туганмас узун можаронгизни бас.**

Чун мажлис аҳли ул ҳазратдин бу янглиғ кудуратангиз ва ваҳшатомиз сўзни эшитдилар, барча бирдин афғон кўтариб, сидку ихлос юзидин мукарраран муболағалар қилиб, бу маснавий мазмуниға такаллум тузуб, тараннум кўргуздиларким,

Маснавий:

**Аё, подшоҳи малойиксифот,
Сифот ичра сен зубдаи коинот.
Фалак авжи бўлсун маконинг санинг,
Қуёш бандаи остонинг санинг.
Бўлуб даҳр адлинг била бўстон,
Жаҳон бўлмасун сенсизин бир замон.
Сен ар солмасанг сояи салтанат,
Даме ободон бўлмасун мамлакат.
Бу не сўз эдиким, баён айладинг,
Недин зулм бизга аён айладинг.
Бу сўз дегуча тўк бизинг қонимиз –
Ки, алигда бўлсун фидо жонимиз.
На танҳо бу кун бизга қилдинг жафо,
Жаҳон аҳлиға зулм кўрдинг раво.
Билурмиз, чу шаҳлиқға йўқ рағбатинг –
Ки, шаҳлиқдин олийдурур ҳимматинг.
Эмас ҳимматинг лойиқи бегумон,
Агар мулкиннга кирса юз минг жаҳон.
Вале, шаҳ бўлуб айла адлу карам,
Зам эт мулкинга мулки уқбони ҳам –**

**Ки, хар шахки адл этса, лутфи илох
Они қилғуси ики оламда шоҳ.
Топар рутба зухд аҳли тоат била,
Ўтар шоҳ андин адолат била.
Далил ушбудурким, расули араб,
Сўз асносида бу сифат очти лаб –
Ки, адлики, воқеъ бўлур соати,
Анга етмагай бас жон тоати.
Карам айлабон арзимиз бовар эт,
Бўлуб шоҳ, мазлум додиға ет.
Қуёшдин ўтур салтанат поясин,
Жаҳонға етур давлатинг соясин.
Адолат била даҳр элин шод қил,
Жаҳонни жинон янглиғ обод қил.
Йўқ эрса, Худо оллида ҳашр аро,
Тазаллум қилиб тузгамиз можаро.**

Чун аркони давлат ва умаройи (404^a) зи-шавкатнинг илҳоҳ ва муболағаси ҳадду ғоятдин ўтди, ложарам ҳазрат зиллуллоҳий камоли карамдин ул жамоанинг ройин синдурмай ва сийнаи илтимослариға дасти рад урмай, салтанат амри хатирин қабул этиб, ҳамул кечаким, чаҳоршанба туни эрди, намози шом ҳангоми инқизо топгандин сўнгким, асъади соот ва ашрафи авқот эрди, салтанат аврангиға қадами муборакин еткуруб, хилофат тожин гўшаи кулоҳиға урди ва хоразмшоҳлиғ нигинин ангушти иқтидориға солиб, жаҳонбонлиғ зимомин қабзаи ихтиёриға олди.

Чун бу янглиғ давлати узамо ва саодати кубаронинг хабари ишратасар ва муждаи жонпарварин истимоъ қилғоч, жамеъ аъолий ва асофил борча мажолис ва маҳофилда биров-бировига таҳниятгўйликлар еткуруб, муборакбодлиғлар алолосин сипеҳри барин авжидин ошурдилар. Ва бу воқеъаи беҳжатнишонға фузалои жаҳон ва булағои даврон ва зурафои фасихбаён ва шуаройи ширинзабон тамаддуҳ юзидин таворихи дилкушо ва

қасоиди ғарро ва ғазалиёти санъатнамо ва маснавиёти фасоҳатинтимо назм силкига ва таҳрир симтиға чекиб, ҳазрати зиллуллоҳийнинг даргоҳи сипехриштибоҳи мулозимларининг назари анвари пешгоҳиға еткуруб, силаи кироманд била хурсанд ва баруманд бўлдилар. Ул жумладин фақирким, бу ҳуруфи саодатвуқуф роқими ва бу дуари шарофатасар нозимиман, соҳибқирони мағфиратпаноҳийнинг вафоти далолати ва ҳазрати зиллуллоҳийнинг жулуси ишоратиға мушъир бир таърих топиб, илтифоти подшоҳонадин кимхо либос ва қимматбаҳо дакалай инъоми била акфо ва ажносим аросида мумтоз бўлуб, сарафрозлиғ топиб эрдим. Ул таърих будурурким, таҳрир симтиға киюрулур.

Таърих:

**Аллоҳқулихони маъдалаткеш,
То шоҳи фалакжаноб омад.
Аз неъмат илтифоти олияш,
Олам ҳама баҳри мот омад.
Сарҳои шоҳонаи ҳафт иқлим,
Дар раҳгузараш туроб омад.
Жисми удвон з-хавфи қаҳраш,
Пурраъшаву изтироб омад.
Ногоҳ сипехри бемадоро,
Бар гардиши инқилоб омад.
Аз ҳукми қазо ба бистари марг,
Он шоҳи жаҳон ба хоб омад.
Аз шўру фиғони аҳли олам,
Айвони фалак хароб омад.
Дар мотамаш оҳи оташолуд,
Дилсўз ба шайху шоб омад.
Дилҳои ҳама мулозимонаш,
Бар оташи ғам кабоб омад.
Лекин писараш Раҳимқулихон**

**К-ў шоҳи камаррикоб омад.
Бар тахти падар жулус карда,
Фармондеҳи комёб омад.
Дар ҳазрати ў дуои омма,
Сад шукрки, мустажоб омад.
Аз давлати ў ба золи дунё,
Пири рафта, шабоб омад.
Рафта ғами жонгудози мотам,
Хурсандии беҳисоб омад.
Маҳбуби тараб ба аҳли олам,
Бепардаву бениқоб омад.
Зоташ ба кулоҳи салтанатро,
Шойиста дурри хушоб омад.
Шоҳони жаҳон ба хокбўсаш,
Бо суръату бо шитоб омад.
Огоҳий ба фикр будам имшаб,
Аз хотифам ин хитоб омад
Таърих бар ин ду воқеъа гў,
Фикри ту баче савоб омад.
Гуфтам з-сари адаб гузашта
Маҳ рафтау, офтоб омад.²⁹**

Чун бу таърих адади бир зиёда эрди, таъмия илми била исқот қилилди. Андоқким, “зи сари адаб гузашта” иборатидин маълум бўлур. Ва ул маврудда дағи давлат таърифи ва ул ҳазрат тавсифиға муштамил бир қасидаи ғарро рақам силкига киргузуб, хазонаи инъоми подшоҳийдин нукуди фаровонға мутасарриф бўлуб, шуаройи замондин имтиёз топиб эрдим. Ул қасида будурурким, анқариб марқум бўлур.

Қасида:

**Давлати ул дилбари суманпайкар –
Ки, бошидин оёғи жонпарвар.**

Юзи бехжат сипехриға хуршид,
Кўзи ишрат риёзиға абҳар.
Холи чашми кўнгул аро мардум,
Хати жонлар машомиға анбар.
Қомати сарви бўстони мурод,
Жабҳаси мақсад авжиға ахтар.
Шеваси бирла жонда юз ошуб,
Ғамзасидин жаҳонда шўру шар.
Роғиби ишқи жумла шоҳу гадо,
Толиби ҳусни асғару акбар.
Олам аҳли бўлур гирифтори,
Жустужўсида борча шому сахар.
Васлиға кимки учраса бўлғай,
Аҳли олам орасида сарвар (404^б).
Лек ҳажриға кимки бўлса дучор,
Бўлғай ул поймоли аҳли башар.
Жон бериб бордурур харидори,
Жумла олам халойиқи яксар.
Бўлғуси масти жоҳ аҳли гадо,
Базми васлида ичса бир соғар.
Илтифоти муяссар ўлса даме,
Шоҳлар чархға отар афсар.
Шукри лиллаҳки, бу сифатлиғ ёр,
Шоҳи оламғадур камин чокар.
Қайси шаҳким, жаҳон салотини,
Қуллуқиға эрур ҳужумовар.
Хусрав ким, хўжаста зоти келиб,
Салтанат тожиға самин гавҳар.
Подшоҳеки, зилли маъдалатий,
Аҳли оламғадур фарахгустар.

Шахриёреки, жоҳи шавкат аро,
Бир гадои ҳақир Искандар.
Ҳукмронеки, майлу рағбат аро,
Тобеъи ҳукмидур етти кишвар.
Комкореки, борча коми била,
Ойланур етти гунбази ахзар.
Одилеки, адолатидин эрур,
Дашт аро қўй била қўзи ёвар.
Бозилеки, атову базлидин
Фақру фоқа жаҳондин этди сафар.
Ходимидур жанобида ҳокон,
Бандасидур рикобида Қайсар.
Рус шоҳи ғуломи даргоҳи,
Боғлаб ихлос ила белига камар.
Ҳар не ҳукм этса бандавор туруб,
Шоҳи Техрон мутеъу фармонбар.
Арабу ҳам Ажам халойиқиға,
Зоти фархундаси эрур мафхар.
Садматидин замин эрур сокин,
Ҳайбатидин фалак эрур музтар.
Боши устида салтанат тожи,
Гуҳари бахт анга бўлуб зевар,
Юзи субҳи саодати азалий,
Дурри афсар келиб анга ахтар.
Қадри афлокдин баландлиғи,
Дахр аро офтобдин азҳар.
Бўлди раҳши туёғининг тузи,
Шоҳлар дийдасиға қаҳли басар.
Таъби маскан бари маонийға,
Уйлаким, баҳр эрур макони дурар.

Кўнгли файзу сафонадур маншаъ,
Уйлаким, нурға қуёш масдар.
Борча хулқи карим шоҳидиға,
Пок зоти келибдурур мазҳар.
Кимки экти муҳаббати шажарин,
Топди ул лаҳза они коми самар.
Кимки бош чекти қуллуғи хатидин,
Кўрди ўзни қалам киби бесар.
Қаҳридин эмин ўлмағай аъдо
Остонин паноҳ қилса магар.
Иззу ижлоли бўстонида
Чархи ахзар ҳақир нилуфар.
Фаррух исми Раҳимқули султон,
Жумлаи олам ичрадур ашҳар.
Топди давлат нигини отидин,
Рутбаву эътибор, зебу фар.
Хутабои замона ҳар ёндин,
Тил очиб мидҳатиға сартосар.
Хутбалар ичра келди алқоби,
Зеббахшу масожиду минбар.
Моҳийи расми бидъату исён,
Ҳомийи дини шаръи Пайғамбар.
Сидқ бобида, уйлаким Бу Бакр,
Адл расмида ул сифатки – Умар.
Ҳилм ародур мушобиҳи Усмон,
Шердилликда уйлаким Ҳайдар.
Базм аро дўстларға гуҳарпош,
Разм аро душман аҳлиға сафдар.
Ҳар тарафга рукуб қилса бўлур,
Ёвару ҳамъинони фатҳу зафар.

Қайси кишварга қилса лашкари кин,
Қилмайин қўймас они зеру забар.
Сийти ижлолию шижоати ҳам,
Бохтардин етушти то ховар.
Ғойибона мадихини қилмоқ,
Дурлиқлар лозимидурур яксар.
Эмди тортай қалам хитоби сори,
То онго қурбатимни билсунлар.
Ёна бир матлаъ айлайин иншо
Бўлсун ул лойиқи шаҳи акбар.
Эй жанобинг қуёш била ҳамсар,
Вей рикобингға ҳалқа чашми қамар.
Остонингда бахт ўлуб човуш,
Келди давлат камин бандаи дар.
Шоҳлар хизматинг умиди била
Эшигинг туфроқини қилди мақар.
Чарх дарбонлиғингни пос тутуб,
Янги ойдин белидадур ханжар.
Қилди Ҳотам саховатин базлинг,
Бухлу ҳиссат ҳисобиға мунжар.
Келди Рустам шижоатинг қошида,
Ғажар ила мўри хастадин камтар.
Боғи жаннат мисоли базминг аро,
Зухрадур бир камина хунёгар.
Мидҳатинг дарсидур мадорис аро,
Фузалои замон аро азбар.
Караминг зикри ҳар маҳофил аро,
Чучутуб эл тилин, нечукки шакар.
Қайси бир тилки демас авсофинг,
Бордурур ондоқки тиғи бежавхар.

**Васфинг итмомиға етушмак йўк,
Огахий сабт қилса минг дафтар.
Эмди сўзни қилай дуо билан хатм – (405^a)
Ки, дуодур сўз охирида хунар.
Токи афлок сайр этар изхор,
Токи ер жисмидур сукунгустар.
Топсун умринг биноси истехком,
Бўлсун иқбол ҳамдаму ёвар.
Тахти давлат уза мақом айлаб,
Мақсадинг шоҳидини қил дарбар.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий салтанат девони ва ҳукумат айвонида тамаккун ва истиқрор кўргузди, мамлакатдорлиғ масолиҳи учун ўзининг биродари некусияр ва ахавийи хўжаста манзари Муҳаммадамин тўра ал-муштаҳир бил-Бобожон тўраким, асолат осмонининг ахтари тобони ва жалолат уммонининг гуҳари дурахшонидурур. Анга камоли карам ва ғояти шафқатдин иноқият мансаби олийсин арзоний тутуб, Ҳазорасп мамлақати ҳукуматин анинг ройи оламоройи уқдакушойиға тафвиз этди. Ва ўзга умаро ва ҳукком ва аммол ва наввобниким, хони мағфурнинг инояту илтифотидин ҳар ким бир мансабға мансуб эрди, ҳамул дастур била ўз мансаблариға мансуб қилди. Балки ҳар қайсиға алоҳида марҳамат ва шафқат кўргузуб, иртиқои маротиб ва издиёди вазойиф била даражаи аъло ва мартабаи ақсоға тараққий бағишлаб, баҳрамандлиғ ва хурсандлиғлар еткурди.

БУХОРО ВОЛИЙСИ АМИР НАСРУЛЛОҲНИНГ МУСОЛАҲА ВАЪДАСИН ҚИЛИБ, УЛ ВАЪДАДИН ЭЪРОЗ ҚИЛҒОНИ

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, ҳазрат соҳибқирони мағфиратпаноҳ ҳазрат зиллуллоҳийнинг ҳамроҳлиғи билан Бухоро вилоятиға лашкар чекиб, жамеъ Лабоб халқин кўчуруб, Қатном ва Парвардғача чаповул ва татовул тундбодин еткуруб, қайтғондин сўнг Бухоро подшоҳи амир

Насруллоҳ зухурға еткургон ношойиста афъол ва нобойиста аъмолидин нодим ва пушаймон бўлуб, муътамадун алайҳ мулозимларидин Яҳёхожаға маъзиратнома топшуруб, сулҳ талаби била йибориб эрди. Хони мағфур анинг илтимосин мақбул тутуб, дўстлиғ эъломи учун элчисига домла Муҳаммадрасулни қўшуб ирсол қилиб эрди. Ва амир Насруллоҳ яна мукарраран мувофақат иртикоби ва мухолафат ижтинобиға мушъир мактубот топшуруб, сайид Ҳомидхўжа отлиғ бир мўътабар кишисин домла Муҳаммадрасулға ҳамроҳ қилиб қайтариб эрди. Алар ҳазрати зиллуллоҳийнинг жулуси майманат маънусидин тўрт кун сўнг, шанба куни дарбори фалакмиқдор атабабўслиқиға фойиз бўлуб, келтирган мактубни жаноби мустатоб мулозимлари воситаси била мавқифи арзға еткурдилар. Мундин ўн уч кун сўнг зулқаъда ойининг ўн еттисида, сешанба куни ҳазрат зиллуллоҳий Бухоро элчисига аълами уламои олам, афзали фузалойи бани Одам, фасоҳатнишон Муҳаммадмусо эшони аълам ва домла Муҳаммадрасули мазкурни масхуб қилиб, бирин хони мағфурнинг жанозаси ахбори ва бирин ўзининг жулуси саодат маънуси изҳори учун, хусусан, мусолаҳа биносининг истехкоми ва аҳду паймон вафосининг эҳтимоми учун ирсол этди. Чун мазкур бўлгон элчилар амри олий мужиби била манозили мутакассирани қатъ этиб, амир Насруллоҳнинг кўрунушиға етиб, ҳазрат зиллуллоҳийнинг йиборган сулҳнома ва топширғон сўзларин арз қилдилар.

Амир камоли шамотат ва ғояти номардликдин мусолаҳа бобида қилғон ваъдаларидин яна эъроз кўргузуб, элчиларга адоватангиз ва мухолафатомиз сўзлар айтиб, хони мағфур вафотининг фотиҳахонлиғи учун бир киши ва ҳазрат зиллуллоҳий жулусининг муборакбодлиғи учун бир киши ҳамроҳ қилиб йиборди.

Маснавий:

Бўлмағил номардларга ошно,

Ҳам вафо йўқдур оларда ҳам ҳаё.

Аҳдида ким турмаса хотун эрур,

Балки юз минг ҳисса андин дун эрур.

Кимки мустаҳкам эмас иймон анго,

Бегумон бил, йўқдурур иймон анго.

Чун элчилар зулҳижжа ойининг йигирма иккисида сешанба куни (405^б) даргоҳи давлатпаноҳ мулозамати шарафиға мушарраф бўлуб, амирнинг мусолаҳа амрида қилғон ваъдаларининг безътиборлиғин ва анинг била қилғон муомала ва мунозараларин масомеъи аълоға еткурдилар. Ва ҳазрати зиллуллоҳий дағи *“Ат-такаббуру маъа-т-такаббури садақатун”*³⁰ мазмуниға амал қилиб, амирнинг элчиларига адоватнамо ва ваҳшатафзо сўзлар айтиб, даргоҳи фалакиштибоҳ мулозимларидин донишиншо Шукрулло оғани қўшуб, мазкур ойнинг салҳида сешанба куни Бухоро савбиға ирсол қилди.

Яна маълум бўлсунким, ўрус вилоятининг подшоҳидин Данилевский отлиғ бир элчи ошнолиғ ва якжиҳатлиғ биносининг истехкоми учун келиб, хони мағфурнинг мулозамати шарафин топиб эрди. Ҳазрат зиллуллоҳий анча навозишлар кўргузуб, жаноби гардунинтисобнинг муътамадун алайҳ ходимларидин хусусиятойин Муҳаммадамин юзбошини қўшуб, зулҳижжа ойининг ўн бирида панжшанба куни мамлакатиға йиборди.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ЖУЛУСИ ДАВЛАТ МАЪНУСИНИНГ
ИККИЛОНЧИ ЙИЛИНИНГ ВОҚЕЪОТ ВА ҲОДИСОТИНИНГ ЗИКРИ.**

**УЛ ЖУМЛАДИН УЛ ҲАЗРАТНИНГ КЎНГЛИ ШАҲБОЗИ
ШИКОРАНДОЗЛИГ ТАМОШОСИҒА БОЛАФШОНИ ҲАВОЙИ ШАВҚ
БЎЛУБ, САЙДГОҲ ТАРАФИҒА ТАВАЖЖУҲ ЯКРОНИН СУРГОНИ
ВА САЙДАНДОЗЛИГ ТАМОШОСИ БИЛА КЎНГЛИН ОВЛАБ,
ИНОНИ ДАВЛАТНИШОНИН МУРОЖААТ ЖОНИБИҒА ЭВУРГОНИ**

Шитоб айлаб қалам шаҳбози ҳар ён,

Бўлуб сўз сайдгоҳида нурафшон.

Очиб шавқ ила чанги иқтидорин.

Бу янглиғ сайд этар маъни шикорин.

Чун ҳазрат подшоҳи зиллуллоҳ ва шаҳаншоҳи фалакдастгоҳ қидваи хавоқини мукаррам ва умдаи салотини муаззам, воситаи тулуъи анвору амну амон, василаи вуфуросору-л-адли ва-л-эхсон.

Маснавий:

Шаҳи баҳру бару хусрав хофиқайн,

Мамоликка адли бериб зебу зайн.

Насабда салотиндин афзал келиб.

Ҳасабда хавоқиндин акмал келиб.

Карам буржининг меҳри тобони ул,

Шийам дуржининг лаъли рахшони ул.

Шаҳаншоҳлар фарқининг афсари,

Келиб зоти мулки жаҳон зевари.

Ўтуб чархдин авжи иқбол анго,

Муяссар бўлуб барча омол анго.

Бўлуб пешаси лутф ила маъдалат,

Мусаллам келиб зотиға салтанат.

Мушаййиду аркону-л-азамати ва-л-жалол, муассису бунёну-с-саодати ва-л-иқбол, ал-мутанассиру бинусрати-л-мулки-л-маннон, ал-мутахаллиқу биахлоқиллаҳи-л-муъини ва-л-мустаъон, халифату-р-рахмон, зиллу-с-субҳон абулмузаффар ва-л-фатҳ абулғозий Раҳимкули Муҳаммад Баҳодирхон *“халладаллоҳу таъоло мулкаҳу ва салтанаҳу ва афоза ала-л-оламин барроҳу ва эҳсонаҳу”*³¹, салтанат маҳомининг илзиботи ва мамлакат саранжомининг ташвишотидин замири мунири саодаттахмириғаким, муҳити асрори ғайбий ва миръоти осори лорайбийдурур, бир навъ кудурат етиб, ул кўзгуға саҳро тафарружи ва шикор тамошоси мисқали била сафо ва жило еткурғали шикоргоҳ азиматин жазм қилди.

Маснавий:

Эй, санго-ҳар коҳ миръоти замир,

**Бўлса ташвиши жаҳондин ранг кабир,
Бир маконда доимо тутма мақар,
Ихтиёр этки гаҳи сайру сафар –
Ким, сафар айлар кўнгулни мунжали,
Гўё улдур бу кўзгу мисқали.
Мазраъи жон сайрдин гулшан бўлур,
Хужраи торики дил равшан бўлур,
Хосса ул сайрики қилғоч ихтиёр,
Тузсанг анда расми ойини шикор.
Бўлубон кўнглунг мусаффо ўзгача,
Кўргасен айшу тамошо ўзгача.
Ҳадду ғоятдин фузун топғунг фараҳ.
Ул сифатким, ичса эл гулгун қадах.**

Бу жиҳатдин ул ҳазрати рикоби ҳумоюн ва жаноби саодатнамун мулозаматидағи умаройи фалакиқтидор ва сипоҳи анжумшуморға сафар яроғи ва ишрат асбоби таҳияси учун хазонаи омирадин нукуди вофира инъом қилиб, борчаға хурсандлиғ ва шодкомлиғ еткурди. Санай ҳижрия минг икки юз (406^a) эллик тўққузда, барс йилининг авохирида, муҳарраму-л-ҳаромнинг учлончи куниким, жумъа эрди, намози жумъа адосидин сўнг жамшидона савлатлар ва хуршидона шавкатлар билан муборак оёқин давлат рикобиға кўюб, саодат якрониға рукуб қилди.

Маснавий:

**Оти суръатда барқи хотифосо,
Ва лекин жуссада гардуни воло.
Ўзи ул от уза хуршиди тобон,
Нечук хуршидким, бўлғай шитобон.
Мурассаъ афсарида дуру гавҳар,
Жаҳонни ёрутуб ондоқки ахтар.
Муҳайё оллида юз беки моҳир,
Бўлуб идрок олар васфида қосир.**

Рукуб айлаб дағи хоқону хонлар,
Неча тож аҳлию кишварситонлар
Бўлурға шоҳи олам ҳамрикоби,
Вале ўзга улуснинг не ҳисоби.
Неча мири шикор, устои якто,
Шикор илмида Афлотуни доно.
Хунарда ўзларин қилғоч фусунсоз,
Гумонсиз олдурурлар саъваға боз.
Оларнинг баъзида шахбози чолок –
Ки, чангиндин қутулмай сайди афлок.
Қўнуб баъзи қўлиға оқ туйғун.
Солиб сайд аҳлиға ваҳми қаро тун.
Эрур баъзиси илкида итолгу,
Олиб кун сайдини ондоқки оху.
Эрур баъзида шунқори сабуксайр,
Бўлубон сайди анинг ҳар сифат тайр.
Эрур баъзисининг илкида лочин,
Бўлуб сарсарға чобукликда тоин.
Барининг кейнида тозийнажд ит,
Ов олмоқ фани ичра устод ит.
Келибдур борча ондоқ чусту чолок –
Ки, бир дамда тай айлаб арсаи хок.
Яна ўзга шикор асбоби жонсиз,
Тараб олоти ҳам ҳадду каронсиз.
Муҳайё ҳар тараф имкондин ортуқ,
Неким имкондин ортуқ, андин ортуқ.
Сипаҳ ҳам қўзғолиб беҳадду ғоят,
Туруб оламда ошуби қиёмат.
Бари душманшикору, шерпайкар,
Бари мардафкану зўру диловар.

Чун ул ҳазрат мундоғ кавкабаи воло ва дабдабаи ғаробатнамо била доруссалтанаи Хивақ “*адомаллоҳу би-н-низоми ва-н-насақ*”³²дин наҳзат кўргузди. Ва сумми сутур ғуборидин кавокиб кўзиға нур еткуруб, сипоҳи мавфур қадами мисосидин ер аъзосиға хузур бағишлади. Ва хуфтон чоғиким, ой машъали сипеҳр шабистонин равшан ва нужум гуллари фалак айвонин гулшан қилмиш эрди, Янгиорик қарйасидағи ҳавлиға нузул қилиб, базмгоҳи махсус садриға ташрифи хузур еткурди. Ул мақоми саодатилтизомда бир кеча аркони давлат ва аъёни ҳазрат била саргарми бодаи ишрат ва нашъаандузи соғари беҳжат бўлуб, тонгласи шанба сабоҳиким, куёш ҳоқони машриқ шабистонидин чиқиб, фалак майдониға нур якронин сурди, мазкур ҳавлидин шукуҳи тамом била отланиб, масофат қатъиға хиром кўргузди ва пешин чоғи Ос мавзеъиға ворид бўлуб, кирёси баландасос қуббасин шарафи вусули била гардунмумос қилди.

Анда дағи бир кеча комёби бодаи ишрат бўлиб, эртаси якшанба куни хуршиди жаҳонтоб самту-р-раъсга етгонда ашҳаби фалаквашға рукуб қилиб, куёш янглиғ гармрўлик била Ҳазорасп жонибиға озим бўлди ва Пичоқчи худудиға етканда, азду-д-давлати ва-д-дин, ҳомий-у аҳли-л-Ҳаққи ва-л-яқин, моҳийу-з-зулми ва-н-нифок, амири равшанзамир Муҳаммадамин иноқ, “*маддаллоҳу таъоло зилола давлатиҳи ала-л-ақтори ва-л-офоқ*”³³, Ҳазорасп кўрғонидин чиқиб, истиқбол шарафиға фойиз бўлди. Ҳазрат зиллуллоҳий ул жанобнинг ҳамроҳлиғи била пешин чоғи Ҳазорасп қалъасиға нузул қилиб, файзи қудуми била анинг буружи шарафин сипеҳр кўрғони зирвасиға ҳамсар қилди.

Маснавий:

**Қудуми юмнидин ул шаҳри олий,
Фалак кўрғонининг келди мисоли,
Ҳузури файзи бирла топти зийнат, (406^б)
Тажаллидин нечукким боғи жаннат.
Саросар шаҳр аро боғланди оийн,
Топиб зийнат нечукким кишвари Чин.**

Ва анда бир кеча аврангнишини истиқомат ва нашъагузини саҳбойи беҳжат бўлуб, душанба куни чоштгоҳ Ҳазораспдин шавкати тамом ва савлати молакалом била ҳаракат кўргузуб, Чотли бешасиким, Ҳазорасп қалъасининг шимолий жонибида, дарё била ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд қаддаса сирраҳунинг арнаси мобайнида воқеъдурур ва зиёда қолин марғзор ва ағлабан нахлистондурур. Ва анда ҳар навъ жонвар ва аснофи шикор фаровондурур.

Назм:

**Ажаб беша эрурким, анда ҳар ён,
Шикор аснофиға йўқ ҳадду поён.
Барининг васфиға бўлсам қаламтоб,
Бўлур воқеъ бағоят сўзга итноб.**

Чун ул ҳазрат йўл асносида ул бешага саманди сарсархиромни рағбати тамом била суруб, сайдандозлиғ маросимиға иқдом кўргузди ва намози аср ҳангомиғача шикор тамошосиға иштиғол кўргузуб, ўрдуйи аъло ва боргоҳи чархфарсоким, дарё соҳилида барпо қилилиб эрди, ташрифи ҳузур элтиб, ҳамул кеча подшоҳона базму суҳбат тузуб, улчаким мумкин эрди, айшу ишрат додин берди. Тонгласи сешанба куниким, меҳри анвар Искандари баҳри ахзар сайриға нур ва баҳо кемасин сурди, ҳазрат зиллуллоҳий дағи Искандарвор сипоҳи бешумор била ул дарёи заххор сатҳининг қатъиға азимат кўргузди.

Маснавий:

**Ажаб дарёки кўргузгач талотум,
Қолур қаърида анинг чархи анжум.
Эрур мағрибға машрикдин равона,
Хирад топмай каноридин нишона.
Эрур даҳр ичра машҳур, оти Жайхун.
Қолиб саргашта гардо, пайдо гардун.
Хуруш айлаб агар кўргузса кулок,
Қолур остида анинг арсаи хок.**

Демаким, тўлғонур гирдоби анинг,
Ютарға кўкни печу тоби анинг.
Тарокум ҳар гаҳи қилса намоён,
Қилур кўк хутини қаърида пинхон.
Келиб бир тоғ анго ҳар латмаи мавж,
Тушуб гаҳ паст, гаҳи кўргузуб авж.
Тамошоси қилиб кўзларни ҳайрон,
Хаёлидин кўнгуллардур харосон.
Хирад умқини фаҳм этмай камоҳий,
Суйи ичра шиновар гову моҳий.
Эрур оқмоқлик ичра ул сифат тез –
Ки, ондоқ тез эмас барқи сабукхез.
Ва лекин бор анга ондоқ узубат –
Ки, эрмас ул сифат тасними жаннат.
Юзида сайр этиб юз минг сафойин,
Яна юз минг сафойин анда сокин.
Келиб юз мингдин афзун дағи заврақ,
Юрарда айлабон сув мавжини шақ.
Барин шаҳ амри бирла йиғдилар бот,
Ҳамул ергаки, шаҳ сурмиш эди от.
Тутуб касрат аро Жайхун юзини,
Ҳилол ул навъким гардун юзини.
Тутуб бир заврақ ичра шоҳ ором,
Қилиб сув сатҳини қатъ айламак ком.
Бўлуб заврақ аро Жайхунда сойир,
Ҳилолу меҳрдек гардунда сойир.
Неча заврақ яна аркони давлат
Миниб, шаҳ кейнича айлаб азимат.
Сипаҳ аҳли миниб ўзга кемани,
Солиб қушларни-ю турлук нимани,

**Бўлуб дарёда озим шоҳ ила хайл,
Барисиға бўлуб соҳил сори майл.
Тутуб хайлу сипаҳ дарё юзини.
Нечукким, дашт ила сахро юзини.
Бариға иш бўлуб сув узра суръат –
Ки,суръат айламак эрди зарурат.
Суруб сувда кемани нохудолар,
Ер узра сурмас ондоқ бодполар.**

Чун куёш шоҳи шуъоий кемаси била фалаки ахзарнинг дарёи мавжурин қатъ қилиб, уфқ соҳилига чиқиб, мағриб хаймасида ором тутди, ҳазрати зиллуллоҳий жуюши баҳрхуруш била хилолвор заврақчалар ва фалакнамудор сафиналардин дарёнинг шимолия гузорига чиқиб, боргоҳи гардуништибоҳ қуббасин меҳру моҳ қуббасидин ўткорди. Сипоҳи давлатпаноҳ дағи ул боргоҳ атрофида гуногун хаймалар ва файзнамун шамёналар қуруб, хил-хил базму ишрат тузуб, (407^a) тонг отғунча айшу тараб жомига майл кўргузди.

Маснавий:

**Қурулуб уйла кўб хиргоҳу хайма –
Ки, тийдодидин ўлмаи ақл огаҳ.
Келиб ҳайъатда шахристони Чиндек,
Вале зийнат аро хулди бариндек.
Чароғонлик бўлуб ҳар ён муайян,
Қоронғу тунни қилди рўзи равшан.
Тузуб базм ул кеча султони олам,
Тонг отғунча бари хайли сипаҳ ҳам.**

Чун тонгласи, чаҳоршанба субҳиким, куёшнинг зарринбол итолгуси машриқ ошёнидин учуб, ситора оҳулари сайдиға сипеҳр арсаси сори оҳанг қилди, ул ҳазрат сипоҳи бешумор ва ададсиз миршикор била ўрдўйи хумоюндин отланиб, Шўраҳон ориғининг шарқий жонибидағи қумким, хушрафтор оҳулар била машҳун ва мамлу эрди, саманди давлатни ул қум

тарафиға суруб, шоҳини барқсуръат била кийик сайдиға рағбат кўргузди ва кечгача шикорандозлиғ тамошоси била кўнгли шахбозин овлаб, сайдгоҳдин инони азиматин мурожаат сори тоблаб, боргоҳи давлатпаноҳғаким, дарё кироғида мансуб бўлғон мавзеъдин кўчмамиш эрди, нузули ижлол шарафи била сипехртимсол қилди. Ҳамул кеча дағи ул макони фирдавснужхатда авранғнишини истироҳат бўлди. Ва панжшанба куни ул манзилдин кўчуб, яна сайдгоҳ сори таважжух маркабин суруб, сарсарсуръат итолгуларни парисурат кийикларга солиб, турлук тамошодин ғоятсиз баҳралар олиб, Шўрахонда, юқори хавлидаким, анборхона учун мушрифлар бино қилмиш эрди, нузул қилиб, шарафи вусули била зирвай ифтихорин фалак ҳисори буружидин ошурди. Ҳамул кеча ул мақоми дилкушода фузало ва зурафо ва умаро ва кубаро зубдаларин суҳбати кимёхосиятиға мушарраф қилиб, мажлиси муҳайё ва базми мураттаб қилдурдиким, фалак Баҳроми ул базмнинг камина човуши ва куёш Жамшиди ул мажлиснинг муҳаққар дурдинўши эрди.

Маснавий:

**Ажаб базмики, чархи кўхнабунёд,
Анинг мислидин асло бермади ёд.
Муҳайё беадад асбоби ишрат,
Очилғон ҳар тараф абвоби ишрат.
Тутуб ер анда фазлу ҳикмат аҳли,
Надими шоҳ бўлғон давлат аҳли.
Китоб очиб, адаб бирла равоний,
Дебон ҳар кимса юз турлук маоний.
Биров тафсирдин очиб дақойиқ,
Биров топиб ҳадис ичра ҳақойиқ.
Бировга сўз бўлуб ҳикматга оид,
Биров равшан қилиб фаҳми ақоид.
Арода гаҳ қилиб тариххонлиғ,
Бўлуб ҳосил саросар нуктадонлиғ.**

Гаҳи ашъор аро бўлуб сухансанж,
Тўкарлар эрди дурру нуктадин ганж.
Вале ҳар илм аро султони аъдал,
Қилиб ул мажлис аҳли мушкулин ҳал.
Тили бирла сочиб базм ичра гавҳар,
Қўли бирла ниҳоятдин фузун зар.
Чу эл базми маонийдин олиб ком,
Такаллумдин даме кўргузгач ором.
Тўшалди мажлис ичра хони заррин,
Жавоҳирдин қилилғон зебу тазйин.
Ҳамул хон устига беҳадду ғоят,
Қўйулғон неча алвон нозу неъмат.
Анингдек ҳар бири ширину нозик –
Ки, кўргач иштаҳо топиб малойик.
Агар очсам барининг васфиға тил,
Чучуб ёпушғуси оғиз аро тил.
Чу мажлис аҳли юз алвон неъмат,
Емақдин топди орому фароғат.
Кетурди неча соқийи гуландом,
Тўла роҳат майидин лаългун жом.
Тутуб мажлис элиға дамбадам кўш,
Тамоми базм элини қилди сархуш.
Муғаннийлар тузуб ҳар ён наволар,
Бариси моҳпайкар дилраболар.
Қўшуб сози била жонпарвар овоз,
Эшитгач Зухра ташлаб илгидин соз.
Шаҳаншоҳи фаридунжоҳ ул шом,
Тарабдин олди ўз мақсудича ком. (407⁶)
Бериб мажлис эли ҳам айш додин,
Деганча ҳосил этдилар муродин.

**Илохо, ул шахи соҳиб карамни,
Сурайёрутбау, анжумхашамни.
Жаҳон борича кулфатдин омон эт,
Ҳамиша комёбу шодмон эт.**

Чун жумъа сабоҳиким, хуршиди жаҳонтоб жамшиди машрик ишратхонасидин чиқиб, фалак сайдгоҳи сари равона бўлди, хазрати зиллulloҳий шикорандозлиғ иродаси била мазкур бўлғон тарабхонадин отланиб, ҳаволийдаги мазорёким, карам аҳли кўнглидек вусъатнамо ва тараб хайли замиридек назоҳатафзо ва гуногун сайдлар била мамлу ва рангоранг шикорлар била машхун эрди.

Маснавий:

**Ул ноҳия ул сифат эди кенг –
Ким, эрди фазойи даҳр ила тенг.
Хуррам эди бошидин оёғи,
Гўёки эди беҳишт боғи.
Сайд анда бор эрди бениҳоят,
Анвойиға ҳам йўқ эрди ғоят.
Ҳар ён кезибон тазарви раъно,
Бошидин оёғи зебу оро.
Дуррож этибон назарда “вах-вах”,
Юз нақшу нигор бирла жилва(х).
Ҳар сориди кабк ўлуб қадамзан,
Ҳар дам қилиб ўзга қаҳ-қаҳа фан.
Ҳар бутанинг остидин товушқон,
Сичраб турубон бўлур гуризон.
Парранда ҳисобу ҳаддин афзун,
Чарранда дағи ададдин афзун.
Сураг аро бир-бирисидин хўб,
Жондек бўлубон улусға матлуб.
Ул ноҳия ичра шоҳи олам,**

**Ҳар сори суруб хўжаста адхам.
Кўргузди шикор ишига рағбат,
Сайд аҳли аро солиб қиёмат.
Гоҳи солибон парранда шахбоз,
Шавкат била бўлди сайдандоз.
Гоҳи учуруб ҳавоға лочин,
Ҳайратдин этиб улусни сокин.
Солиб гаҳи чарх тийри чангал,
Сайд аҳлиға солди саъблиғ ҳол.
Солиб гаҳи чувт болу шунқор,
Сайд айлабон овни неча харвор.
Ҳар қушки шаҳи замона солди,
Гар сайди қуёш эса ҳам, олди.
Олди бари сайднинг тамомин,
Сайд амрида олди борча комин.
Шах давлатидин акобири хайл,
Қуш солмоқ умуриға қилиб майл.
Ов олди бариси бениҳоят,
Бўлди ҳама масти жоми беҳжат.
Черик эли ҳам бўлуб саф оро,
Ҳар ён юрубон кўруб тамошо.
Борча фараҳи тамом топди,
Шах давлати бирла ком топди.**

Чун офтоби оламтоб шахриёри сипехри рифъатмаоб марғзоридин инонтоб бўлуб, мағриб боргоҳиға юз қўйди, ҳазрат зиллуллоҳий шикоргоҳдин фараҳи тамом била мурожаат кўргузуб, собиқан мазкур бўлгон ҳавлининг ғарбий жонибидағи Чўнкўлни мухайями хиёми давлат ва мазриби сародикоти савлат қилиб, баҳори нузулидин хулди барин янглиғ таровати тоза ва назорати беандоза еткурди. Бир кеча ҳамул манзили ишратшомилда бистароройи истиқомат ва қадаҳпаймойи истироҳат бўлди ва шанба куни

андин бодпойи сабохиромға рукуб қилиб, кавкабаи тамом била яна шикорандозлиғ маросимиға иқдом кўргузуб, кечрак дарё канорида Сориготов отлиғ мавзеъға ворид бўлуб, нузул этди. Тонгласи якшанба куни андин кўчуб, ҳамул кун дағи ободон қўшлаб, беҳжати фаровон била Кесик арнасининг қироғига етиб, файзи нузулидин беҳишт боғидек хушнамолиғ ва кавсар қироғидек мусаффолиғ бағишлади.

Кесик бир шўъбаедурур, дарёйи Жайхун шўъботидинким, Кўхна Катнинг шарқий жонибидин дарёдин айрилиб, ғарбига ўткандин сўнг яна дарёға қуяр ва андин кўб мазраъалар сув ичадурур. Чун ул ҳазрат ул нахри хушбахр лабида, бир тун саршори бодаи тараб бўлуб, тонгласи душанба куни ул манзилдин жамшидона савлатлар ва хуршидона шавкатлар била (408^a) отланиб, шикорандозлиғ тариқаси била Бодой тўғойи сори таважжух тавсанин сурди.

Бодой бир бешаедуруркум, бағоят қалин ва зиёда васеъдурур. Ҳазрати кутбу-л-ақтоб, афзалу-л-асҳоб, зубдату-л-комилин, умдату-л-восилин Вайс ал-Қараний разийаллоҳу анҳу ва ҳазрати ҳақиқатпаноҳ, ҳидоятдастгоҳ Шайх Жалил ота қаддаса сирраҳунинг қадамгоҳлари дағи тоғ била дарё ўртасида воқеъдурур ва кун чиқари Уйғур ери ва Андарой Чўнкўлиға ёвуқдурур. Ва кун ботар ҳадди Қисноқдурур.

Қисноқ андоқ ердурурким, ҳазрати Шайх Жалил тоғи била дарё ёндошиб, оралиғида бир тор сўқмоқ қолубдурур ва сув туғён қилгон вақтларда андин машаққати тамом ва суъубати молокалом била мурур қилурлар. Бу жиҳатдин ул мавзеъни Қисноқ дерлар. Ва ул бешаи вусъатнишон афзалу-л-умаро ва акмалу-л-кубаро, ижмолу-д-давлати вад-дин, амири равшанзамир Раҳмонбердибий валади аршади Элтузар Муҳаммад Баҳодирхон алайҳи-р-рахма ва-л-ғуфроннинг ҳийтаи тасарруфиға доҳхилдурур. Анда шикори анвойи ва сибоъи аснофий кўб бўлур.

Маснавий:

Ажаб бешаки, йўқ ҳадду карони,

Сибоъу жонварларнинг макони.

**Шажарлар анда бош чекмиш самоға,
Бориб ҳам решаси тахта-с-сароға.
Қолинлиғдин бўлуб бир-бирга маҳкам,
Аросидин ўта олмас сабо ҳам.
Вале баъзи ери майдони авсаъ,
Ҳамул майдон саросар кишту мазраъ.
Муайян баъзи ерда марғзори,
Кўнгулларда хавоси хор-хори.
Шикор аснофи анда бешумора,
Қолур ҳайрон киши қилғоч назора.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул беша ичра намози аср ҳангомиғача шикорандозлиғ маросимиға иштиғол кўргузуб, дарё соҳилида Қаротол маъбарига боргоҳи иқбол ва сародиқи ижлолни барпой қилдуруб, нузул этди. Ва тонгласи сешанба куни ва чаҳоршанба куни саманди давлатға рукуб кўргузуб, сипоҳи бешумор била чарга тузуб, ул бешаи бекароннинг бошдин оёғиғача сайр қилиб, куш солмоқ ва ов олмоқ тамошосидин ўз маромича ком олиб, фараҳи тамом ва масаррати локалом била сайдгоҳдин муовадат қилиб, панжшанба куни Қаротол ёқасидин дарёни кечиб, дабдабаи ҳайратнамо била Гурлан қалъаси ичидин давлати бодпойин суруб, Мойли жангал мавзеидағи работи фойизу-н-нишотиға ташрифи кудуми била сарбаландлиғ еткурди. Ва анда бир кеча бистароройи инбисот ва қадаҳпаймойи базми нишот бўлуб, тонгласи жумъа сабоҳиким, мазкур бўлғон ойнинг ўн еттилончи куни, Мойли жангалдин рукуб қилиб, шавкати тамом ва издиҳоми қиёматинтизом била доруссалтанаи Хивақға келиб, салтанат тахтин нишиман қилди. Ва баҳори вусули била шаҳар суккони кўнгулларин гулшан этди.

Назм:

**Эй, адлинг ила жаҳондур обод,
Келмаклигинг этди шаҳр элин шод.**

ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ФАРМОНИ ВОЖИБУ-Л-ИЗЪОНИ МУЖИБИ БИЛА АМИРИ СОҲИБТАДБИР, ЯҒОНАИ АҲЛИ ОФОҚ *“АЗДУ-Д-ДАВЛАТИ ВА-Д-ДИН”*³⁴ МУҲАММАДАМИН ИНОҚ *“РАФЕЪАЛЛОҲУ ТАОЛО АЪЛОМА ДАВЛАТИҲИ”*³⁵НИНГ СИПОҲИ БЕКАРОН БИЛА МАРВ ДИЁРИҒА БОРҒОНИ ВА БУХОРО ПОДШОҲИ АМИР НАСРУЛЛОҲНИНГ ФАСОД ҚОНУНИҒА ОҲАНГ ҚИЛИБ, АДАДСИЗ ЛАШКАР БИЛА ХОРАЗМ САВБИҒА ВАҚОҲАТ МАРКАБИН СУРУБ, ҲАЗОРАСП ҚЎРҒОНИН МУҲОСАРА ҚИЛҒОНИ. ИНОҚБЕКНИНГ МАРВ ВИЛОЯТИДИН МУРОЖААТ ЭТҒОНИ ВА СОРУҚ ВА СОЛУР ЖАМОАСИНИНГ ШАРОРАТ ЗОТИ МУҚТАЗОСИДИН ФАСОД ТАРИҚИҒА ҚАДАМЗАН БЎЛУБ, ИТТИФОҚ БИЛА ЙЎЛ АСНОСИДА ИНОҚБЕКНИНГ ЎРДУЙИ ҲУМОЮНИҒА ҚУЙУЛҒОНИ ВА ҲЕЧ ИШ БОШҚАРА ОЛМАЙ, БЕНАЙЛИ МУРОД РЎЙИ ГАРДУН (408^б) БЎЛҒОНИ. ВА ИЗДИҲОМИ ТАМОМ ВА ҲУЖУМИ МОЛОКАЛОМ БИЛА МАРВ ҚАЛЪАСИҒА БОРИБ, ҚАЗОЙИ ОСМОНИЙ ЯНГЛИҒ НИЁЗМУҲАММАДБОЙНИНГ УСТИҒА ТЎКУЛУБ, АТБОЪИ БИЛА ҚАТЛИОМ ЭТҒОНИ ВА БОЙИ МАЗКУР БОШЛИҒ КЎБ МУСУЛМОНЛАРНИНГ МУФСИДЛАР ТИҒИ БИЛА ДАРАЖАИ ШАҲОДАТҒА ЕТҒОНИ ВА ИНОҚБЕКНИНГ ҲИФЗИ ИЛОҲИЙ ПАНОҲИДА СИҲАТ ВА САЛОМАТ ХАЙЛУ ҲАШАМИ БИЛА ДОРУССАЛТАНАИ ХИВАҚДА АҚОСИ ҲАЗРАТИ ЗИЛЛУЛОҲНИНГ МУЛОЗАМАТИ ШАРАФИҒА ВОСИЛ БЎЛҒОНИ. ВА МАМОЛИКИ МАҲРУСАДИН СИПОҲИ ФАРОВОН ВА ЛАШКАРИ БЕКАРОН МУРАТТАБ ҚИЛИБ, БУХОРО ЧЕРИКИ УРУШИҒА ЮРУШ ҚИЛҒОНИ. ВА ҲАЗОРАСП МУЗОФОТИДИН ОС ҚАРЙАСИНИНГ ОЁҚИДА ТАЛОҚИ ФАРИҚАЙН ВОҚЕЪ БЎЛУБ, БАҲОДИРЛАРНИНГ ТИҒИ ЖАЛОДОТ ВА СИНОНИ ШИЖОАТИДИН ТОЖИКНИНГ АҚСАР ЛАШКАРИНИНГ ҚИРИЛҒОНИ. АМИР НАСРУЛЛОҲ БОШЛИҒ ҚОЛҒОНИ ЮЗ НАВЪ МАШАҚҚАТ ВА МИНГ ТУРЛУК СУЪУБАТ БИЛА ЖОН ҲАВЛИДИН

**ФИРОРИЙ БЎЛУБ, “КААННАҲУМ ҲУМУРУН МУСТАНФИРАТУН
ФАРРАТ МИН ҚАСВАРАТИН”³⁶ САНГАРИ НАҲВАТАСАРҒА
ҚАБОЛҒОНИ ВА КАМОЛИ РУЪБ ВА ҲАРОСДИН САНГАРДА ҲАМ
ТУРА ОЛМАЙ ҚЎШУНИ БИЛА КЎЧУБ, ОВОРАЛИҒ МАЙДОНИҒА
ҲАЗИМАТ МАРКАБИН СУРҒОНИ ВА ҲАЗИМАТ ШИДДАТИДИН
АКСАР СИПОҲИ ТАЛАФ БЎЛУБ, САҲАЛ КИШИ БИЛА АФТОНУ
ХЕЗОН ЎЗИН БУХОРО ШАҲРИҒА ЕТКУРҒОНИ. ВА БАЪЗИ
ВОҚЕЪОТКИМ, УЛ АҲВОЛ ХИЛОЛИДА ЗУҲУРҒА ЕТТИ,
ОЛАРНИНГ ЗИКРИ**

Хомаи бадойеънигор бу навъ воқеъагузорлиғ қилурким, чун Марв вилоятининг улусиким, обонанжад бу хонадони иззатнишон ва бу остони рафеъбунённинг бойри хизматкор ва қадимий хирожгузори эрди. Ҳазрат зиллуллоҳий ул элнинг баъзи аҳволотининг интизоми ва ул вилоятнинг баъзи муҳиммотининг саранжоми учун ўзининг биродари аржуманди саодатманди ямину-л-мулки ва-д-давла, заҳиру-д-дини ва-л-милла, моҳийи қавоиди-л-бидъати ва-н-нифоқ, амири беназир Муҳаммадамин иноқ *“ҳаррақоллоҳу таоло вужуда-л-аъдо ан бавориқи самсомиҳи”*³⁷ни жунуди номаъдуд ва жуйуши селхуруш била номзад қилди. Ва остони фалакнишон мулозаматидағи умаройи олийшон ва сарнаҳанги раъфимакондин саёдатпаноҳ, нажобатдастгоҳ, олиймақом Авазхожа шайхулислом ва шужоъу-л-мулки ва-д-давла Худоёрбий ва Саййидназарбий ва Одинабой оталиқ ва Эрназар иноқ ва Бекмонбий ва Тоғоймироб ва Валиниёз доруға ва вазоратмаоб, садоқатинтисоб, осафсийар Муҳаммад Яъқуб меҳтар ва Абдуллоҳ Ясовулбоши ва Муҳаммад Яъқуббой валади Гадоийниёз маҳрам ва Муҳаммаджонхожа ва ғайриҳумни мажмуъи навкарлари била ул жанобнинг рикоби ҳумоюни хизматиға буюрди. Ва ул жаноб фармони лозиму-л-имтинон судуридин бағоят хуррам ва хушҳол бўлуб, маъмур бўлгон сипоҳ ва саркардалар била мазкур бўлгон йил, яъни санаи ҳижрия минг икки юз эллик тўққузда, барс йилининг авохирида, муҳаррам ойининг йигирма еттисида якшанба куни намози аср ҳангомидин аввалроқ дору-л-аммораи Хивақдин

издиҳоми тамом ва шукуҳи молокалом била отланиб, аъломи зафарпайкарни жилвагар қилиб, Қарокўл аёқидаким, тўпу тўпхона, хиргоҳ ва шамёна аввалроқ бориб барпо ва муҳайё қилилиб эрди, нузул кўргузди. Ва тонгласи душанба куни Қарокўлдин кўчуб, Хоразм қатъиға таважжух тавсанин сурди. Ва етти кун шабгир била қатъи масофат қилиб, Соғжа қудуқи устидин ўтуб, сафар ойининг тўртида, якшанба куни Мирзо чаркасиға ворид бўлуб, асокири нусратмаосирға муаскар қилди. Ва ул манзилда уч кеча истироҳат кўргузди ва чаҳоршанба куни андин кўчуб, тўқуз кун шабгир била (409^a) манозили мутакассира ва мароҳими мутанаввеъани қатъ қилиб, тўқузлончи куниким, панжшанба эрди, Бовард сарҳадиға етиб, сипоҳи нусратпаноҳға манзилгоҳ қилди ва анда икки кун оромгузин бўлди. Ва ул манзилда Охал такасининг маориф ва машоҳир навкарлари била атабабўслиғ шарафиға мушарраф бўлдилар. Шанба куни ул манзилдин ливоафроси наҳзат бўлуб, Тажан дарёсининг канорида Қизилжар отлиғ мавзеъни мазриби сародиқоти мавфур ва муаскари асокири номаҳсур қилиб, нузул этди. Ва ул мавзеъда ўн бир кун бисоторойи таваққуф бўлди. Ва айёми таваққуфда Ниёзмухаммадбой ва Муҳаммадаминбекким, наёбатан Марв ва Йўлўтан мамоликининг ҳоқими эрдилар, соруқ ва солур халқининг акобири била келиб, остонбўслиғ шарафин топдилар. Ва Анав ва Калот кадхудолари ва Сарахс такасидин Хўжамшукур ва Ўроз Ёғли бошлиғ жамеъ акобир ва аъолийси келиб, мулозамат шарафиға фойиз бўлдилар. Ва Андху ҳоқимининг дағи пешкаш ва элчиси келиб, дарбори олий туробиға жабинсойлиғ кўргузди. Ва Иноқбек саховати жибиллий муқтазосидин таваққуф айёмининг ҳар кунида тўйи азим ва зиёфати фаҳим муҳайё қилдуруб, от чоптуруб ва кураш тутдуруб, байроқ бермак баҳонаси била аснофи халойиқни дунёдин мустағний қилди.

Назм:

Анингдек қилди ифрот ила инъом –

Ки, инъомидин олди даҳр эли ком.

Ва таваққуф муддатининг ўн бирлончи куниким, сешанба эрди, ул манзилдин шавкати бекарон ва савлати фаровон била кўчуб, аъломи

зафарфаржомни жилваға киргузуб, Марв жонибиға азимат оҳангин тузди ва етти кун қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, рабеъу-л-аввал ойининг учида, душанба куни Марв вилоятиға ворид бўлуб, Ниёзмухаммадбойнинг қалъасин мавзеи боргоҳи иқбол ва мухайями хиёми ижлол қилиб, қудуми шарофатлузуми файзидин беҳишттазийн ва фирдавсойин қилди. Ва ул қалъада ўттуз уч кун таваққуф кўргузуб, ул вилоятнинг низом ва маҳоми саронжомиға машғул бўлди. Ва ул ўттуз учлончи куниким, рабеъу-с-соний ойининг олтиси ва панжшанба куни эрди, Бухородин икки киши қочиб келиб, амир Насруллоҳнинг жунуди номаъдуд била дарёи Амудин ўтуб, Хоразм қасдиға таважжух кўргузгон хабарин Иноқбекнинг мулозаматиға етиб, арз қилдилар.

Бу воқеъа тасриҳи улким, чун Бухоро волийси амир Насруллоҳ шарорати зотий ва хусумати жабиллий муқтазосидин кўбдин бери Марв вилоятининг кадхудолариға карратан маррот пинҳоний киши йибориб, бениҳоят зар ва хилъат инъом қилиб, юз турлук ваъда, минг навъ хушомад била ҳазрати зиллуллоҳийнинг муҳолафатиға тарғиб ва таҳрис қилур эрди. Ва ул жамоа дағи зар муҳаббати ва зотий шақоватидин анинг макромиз ва фасодангиз сўзиға илиқиб, муҳолифатда анга муттафиқ бўлуб, пинҳоний мутобаат кўргузмиш эрдилар. Ва амир дағи олар тарафидин дилжамъ эрди. Чун кўрдиким, Хоразм сипоҳининг аксари Иноқбекнинг хизматида Марвға бориб, аксар мамолики Хоразм лашкардин холидурур, бу вақтни ғанимат онглаб, арақ тамъи мутаҳаррик бўлуб, жамеъ Бухоро мамоликининг музофоти ва тавобеъотидин сонсиз черик йиғнаб, макру ҳийла юзидин дўстлиғ изҳори ва мусолаҳа ахбори учун ўзидин аввалроқ Хоразм сори бир элчи ирсол қилди. Ва анинг изидин ўзи Бухородин сипоҳи бекарон била чиқди. Ва Чаҳоржўй гузаридин дарёи Амудин убур қилиб, Хоразми эрамбазм савбиға азимат оҳангин тузди.

Чун бу воқеъа хабари рабеъу-с-соний ойининг олтисида панжшанба куни Марвда Иноқбекка (409^б) етушуб, тавотур расми била мутаҳаққиқ ва мутайаққин бўлди. Ҳамул куни бу сониха хабарин аризадошт қилиб, қосиди

саръу-с-сайр била доруссалтанаи Хивақда оқоси хазрати зиллуллоҳийнинг мулозаматиға ирсол қилди. Ва ўзи дағи тонгласи жумъа куниким, мазкур ойнинг еттилончи куни эрди, Марв қалъасидин шавкати тамом била отланиб, Хоразм жонибиға мурожаат кўргузуб, Марв дарёсининг канориға нузул қилди. Ва анда Авазхўжа шайхулисом ва Худоёрбий ва Саййидназарбий ва Абдуллоҳ ясовулбоши ва Беги юзбошини навкарлари била илгари йиборди, токим, Тахт йўли била юргайлар. Ва ул манзилда баъзи муҳиммот таҳсили учун икки кеча макс кўргузди. Ва якшанба куни андин сипоҳи зафарпаноҳ била ҳаракат қилиб, Кашмон мавзеъиға тушди. Ва анда тўрт кеча мутаваққиф бўлуб, панжшанба куни ул марҳаладин издиҳоми тамом била наҳзат кўргузди ва Қаротўпа отлиғ мавзеъға нузул этди.

Ҳамул кун Ниёзмухаммадбойға Валиниёз доруға ва Азизкули девонбеги ва Баҳодир юзбоши навкарлари била қўшуб, Марв қалъасининг муҳофазати учун қайтарди. Ва анда бир кеча бўлуб, жумъа куни андин кўчуб, Алихонбеги отлиғ мавзеъени лашкаргоҳ қилди. Ва шанба куни андин рукуб қилиб, Сувкечон деган маконға тушди ва якшанба куни ул жойдин наҳзат қилиб, Қаробурун отлиғ мавзеъга нузул этди. Ҳамул кун саркардалардин Одинабой оталиқ ва Эрназар иноқ ва Бекмонбий ва Муҳаммаджон хожа ва Яъқуббойни лашкарияси била Чашма қудуқи жонибиға илгари йиборди. Ва тонгласи чоштгоҳ мазкур бўлгон манзилда жамеъ соруқ ва солур жамоаси ва баъзи така улуси иттифоқ била боғий бўлуб ва боғийгарлик оғоз қилиб, ҳайъати ижтимоъ била тиғи вақоҳатни ниёми қабоҳатдин тортиб, Иноқбекнинг ўрдуйи ҳумоюниға қуйулдилар ва ҳеч иш бошқара олмай, атрофидин беш-олти сонлиғ тевачини ўлтуруб, фирорий бўлдилар. Ва Иноқбек камоли тамкин ва виқордин ул боғийи бадкирдорларнинг бу навъ густоҳлиқин назари эътиборға илмай, танбеҳ учун ақабидин сипоҳ буюрмай, мазкур манзилдин кўчуб, Хоразм савбиға озим ва масофат қатъиға жозим бўлди. Мазкур бўлгон боғийлар, яъни соруқ ва солур ва баъзи така жамоаси чун ўрдуйи ҳумоюнға келиб, бенайли мурод қайтдилар, мажмуъи улуг ва кичиги йиғнолиб, издиҳоми тамом ва ғавғойи ом била залолат қиличин

жаҳолат қинидин чекиб, Ниёзмухаммадбойнинг қалъасиға кириб, беҳабар устига қуйулдилар. Ва бойи мазкур кўрдиким, муонидлар қалъанинг ичига кириб сартосар бўлмишдурур ва тадбир риштаси узулуб, иш ўзга навъ бўлмишдурур. Ложарам, Тенгри тақдириға ризо бўлуб, атрофидағи сипоҳ ва мулозимлариға мудофаа ва муҳораба қилмоқдин мумониат кўргузди. Тоқим, олами фонийдин жаҳони боқийға хунрезлик ваболи била бормоғоймиз, чун мусулмонлардин ҳар бирининг устига муонидлардин ўн беш, йигирма киши хужум қилиб, Ниёзмухаммадбой бошлиғ икки юз чоғлиғ кишини шаҳодат даражасиға еткурдилар. Ва қизил қондин қаро туфрокни шафақгун, балки, ҳамул қалъа фазосин дарёйи хун қилдилар ва хусрони абадий ва лаънати самадийға гирифтор бўлдилар. Ва ул мазлумлардин баъзи ажали етмаганларни тутуб, Қорли юзбоши билақим, Панждаҳа отлиғ мавзеьда чоршанги улусиға наёбатан ҳоким эрди, ағлоли гарон ва салосили печон била муқайяд қилиб, баъзи кадхудолариға топшуруб, амир Насруллоҳнинг мулозаматиға ирсол қилдилар.

Эмди амири шақоваттахмирнинг **(410^a)** Хоразм юзиға келмаги ва Хоразм улусининг анинг била муомала қилмоқи кайфиятини эшитинг.

Чун амир жунуди номаъдуд ва асосайи ғайри маҳдуд била Чаҳоржўй муҳозийсидин дарёдин ўтуб, истеъжоли тамом ва шитоби молақалом била мамолики Хоразм *“ҳафизаллоҳу таоло ани-л-офати ва-л-лазм”* қасдиға юруш қилди.

Ҳазрат зиллуллоҳий бу воқеадин беҳабар ва анинг мусолаҳа талаби била йиборган элчиси сўзиға мафтун бўлуб, лашкар саранжоми ва асбоб эҳтимомидин фароғат эрди. Амир Қабоқли мавзеьиға келганда хабар етушти. Ложарам, ҳазрати зиллуллоҳий қўнғирот ва хўжаэли ва қароқалпоқ ва ўзга элнинг навқарига баҳромсавлат ва барқсурьат сурдовулар йибориб, умаройи изомидин амири равшанзамир захиру-д-давлати ва-д-дин Раҳмонбердибийни бош қилиб, Тўрамурод оталиқ, Оллоберди оталиқ ва Шохмурод иноқ ва яна баъзи сипоҳдорларни номзад қилди. Тоқим, Бухоро черикининг ўтрисиға чиқиб, мудофаа ва муҳораба кўргузгайлар ва оларнинг ақабидин

вазиратпаноҳ Отамурод қушбеги ва аморатдастгоҳ Муҳаммад Солиҳ оталиқни йиборди.

Чун Раҳмонбердибий бошлиғ умаройи мазкур фармони вожибу-лимтинон мужиби била отланиб, қатъи манозил қилиб, Тевабўйунға етиб нузул этдилар. Ҳамул манзилда рабеъу-с-соний ойининг секизида чаҳоршанба куни Дарғондин беш киши кема била қочуб келиб, тожик черикининг Дарғон атрофиға келган хабарин еткурди.

Бу воқеа ондоқ эрдиким, мамолики маҳрусдин беш киши ўз беҳбуди учун кема била бориб, Дарғон бешасида йиғоч чопар эрдилар, ногоҳ амирнинг олтмиш чоғлиқ отлиси оларнинг устидин дохил бўлуб, қасд қилдиларким, олар асорат сарпанжасиға гирифтор қилғойлар. Олар камоли чобукликдин ўзларин кемага еткурубдурурлар. Тожик сипоҳи қовуб, издаги иккисига найза ҳавола қилиб, захм еткурди. Ва ул ҳолда кемага аввалроқ кирганлар милтуқ била уруб, тожикдин икки кишини от устидин ерга сарнигун йиқдилар ва омон-эсон муовадат қилиб, йиғоч маркабларни сув сатҳиға суруб, мазкур бўлғон кун Тевабўйунға келиб, Раҳмонбердибийга кўрган воқеа кайфиятин тақрир қилдилар. Раҳмонбердибий бу воқеани эшитгач, Тўрамурод оталиқни бош қилиб, юз эллик отлиғни қовғунчилик ва хабаргирлик учун ирсол қилди. Олар суръати тамом била озим бўлуб, Даҳани Шер бешасининг юқорисиға етгач, амирнинг лашкариға учраб

Мазан бар сипоҳе зи худ биштар,

Ки натвон задан мушт бар ништар³⁸

мазмуниға амал қилиб, истеъжолни тамом била фирорий бўлуб, мазкур ойнинг ўн иккисида якшанба куни келиб, Бухоро черикининг издиҳоми тамом била ёвуқ келганин бийга маъруз қилдилар.

Чун бийнинг ёниға ҳануз атрофдин лашкар келиб жамъ бўлмабдурур эрди ва хизматидағи навкар адади беш юздин зиёда эрмас эрди. Бу ҳол била Бухоро сипоҳиға муқобил бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Тевабўйундин муовадат қилиб, Яккачақирға келиб тушти. Ва тонгласи душанба куни амир мўру малаҳдек сипоҳи бекарон била келиб, Фитнакка нузул қилди. Ва ҳамул

кун аксар чериги ҳайъати ижтимоъ била Яккачақирға бийнинг устига чаповул еткурдилар. Бий озлик жиҳатдин муҳораба амрига қиём кўргузмай, оҳиста-оҳиста мурожаат қилиб, Ҳазорасп қалъасига келди. Ва ҳамул кеча Ҳазораспда мутаваққиф бўлуб, тонгласи сешанба куни (410⁶) талиъаи субҳдин сўнг мулозаматидаги ҳозир сипоҳ била отланиб Фитнак тарафиға юруш қилди. Тожик* чериги дағи Фитнакдин кўчуб, Ҳазорасп сори озим бўлмиш эрди. Бий ҳануз Ҳазорасп қарйалари саводидин чикмамиш эрди. Тожик сипоҳи мулоқий бўлуб, икки тарафдин дағи сурон солишиб, муҳоработи бисёру муқоталоти бешумор воқеъ бўлди.

Тожик чериги кўблук жиҳатидин ғалаба қилиб, бий озлик сабабидин маъракаи корзорда истиқомат қила олмай, “*Ал-фирору мимма ло йутоқу мин сунани-л-мурсалин*”³⁹ фаҳвоси била оҳиста-оҳиста кейин сурилиб, муовадат қилди. Ва шаҳзодаи олийшон Саййид Маҳмуд тўра валади Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон ва Паҳлавонбек ибн Ҳасанмуродбек Ҳазорасп қалъасининг муҳофазат ва муҳорасати учун қолиб, бий атрофидаги умаро ва аҳли сипоҳ била Хивақда ҳазрати зиллуллоҳийнинг мулозаматиға келди.

Ҳамул кун амир қўшуни била келиб, қалъанинг ёвуқида Мухомон кентининг қибласида сангар қилиб нузул этди. Ва ҳамул кун тожик сипоҳидин гуруҳи анбуҳ Ҳазорасп музофотиға чаповул уруб, Эшончиғача келиб муовадат қилди. Бу жиҳатдан бағоят хавфнок бўлуб, ўз бошлари ва аҳли атфолларининг муолажаси учун Саййид Камолхўжа бошлиғ Эшончининг ақобири ва баъзи Бешориқ кадхудосиким, Эшончиға йиғнолмиш эрдилар, бориб амирға инқиёд кўргуздилар ва сарупой кийиб қайтди.

Сўнғги кун амир издиҳоми тамом ва ғавғойи молокалом била қалъа устига келиб, пуркорвор атроф-жавонибин ихота қилди ва баъзи шижоатманд ва жалодатпайванд саркардалари ҳайъати ижтимои била ҳар тарафдин от солиб, қалъанинг ёвуқида кабутархонаға, балки дарвоза олдиға келиб

* Маълумки, амир Насруллоҳ ва Бухоронинг ўша даврдаги амирлари манғитлардан бўлган. Лекин ўша кезлари Бухорода кўпроқ тожик тилида мулоқот қилинган. Шунинг учун Оғаҳий уларни тожик деб атайди.

байдақин барпо қилдилар. Ва камоли ифлос ва фалокатдин ул мавзеъдағи холи уйлар торожиға машғул бўлдилар. Ул аснода қалъа ичидин таҳаввурпараст баҳодирлар ва чобукдаст йигитлар шижоат тиғин ғайрат ниёмидин чекиб, Саййид Махмуд тўранинг ижозати била пиёда бўлуб, дарвозадин издиҳоми тамом била чикиб, фидойивор муфсиди бадкирдорларнинг устига қазои мубрамдек тўқулдилар ва тиғи бедариғ била аксар муфсидни қатлға еткуриб, бошин кесиб, қолғонин ҳамлоти мутаъоқиб била қалъа ҳаволисидин йироқ суруб мурожаат қилдилар. Ва қалъа устидин кодирандоз ўқчилар дағи тўп ва занбурак ва тўфанг оғзидин оташфишонлиғ ва барқафшонлиғлар кўргузуб, гулулаи оташиннинг зуруби мутаволисидин аксар аҳли фасоднинг хирмани аъморин фано барқиға куйдуруб, адам елига совурдилар. Ва бу воқеъани мушоҳада қилғондин сўнг фасод аҳли яна журъат қилиб қалъа ёвуқиға кела олмай, узоқдин тўпандозлиғ умуриға иқдом кўргузуб, бир неча кун муҳосара қилмоқ русумиға иштиғол кўргуздилар.

Эмди бу нусхаи мухтасарни мутолаа қилғувчи арбоби диroyатнинг замири мунир байзо тахмирлариға равшан ва мубарҳан бўлсунким, чун Раҳмонбердибий Бухоро черигининг муҳорабасиға муқовамат келтура олмай, Ҳазораспдин муовадат қилғон куниким, сешанба эрди, ҳамул кун ҳазрат зиллуллоҳий дағи доруссалтанаи Хивақдин рукуб қилиб, Сайёд ҳавлиға нузул этмиш эрди. Ва анда бийнинг мурожаат қилғон хабарин мукарраран эшитди. Чун кўрдиким, бий душман муқобаласидин қайтиб, атрофидағи черик дағи атроф-жавонибға торқошиб мутафарриқ бўлмишдир. Бу жиҳатдин душман устига юрумакни маслаҳат кўрмай, шаҳарға қайтиб, лашкар ихзори учун янгидин атрофи мамолик ва акнофи масоликка сабосуръат сурдовуллар ва миррихсалобат ясовуллар ирсол қилди. Ва тонгласи чаҳоршанба куни умаройи садоқатинтимодин Шохмурод иноқ ва Оллоҳберди оталиқни бош қилиб, қўнғирот ва хўжаэли ва қароқалпоқ бийларинким, (411^a) Раҳмонбердибий Ҳазораспдин қайтғонда ўзга черик била мутафарриқ бўлмай, мулозаматға келмиш эрдилар, остони олийшон мулозимларидин беш

юз чоғлиғ отлиғ била қоровул йўсунлиқ Ҳазорасп сори ирсол қилди. Фақир дағи ул жамоаға ҳамроҳ эрдим.

Чун мазкур бўлгон саркардалар фармони давлатнишон мужиби била отланиб, Қорихожаға бориб нузул қилмиш эрдилар. Амратпаноҳ, вазоратдастгоҳ, осафниҳод Отамурод қушбеги дағи ҳазрат зиллуллоҳийдин жавоб олиб, кўб черик била бориб, оларға қўшулуб, иттифоқ била Эшончининг устига озим бўлдилар. Тоқим, ул мавзеъда мутаҳассин бўлгон эл аҳли фасодға асир бўлмай, Хивақға кўчуруб келтургайлар. Чун хуфтондин сўнгроқ Эшончига ворид бўлуб, тиладиларким, кўчургайлар. Ул жамоа тожик черикининг дастбурдидин ҳаросон бўлуб, кўчмадилар. Ва атрофиға, ароба ва ўзга ашёдин кўрғон эгириб ва хандақ қозиб, мустаҳкам қилмиш эрдилар. Мазкур бўлгон саркардалар ул элга дохил ва мазохим бўлмай қайтиб, Қорихожа атрофин муаскар қилиб, нузул этдилар.

Сўнғи кеча Беғижонбек ва Қутуш маҳрамким, ҳар бири шижоат дарёсининг наҳанги ва жалодат саҳросининг паланги эрдилар, Ҳазорасп қалъасиға кирмакка мутасадди бўлуб, баъзи қалъадорлиғ ҳавойижин олиб, илғор қилдилар ва ярим тунда қалъа атрофиға бордилар. Бовужудиким, тожик черики сарбоз тоифаси била атроф-жавонибин эҳтиёти тамом била ихота қилмиш эрдилар, аросидин барқи хотиф янглиғ ўтуб, қалъаға кирдилар. Ва олиб борғон ашёни Саййид Маҳмуд тўрага топшуруб, яна қайтиб чиқиб, сиҳат ва саломат боргоҳи давлатпаноҳ мулозаматиға етиб, инояти хусравонадин мумтозлиғ ва сарафрозлиғ топдилар.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, тожик чериги мамолики маҳрусаға дохил бўлгондин йигирма уч кун бурун рабеъу-л-аввал ойининг йигирма бирида, панжшанба куни ихлоснишон саркардалардин Раҳматуллоҳ ясовулбоши ямут ва жамшидий лашқари била ҳазрат зиллуллоҳийдин ижозат олиб, Бухоро музофотининг торожиға кетмиш эрди. Вардонзи туманотнинг атроф-жавонибин тохту тоз қилиб, муонидлардин кўб кишини қатлга еткуруб, бениҳоят ўлжаға мутасарриф бўлуб қайтиб, тожик Ҳазорасп қалъасин муҳосара қилгондин тўрт кун сўнг рабеъу-с-соний ойининг ўн

олтисида, жумъа куни дарё канориға келиб, Гурлан маъбаридин убур қилди ва ҳамул кун хазрат зиллуллоҳий ул далирсафдар, шижоатпарвар муборазатгустар Саййидназарбек валади аршади амири равшанзамир Муҳаммадназар иноқни сархайл қилиб, Хўжаш маҳрам ва гуруҳи анбуҳ била номзад қилди. Токим, Раҳматуллоҳ ясовулбоши била мазкур бўлғон оломонни ўзлариға ҳамроҳ қилиб, Ҳазорасп ҳаволисиға бориб, тожик сипоҳиға дастбурди азим еткургайлар.

Чун беки мазкур ва Хўжаш маҳрам фармони олий мужиби била бориб, Раҳматуллоҳ Ясовулбоши ва ямут ва жамшидий черикин ўзлари била ҳамроҳ қилиб, асбоби ҳарб ва олоти зарб била сипоҳ аҳлин сартопо беаб, Ҳазорасп жонибиға озим бўлдилар. Хонқо(х) қалъасидин ўтган аснода тожикдин лашкари бекарон Гулмуҳаммад сардор отлиғ номдор саркардаси бошлиғ Хонқо(х) устига қалъакушойлиғ дағдағаси била келур эрди, сипоҳи нусратпаноҳ арбоби залолатдастгоҳни узокдин мушоҳада қилиб, камоли шижоат ва ғояти жалолатдин борча парвини муборазат якронин ғайрат ва саромат майдониға суруб, барқи хотифдек сўзон ва шитобон ўзларин аҳли фасоднинг хирмани жамъийятиға еткурдилар ва ул гуруҳи шамотатпажух (411⁶) сипоҳи зафардастгоҳнинг ҳамлоти сарсарсифотиға тоқати муқовамат келтура олмай, ғояти ажзу изтирордин фирор ихтиёр қилдилар. Шужаон душманшикор таоқиб қилиб, суйуфи обдор ва синони хунхор зуруби била аъдои шароратшиорнинг кўпрагин дорулбаворға йибордилар.

Маснавий:

**Суруб гурдлар борча майдон аро,
Чиқиб наъраси чархи гардон аро.
Қилиб ҳар тарафдин аъдоға биғ,
Етиб кейнидин тиғ уруб бедариг.
Анингдек оқиздилар аъдоға қон –
Ки, қон сели дашт аро бўлди равон.
Ўкулуб неча пушталар лошдин,
Қолиб лошлар айрилиб бошдин.**

Баҳодирлар андин қилиб қатлу кин –

Ки, гардун дебон юз туман офарин.

Анингдек тушурдилар оту яроғ –

Ки, оту яроғга йўқ учу кироғ.

Чун арбоби фасоднинг кўпрагин тиғи тез била мақтул этиб, қолғонин сангарига борғунча ковуб, мурожаат қилдилар ва бу янглиғ зафари беҳжатасарга даст топғонларидин нишона учун аъдойи залолатафзо бошларидин ўттуз-қирқ бошни доруссалтана остонасиға тухфа йибордилар. Ўзлари лашкари маҳшарасар била Оложа қарйаси худудин муаскар қилиб, маскан тутдилар. Мазкур ойнинг йигирмасида, душанба куни умаройи киромдин Авазхўжа шайхулислон, Худоёрбий, Саййидназарбий ва Абдуллох ясовулбоши ва икки юзбоши кўклон, тоза қўнғирот, човдур ва ямролий черики Иноқбекнинг амри олийси мужиби била Марвдин чиқиб, Тахт йўли била озим бўлмиш эрдилар. Андоқким, юқорида мазкур бўлуб эрди. Тахт устидин дарё лабиға чиқиб, тожик черикининг изидин келатурғон сурсот ва орғишчисиким, ҳаддин афзун ва қиёсдин берун эрди, борчасин дасти тасарруфлариға киргузуб, кум ичидин озим бўлуб, Қорихожа атрофидағи черикка қўшулдилар. Мазкур ойнинг йигирма учида, чаҳоршанба куни ҳазрат зиллуллоҳийнинг ҳукми хумоюни била вазоратпаноҳ Отамурад кушбеги Қорихожа жаворидағи лашкарни кўчуруб, Оложада Саййидназарбекнинг атрофидағи йиғинға қўшулди. Ул мавзеъда атроф-жавонибдин черик келиб, ондоқ издиҳом бўлдиким, биёбон қуми ва чарх анжумидин зиёда эрди.

Чун бу аҳвол асносида моҳи мазкурнинг йигирма олтисида, жумъа куни амири саодаттахмир, азду-д-давлати ва-д-дин Муҳаммадамин иноқ *“маддаоллоҳу таоло зилола шижоатиҳи ало рууси аҳли-л-офқ”*⁴⁰ сипоҳи бекарон ва лашкари нусратиқтирон била сихат ва саломат Марв диёридин муовадат қилиб, Соғжа қудуқи устидин чиқиб, шаҳарга дохил ва ҳазрат зиллуллоҳийнинг мулозамати шарафиға восил бўлди ва партави ҳузуридин доруссалатана сукконининг кўзлариға нур ва қўнгуллариға сурур узра сурур

еткурди. Шанба куни шаҳарда истироҳат қилиб, якшанба куни ҳазрат зиллulloҳийнинг фармони вожибу-л-изъони мужиби била дору-л-амораи Хивақдин сипоҳи сангин ва лашкари нусратогин била отланиб, Гулбинбоғ қарйасидағи боғи беҳиштсуроғғаким, ул жанобнинг мулки холиси эрди, иқболи раҳнамунлиғи била бориб нузул этди. Душанба куни андин аъломи нусратпайкарни жилвагар қилиб, жунуди номаъмуд ва жуйуши селхуруш била Янгиориқ хавлиға ворид бўлуб нузул этди. Сешанба куни андин кўчуб, Қорихожа алайҳирраҳманинг жавори файзосорин асокири зафармаосирға муаскар ва хиёми саодатанжомға мустақар қилди. Чаҳоршанба куни ҳамул манзилда тавакқуф кўргузуб, Оложа қарйасида ижтимоъ топғон черикни хабар йибориб, рикоби ҳумоюни мулозаматиға келтурди. Ул мавзеъда ул миқдор лашкари фаровон ва асокири бекарон (412^a) атроф ва акнофдин келиб йиғнолдиким, назорасидин замона аҳли ҳайрат баҳрида қолди ва такопўйдин ер ажзосиға зилзила тушди ва ҳайо-ҳуйдин фалак фазосиға ғулғула етушди.

Маснавий:

**Бўлуб жамъ ул сифат ул ерда лашкар –
Ки, тутди водийу ҳомунни яксар.
Ясаб йўл ҳар тарафдин уйлаким мўр,
Фалакдин ошуруб ошуб ила шўр.
Адад ичра афзун сахро кумидин,
Ҳисоб ичра дағи кўк анжумидин.
Қуму анжум ҳисобин билмак осон,
Билурдин ул сипаҳға ҳад ила сон.
Неча гарм ўлса гар бозори маҳшар,
Анинг ғавғосиға бўлмас баробар.
Ҳайо-ҳуси солиб давронға ошуб,
На даврон, гунбази гардонға ошуб.
Ёйиб гарди ҳавоға абри мушкин,
Жаҳон айвонин айлаб зулмат огин.
Бари Рустамнабарду қахрамон, зўр,**

**Бари майдони озар ичра салахшўр.
Бариға майл ҳарб асбоби тузмак,
Масофу қатлу зарб асбоби тузмак.
Бировнинг от бажармак бўлди коми –
Ки, то сушт ўлмағай илғорда коми.
Биров айлаб синони нўгини тунд –
Ки, санчарда адувни бўлмағай кунд.
Биров айлаб қилич тиғин мисқал –
Ки, бўлғай қатл амрида маътал.
Биров милтуқ ичин айлаб мусаффо –
Ки, бўлмағай хато андин хувайдо.
Бировга пеша тез этмак табарни –
Ки, то эзгай даранг этмай жигарни.
Биров тошға солиб бурранда ханжар –
Ки, тез ўлғай кесарда хасмға сар.
Биров айлаб гарон фарқи амудин –
Ки, нобуд айлағай хасм аҳли будин.
Бериб баъзи улус жавшанға зебиш,
Бериб баъзи дубулғаға намойиш.
Берибон баъзи эл қуллуқға зийнат,
Қилиб баъзи улус тезликка рағбат.
Қўшаб белга баъзи чорқаб ҳам,
Яроғлар устига анинг қўшаб ҳам.
Ҳама асбоби ҳарб этди саранжом –
Ки, то олғай адувнинг қатлидин ком.
Муҳайё бўлди ўз комича ҳар хайл –
Ки, то қилғой қачон хасм устига майл.**

Чун панжшанба куни, мазкур бўлғон оининг салхида ул шижоат маъракасининг сафдори ва ул жалодат арсасининг ғазанфари азду-д-давлати ва-д-дин Муҳаммадамин иноқ “*маддаоллоҳу зилола аъломиҳи ала рууси аҳли-*

л-офоқ” анингдек лашкари бекарон ва сипоҳи зафарнишон била Найман худуди ва Қорихожа жаворидин кўчуб, мақсад тарафиға азимат оҳангин тузди.

Маснавий:

Бўлуб ул сифат издиҳом ошкор

Ки, маҳшар хужумича юз ҳисса бор.

Юрарда тутуб кенту сахро юзин,

Ғубори ёпиб чархи хазро юзин.

Бу янглиғ издиҳоми маҳшарнизом била қатъи масофат ва изҳори суръат қилиб, нисфу-н-наҳорда Ос қаръасининг оёқидағи қумға ворид бўлуб, асокири нусратмаосирға муаскар қилди. Ҳамул кун лашкари зафарасарни фавж-фавж ва даста-даста тартиб бериб, вазири осафниҳод Отамурод қушбеги, Хўжаш маҳрам ва Тўрамурод оталиқ бошлиғ баъзи саркардалар била Эшончига йиғнолғон элнинг устига йиборди. Токим, ул элни кўчуруб, шаҳар сори йибориб, ўзлари тожик чериги устига бориб, қитол ва жидол амриға иштиғол кўргузгайлар. Яна чобукдаст сарҳанглардин Бекмонбий ва Оллоберди оталиқни баъзи таҳаввурпараст йигитлар била номзад қилди. Токим, аввалроқ бориб, аъдо сангарининг бир тарафидин дастбурд еткуриб, аҳли фасодни ўзларига эриштуриб, майдонга чиқорғайлар. Чун маъмур бўлғон баҳодирлар фармони олий мужиби била барқи ҳотифдек масофат қатъиға озим бўлуб, тожик сангарининг ёвуқиға етганда аъдои давлат ва хусамои соҳиби некбатнинг қоровулиға учраб, тиғи тез ва синони хунрез зарби била барчасин адам шахроҳиға озим қилдилар.

Чун аҳли фасод бу воқеъа (412^б) вуқуъидин огоҳлиғ топиб, амири залолаттахмир бошлиғ жамеъи Мовароуннаҳр черики хужуми тамом ва дағдағайи молокалом била отланиб, Саййидмуҳаммад кўлида бийларнинг ақабидин етиб, уруш солдилар. Бийлар дағи бирор лаҳза камоли шижоат ва гоъяти жалодатдин талош ва саваш амриға қиём кўргуздилар.

Чун кўрдиларким, душман сипоҳи турғон сойи кўполиб атроф-жавонибидин хужумовадурурлар. Ложарам, муқобил бўлмоқни маслаҳат

кўрмай, озлиқ жихатидин сокин-сокин муовадат қилдилар. Ул аснода Эшончиға буюрулғон оломон дағи анда мутахассин бўлғон элни кўчуруб, шаҳар сори йибориб, ўзлари бийларнинг имдодиға борар эрдилар. Чун мушоҳада қилдиларким, тожик черики кент ичига ва қум сатҳига сиғмай, хайъати ижтимоъ била бийларнинг изидин мутававажихдурурлар. Олар дағи озлиқ жихатидин муҳороба ва мужоҳада амриға иқдом кўргузмай, оҳиста-оҳиста муовадат қилиб, уруша–уруша кеч пешин чоғи Ос ҳудудида муаскари ҳумоюнға етушдилар.

Чун душман сипоҳи сангар аҳлининг ғавғои ом ва ҳужуми маҳшаринтизомини наззора қилдилар. Саросимавор рўйгардон бўлуб, фирор ихтиёр этдилар. Ва жаноҳ суръат била ярим фарсанглиқ масофат қатъ қилғондин сўнг, яна силки жамбиятиға инъиқод бериб, камоли жаҳолат ва ғояти некбатдин ливои хизлонни фазойи майдонда барпо қилиб, суфуфи касофатвуқуфни эҳтимоли тамом била рост тузуб, жангу жидол, ҳарбу қитол кўсин садоға киргуздилар.

Маснавий:

**Тузуб саф гуруҳи шайотин асар,
Залолат ливосин қилиб жилвагар.
Суфуфнинг эрмас карони аён,
Тутуб ер юзини карон то карон.
Безаб лашкарининг сўлу соғини,
Далирона кўзлаб уруш чоғини.
Кўйуб ҳар бири арса ичра ақдом,
Писанд этмайин Геву Гударзни ҳам.
Аён айлабон барча боди бурут –
Ки, олғуси кўҳи гарондин субут.
Қилиб жумла изхори лофу газоф –
Ки, Рустам агар келса тузгай масоф.**

Чун аъдои шароратантамонинг бу янглиғ шўру ғавғосининг хабари муаскари фирузийасар ичра Иноқбекнинг самъи ҳумоюниға етушти, фи-л-

ҳол тавсани сарсармисолға рукуб қилиб, мунодо била лашкаргоҳдин жамеъ черикни отлантуриб, издиҳоми машҳархуруш ва жуйуши дарёжўш била уруш салоҳидин оҳанпўшт бўлуб, дўш бар дўш илҳом ва суруш асорати била аъдойи беҳуш устига юруш қилдилар.

Маснавий:

**Анингдек сипаҳ ҳар тараф кўзғолиб –
Ки, наззораси халқ ҳушин олиб.
Юруб фавж-фавж, гуруҳо гуруҳ,
Қиёматға синдурди шаъну шукуҳ.
Алоло фалак авжидин ошуруб,
Тазалзул ер ажзосиға еткуруб.
Аён ўлубон: “Арзу зилзолаҳо
Ва ахражати-л-арзу асколаҳо”⁴¹.
Бўлуб ул сифат издиҳом вуфур –
Ки, гўё зухур этди “йавму-н-нушур”.
Қалин гард ондоқ чиқиб юқори,
Тутуб жўш олам юзин ҳар сори –
Ки, ер бўлди кўк ўрнида устувор,
Ер ўрнида афлок тутди қарор.
Очилғон ливоларда гулгун ялов,
Дагил гўё шуълазандур олов.
Ва ёхуд қилур жилва сарви равон,
Гул очиб анинг устида арғувон.
Бўлуб касрат ичра синон ҳар тараф,
Етилгон қалин найситон ҳар тараф.
Ҳамул найситон ичра арбоби кин,
Ҳизабри хурушону шери ғарин.
Бари тўлғониб хайли аждар киби,
Бари жўш уруб баҳри ахзар киби. (413^а)**

**Шитоб айлабон хайли аъдо сори,
Ҳамул муфсиди шўришафзо сори.**

Чун Иноқбек бу янглиғ сипоҳи салобатафзо ва афвожи маҳобатнамо била озим бўлуб, якин эрдиким, сарсар духули била фасод аҳлининг хирмани жамъиятин тафриқа ҳавосиға совурғай. Аммо аъдо суфуфиға етушмасдин аввалроқ ямутия гуруҳининг саромадидин Авазхон бошлиғ баъзи умарои садоқатинтимо тазарруъ ва тахашшуъ била ул жанобға инонгир бўлуб, бу байт мазмуниға тараттум туздилар.

Байт:

**Сипаҳ тортмоқ ҳожат эрмас дурур,
Анинг дафъиға бир қулунг бас дурур.**

Ложарам, умаронинг илтимосин мабзул тутуб, ҳамул манзилда таваққуф аламин барпой қилиб, шужаойи зафарнишон ва куталойи хунфишон ва сипоҳи жалодат тавъамонни аъдои фасодафзойнинг муҳораба ва муқоталасиға номзад қилди. Олиймакон шахзодалар ва гардунтавон озодалардин Саййид Аҳмад тўра халафи рашид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон наввароллоҳу марқадаҳуким, маъракаи шижоатда Исфандиёри Рўйинтанни ўзига ҳариф билмас эрди ва арсаи муборазатда Рустами сафшиканни назари эътиборға илмас эрди.

Назм:

**Биёбони сароматнинг паланги,
Муҳити истиқоматнинг наҳанги.
Муайян ҳайъатидин хунфишонлиғ,
Мубарҳан ғайратидин жонситонлиғ.**

Саманди барқмонандин жавлонға киргузуб, баъзи шижоатманд беклар била шужаойи кинагузор ва сипоҳи жалодатшиорни аъдои давлат муҳорабасиға тарғиб ва таҳрис қилиб, арсаи корзорға дафъа-дафъа от савош ва талош ҳангомасин қиздурдилар.

Маснавий:

Гурдлар рахш суруб майдон аро,

**Чиқиб гардлар чархи гардон аро.
Замон ўлди ҳайрон ҳайо-ҳуйидин,
Замин ўлди вайрон таку пўйидин.
Ики соридин қоқилиб табли жанг,
Чиқиб ўртаға йиллар этмай даранг.
Бири қасдиға бири айлаб жадал,
Қилиб найза бир-бирга радду бадал.
Гаҳи ул муни бу тарафга суруб,
Гаҳи бу они ул тараф еткуруб.
Чиқиб авжи афлок уза наъралар,
Фалак аҳлиға ёрилиб зухралар.
Тўфанглар садоси жаҳонни тутуб,
Тутуни етти осмонни тутуб.
Қиличлар дамидин бўлуб пош барқ,
Ёрутуб жаҳонни қадам то ба фарқ.
Биров захм уруб хасмиға бешумор,
Биров душманидин бўлуб захмдор.
Тузулуб русуми жидолу талош,
Бу янглиғ замони талош эрди фош.**

Чун бу ҳол асносида фақир Иноқбекнинг мулозаматида ҳозир эрдим, сипоҳи нусратпаноҳдин бир фавж йигит билаким, ҳар бири масоф кунининг шиддатин зифоф тунининг лаззатидин таржеҳ қилур эрдилар ва разм майдонининг суъубатин базм айвонининг ишратидин афзал билур эрдилар, номзад қилди. Тоқим, майдони масофға бориб, баҳодирларға имдод еткургаймиз.

Дарҳол фармони лозиму-л-имтисол мужиби била жалодат майдониға истеъжол маркабин суруб, номдор саркардалардин Раҳматуллоҳ ясовулбошиким, Иноқбек ясови била аъдо суфуфининг аросида ливойи зафар ҳавосин жилвагар қилиб, ўзига тааллуқлиғ сипоҳ била ором тутмиш эрди, анга етушдук. Ул дағи бизларнинг вусулимиздин қавийдил ва музтазҳар

бўлуб, ҳайъати ижтимоъ ва ливои хуршидшуоъ била далирона от солиб, ўк отим, балки найза солим ерга бориб эрдук, аъдо сипоҳи аввалдин худ шужаойи душманшикор ва қуталойи кинагузорнинг муҳоработи шерона ва ҳамлоти далиронасиға таҳаммул қила олмай, нангу номус юзидин бир навъ ҳаракат қилур (413⁶) эрди.

Чун кўрдиларким, гуруҳи анбуҳ ғавғои қиёматшукуҳ била балои мубрим ва қазои муҳкам янглиғ оларнинг устига мутаважжихдурурлар.

Байт:

На қочарға раҳи нажот топиб,

На турарға даме сабот топиб.

Ложарам, тариқайи фирорни жумлаи муғтанимотдин санаб, ўз бахти баргашталаридек арсаи корзордин рўйгардон бўлуб, ҳазимат саҳросиға юз кўйдилар. Амир Насруллоҳх дағи сипоҳи бекарон билан ясов ясаб, кейинда ором тутмиш эрди, шужаойи нусратнишоннинг шери жаён ва бабри дамон янглиғ ҳамлоти сарсарсифотиға тоқати муқовамат келтура олмай, “*кааннаҳум ҳумурин мустанфиратун*”⁴² муфоди била эшак гуруҳи шер шукуҳидин мутанаффир ва мутаворий бўлғондек изтирори тамом била водийи буворға фирор қадамин уруб, афтону хезон саҳрои хизлонға гуризон бўлдилар ва камоли истеъжол ва ғояти саросималиқдин бир-бирининг устига йиқилиб, поймоли марокиб ва манкуби мавокиб бўлуб, улчаким, хомаи тақдир сафҳаи жабҳалариға ёзмиш эрди, кўрдилар.

Маснавий:

Ондоқ қочиб ул гуруҳи кинхоҳ –

Ким, шердин ул сифатки рубоҳ.

Жон ваҳми била бўлуб шитобон,

Ихлос ила қатъ этиб биёбон.

Баъзи қочибон канораларға,

Баъзи кирибон мағораларға.

Баъзи адув ўлди озими қум,

Қум ичра вужудин айлади гум.

Баъзи ўзини кўл ичра солиб,
Гирдоби фано тубида қолиб
Гар бири анинг йиқилди ёлғуз.
Устига анинг яна ўну туз.
Помол ўлубон бариға абдон,
Кўк узра ғубори чиқти ҳар ён.
Ҳар бири бир тараф қилиб азм,
Ўлмакни ўзиға айлабон жазм.
Бир сори фирор этиб амири,
Бир сориға махраму вазири.
Бошиға тушуб ажаб қаро кун,
Сичқон тушуги бўлуб минг олтун.
Эзди етибон сипоҳи жаррор,
Ойини жалодат айлаб изҳор.
Баъзи етуруб синони хунрез,
Аъдони от устидан йиқиб тез.
Баъзи чекибон адувға шамшир,
Отдин йиқибон ер узра бир-бир.
Баъзи суғуруб бурранда ханжар,
Қатъ этди ҳадду ҳисобсиз сар.
Баъзиси табар қилиб ҳавола,
Қондин очибон ер узра лола.
Баъзи отибон камандини чувт,
Банд айлади ҳасм бўйнини руст.
Бир лаҳза аро кўтарди яллар
Аъдо тани бирла неча таллар.
Сонсиз яна ҳар қадамда ётиб,
Яксар қаро қон ичига ботиб,
Қон ила оқизди бошларни –
Ким, сел нечукки ёшларни.

Найзадин ўлуб нечаси мажрух,
Рам жисм уйидин айлабон рух.
Шамшир этибон неча танин чок,
Ер узра ётиб биайниҳи хок.
Ханжар бўлубон нечаға қотил,
Ётиб неча ерда нимбисмил.
Гар зойила бўлуб нечаси вожун,
Гўё йиқилиб бошиға гардун.
Ўқ ила бўлуб нечаси афгор,
Ётиб тани туфроқ ила ҳамвор.
Ҳар бир қадам ичра ҳадду сонсиз,
Нимжон нечаси, нечаси жонсиз.
Ул кун ажал айлабон тафаккур,
Беҳол этибон они таҳайюр –
Ким, қойсиға ул урғуси чанг,
Қойси уза сўнгроқ этгай оҳанг.
Бир дамда етиб бариға навбат,
Жон бергали борчасиға суръат.
Охир бўлубон, баса, шитобон,
Чобуклик ила юз урди ҳар ён.
Жон олмоқ ишида уйла толди –
Ким, ёлқибон охир ўзни солди.
Аъдоға етушти шўри маҳшар,
Аҳбобға етти ийди акбар.
Нокор ўлубон адув салоҳи,
Бўлмай бири боиси фалоҳи.
Жавшанлар ўлуб саросар афгор,
Туфроқ аро ётибон бўлуб хор.
Қалқонлар ўлуб қамар киби шақ,
Ҳар сори ётиб ер узра мулсақ.

**Отлар юрубон босиб лижомин,
Билмай кўйорин қаёнға комин.
Душман аҳли қатлиом топди,
Аҳбоб муроди ком топди.**

Чун бу мансубаи дўстнавоз ва воқеъаи душмангудоз аср хангомида вуқуъ топиб, шужаойи Баҳромкин ва сипоҳи жалодатойин (414^a) аъдои фасодандеш ва хусамойи залолаткешни аср чоғидин хуфтон ёвуқиғача таоқиб қилиб, қатлу кўшиш, нахбу ғорат умурида дақиқаи номаръий кўймай, Юнусхожа бошлиғ тўрт мўътабар саркардасин икки юз киши била асорат қайдиға чекиб, секиз қаробош туғ, эллик байдақ ва бениҳоят оту яроғ ва асбоб ўлжа қилиб муовадат этдилар ва хуфтон вақти Иноқбекнинг хизматиға еттилар. Ул жумладин даргоҳи давлатпаноҳнинг шижоат ва муборазатинтибоҳ мулозимларидин Муҳаммадгул ямут, Қилич баҳодирким, жалодат ва чобукликда сарсардин сабқат элтиб, барқдин байроқ олур эрдилар, ҳаммадин илгари икки қаробош туғни Иноқбекнинг хизматиға келтуруб, манзури назари отифат бўлдилар. Ул воқеъада сипоҳи нусратпаноҳдин киши кам эрдиким, ўз ҳолиға кўра иш кўргузуб, бош кесиб, асир тушурмаган бўлғай. Ул жумладин, фақир дағи таоқиб асносида Шаршоли ориқининг аёқидин ўтган ҳолда бир мулозим била аъдои давлатдин бирининг изидин етиб, синони жонситон зарби била отдин сарнигун йикдим. Ул ҳолда ямут шужаосидин икки-уч йигит ҳозир бўлуб, бошин кестилар.

Назм:

**Бошини кесмак эрди мақсудим,
Хизматим шаҳға бўлса то маълум.
Ўзгалар зўр ила кесиб они,
Қочтию, саъйим ўлди номаълум.**

Иноқбек ул мавзеъдин музаффару мансур, хурраму масрур мурожаат қилиб, хуфтон чоғи муаскари саодатасарга ворид бўлуб, хиргоҳи сипехриштибоҳға нузул этди. Эшитилдиким, ҳамул кеча фирор асносида

амири шақоваттахмир лашкаридин жудо бўлуб, уч-тўрт мулозими била кўл ичига кириб, йўл топмай, сув ва полчиғ ичида сахаргача саргардонлиғ тортиб, Бешориқ халқининг баъзи авбош ва ҳаромисининг далолати била тонг вақти кўшуниға борибдурур. Тонгласи, жумъа куниким, жумодийу-лаввал ойининг ғурраси эрди, Иноқбек бу янглиғ зафари беҳжатасарға даст топғонидин нишона учун доруссалтанаи Хивақда оқоси ҳазрати подшоҳи зиллуллоҳийнинг остони давлатпаноҳиға Муҳаммадгул била аҳли фасод бошларидин икки юз бош, туғлар ва байдақларни ирсол қилди. Ҳамул кун хотамлик маснадида ўлтуруб, карам ва саховат панжаси била зарпошлиғ кўргузуб, бош кесган ва асир тушурган ва иш кўргузган баҳодирларни дунёдин мустағний қилди. Шанба ва якшанба куни дағи ҳамул дастурда карам панжасин очиб, аҳли сипоҳ бошиға панжа-панжа зарлар сочиб, асбоби муҳораба ва адовати муқотала тартиб ва саранжомиға иштиғол кўргузди. Токим, ҳамма асбоб ва яроғни, баважҳи дилхоҳ муҳайё ва омода қилиб, дилжамълик била душанба куни аъдои давлат устига озим ва муқотала умурина жозим бўлғай.

Байт:

Безади от ила яроғини эл,

Кўзлади азми ҳарб чоғини эл.

Чун Иноқбекнинг лашкари бекарон ва шужаойи хунафшон била аъдо қасдиға ҳиммат камарин шижоат белиға боғлағон хабарин эшитиб, амир Насруллоҳнинг хотири шақоватмаосириға ва *“қазафа фий қулубихиму-р-руъба”*⁴³ муаддоси била руъб ва ҳарос истило топиб, сангари наҳсиятасарида тура олмай, душанба куни талиаи субҳдин аввалроқ ўғруқ ва яна аҳмол ва асқоли била кўчуб, фирор тариқиға изтирор қадамин уруб, истеъжоли тамом ва инфиюли молокалом била Бухоро жонибиға юз қўйди.

Ҳамул кун офтоб тулуъидин сўнг бу хабар етушуб, Иноқбек ўрдуйи хумоюн ва асокири (414^б) маҳшарнамун била кўчуб, алвияи зафартаъбияни жилваға киргузуб, суръат қонуни била азимат оҳангин тузди. Токим, аъдои

фасодангизни таоқиб қилиб, то юртига борғунча тиғи бедариф дамидин хунрезлик кўргузуб, танбеҳи азим ва гўшмоли балиғ еткургай.

Чун бу ният била озим бўлуб, Фитнак худудида Бухоро черикининг ақабидин етушуб, ёқин эрдиким, афвожи бахрамвож ҳамлотидин аъдои гуризпойни гирифтори вартаи бало ва мустағрақи гирдоби фано қилғой. Ул ҳолда умаройи садоқатинтимо ва кубаройи эътиқодафзо ул жанобнинг оташи ғазоби илтижои тазарруънамо ва таваллои тахашшуъоро обрезлиги била таскин бериб дедиларким, гуруҳи шижоатпажух ва лашкари қиёматшукуҳингизнинг садмати муҳорабасиға тоқати муқобалат келтура олмай, харосон бўлуб, ажзу инкисор юзидин ҳазимат кўргузгон черикнинг изидин қовуб, ишин муҳликаға солмоқ ҳиммат қавоидидин йироқ ва мардлик маросимидин узоқдурур. Эмди олий ҳазрат ва қавий давлатингизға муносиб улдурурким, ул давлат баргашталарнинг ақабидин дахл қилмай, инони азиматни мурожаат жодасиға маътуф этиб, фуқаро аҳволининг интизомиға қиём кўргузунгким, беҳбуд андадурур. Ул жаноб умаройи садоқатмаобнинг илтимосин мабзул тутуб қайтиб, Ҳазорасп худудининг юқорисиға сипоҳи қиёматдастгоҳ била нузул этди. Ҳамул манзилда икки кеча мутаваққиф бўлуб, чаҳоршанба куни андин савлати тамом била кўчуб, Ҳазорасп қалъасининг жанубий тарафида Қийронч бобо отлиғ бузургворнинг зиёратиға мушарраф бўлуб, жавори файзосорин мухаййами хиёми давлат ва маскани аъломи шавкат қилиб, оромгузин бўлди.

Панжшанба куни ул мавзёда Ҳазорасп ақобириға хилои хуршидшуъо бахшиши била сарафрозлиғ еткуруб, ул манзилдин кўчуб, Янгиорик ҳавлиға тушди. Тонгласи, жумъа куни, мазкур ойнинг еттисида Янгиорикдин ливоафроси наҳзат бўлуб, дабдабаи беҳжатафзо ва кавкабаи масарратнамо била шаҳри Хивақ *“заййанаҳу Аллоҳу би-н-низоми ван-насақ”*⁴⁴ға кириб, бу янглиғ фатҳу нусрат шукронаси учун зубдату-л-авлиё, қудвату-л-атқиё, муқарраби боргоҳи мулки вадуд ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд қаддаса сирраху-л-азизнинг мақбараи мутабарракаси зиёратиға мушарраф бўлуб, эҳрози зиёратдин сўнг сарири салтанатда ақоси ҳазрати зиллуллоҳийнинг

мулозамати пурсаодатиға истисъод топиб, мулотифати хусравона ва мухотифати подшоҳонадин махзуз ва барумандлиғлар топди.

Ҳазрат зиллуллоҳий тавфиқоти субҳоний ва таъйидоти давлати жовидоний била анинг душмани қавийнинг сипоҳи нусратпаноҳдин мағлуб ва манзуб бўлғонининг шукронаси учун караму эҳсон хазоинининг эшигин очиб, иш кўргузган шужаоға, балки жамеъ аҳли сипоҳға қуёш янглиғ зарпошлиғлар кўргузуб, киссаи умид ва жайби муддаоларин нуқуди вофира бахшиши била лабрезу ганжхез қилди. Секиз кунғача жамеъ умаро ва кубаро, сархайл ва сипаҳдор, аммол ва наввоб ва аксар лашкарияға хилъатхонаи эҳсони подшоҳонадин хилоъи зардўз ва албисаи сиймандўз, кимхо даклай ва гаранбаҳо чакмонлар кийдуруб, борчани офтоби жаҳонтоб янглиғ тиллопўш қилиб, аҳли жаҳон аросида мумтозлиғ ва сарафрозлиғлар еткурди. Ул жумладин фақирға дағи элик тилло инъом қилиб, бир зардор даклай кийдуруб, навозишоти хусравонидин баҳрамандлиғлар еткурди.

Байт:

Эй, карамингдин етиб борчаға хурсандлиғ,

Лутфи амийминг била топди барумандлиғ.

ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙ САЛТАНАТПАНОҲИЙНИНГ САЙР ИРТИКОБИ БИЛА КЎҲНА УРГАНЖ СОРИ РУКУБ ҚИЛҒОНИ

(415^a) Чун ҳазрат зиллуллоҳий Бухоро чериги мағлуб ва манкуб бўлуб, мунҳазимона ўз юртиға муовадат қилғондин сўнг мамлакат умурининг интизоми ва саҳронишин фуқаро аҳволининг насақ ва низоми учун сайру гашт баҳонаси била мазкур бўлғон ой, яъни, жумодийу-л-аввалнинг йигирма учида, шанба куни доруссалтанаи Хивақ “*шаййадаллоҳу би-л-хайри ва-н-насақ*”дин хулосаи сипоҳ била якрони давлатға рукуб қилиб, Шоҳобод ҳавлинининг кунгираи мубоҳотин ташрифи саодатойоти била буружи самовотдин ўткарди.

Андин якшанба куни савлати тамом била ҳаракат кўргузуб, нузули шарофатшумули файзидин Тошҳовуз ҳавлини беҳишт боғи ва кавсар кироғидек лабрези файз ва саршори сафо қилди. Тонгласи, душанба куни андин ашҳаби давлатға руқуб қилиб, меҳри жаҳонтобдек масофатнавардлик кўргузуб, Қиличниёзбойдағи работи фоизу-н-нашот, лозиму-л-инбисотға нузул этди. Анда икки кеча сарироройи истироҳат бўлуб, ҳар кун фуқаро ва раоёнинг адлу дод ва аҳвол пўрсишлиқиға қиём кўргузди.

Чаҳоршанба куни Қиличниёзбойдин кўчуб, Гадойниёзбойнинг чорбоғиға, ташрифи ҳузури била беҳишти барин янглиғ таровати тоза ва назоҳати беандоза еткурди.

Панжшанба куни андин сипоҳи давлатдастгоҳ била отланиб, Қаройулғундағи боғи лозиму-л-фароғни мазриби боргоҳи шавкат ва маскани сародикоти савлат қилиб, нузул этди. Жумъа куни андин наҳзат кўргузуб, Кўҳна Урганжга шарафи нузули била кишвари Чинмисллик ойинбандлиғ еткурди.

Анда етти кун иқомат саририда мутамаккин бўлуб, сақар жамоасиким, амир Насруллоҳ Бухоро черики била келиб, Ҳазорасп кўрғонин муҳосара қилғон хангомда арақ шарорати мутаҳаррик бўлуб, баъзи ношойиста аъмол ва нобойиста афъолға иқдом кўргузуб, ул ҳаволидағи фуқаро ва раоёға зулму таадди еткуруб, амволу асбобиға ғорат ва торож кўлин узатмиш эрдилар, оларнинг бу янглиғ ҳаракати қабихасининг доманзанлиғидин нойираи ғазоби подшоҳий илтиҳоб топиб, баҳромсавлат ва миррихсалобат ясовулларға фармони қазожарайон иззу нафоз топди. Ул жамоадин ҳамул журмининг журмонаси учун тааддийи тамом била ўн минг тилло ёрғу қилиб, маблағи мазкурани таҳсил қилмоқда шарти таъжилни маръий тутғойлар ва маъмур бўлғон ясовулбошилар ҳукми ҳумоюн мужиби била ҳамул тиллони мазкур бўлғон элдин ташаддуди тамом била таҳсил қилиб, маросими хизматни бажой келтурубдурурлар.

Ул ҳазрат етти кунгача атрофу акнофдағи қалъаҳот ва элотнинг муҳиммот ва ҳолотиға саранжом ва интизом бериб, панжшанба куни Кўҳна

Урганждин мурожаат қилиб, Оқтўпа мавзеидаги чорбоғга тушти. Жумъа куни андин наҳзат қилиб, Ҳилолий мавзеидаги ҳавлийи рифъатнишонга ташрифи ҳузур элтиб, анинг зирваи фахоматин гардунсой ва аршфарсой қилди. Анда бир кеча бистароройи истиқомат ва соғаркаши саҳбойи ишрат бўлуб, тонгласи, шанба куни кавкабаи воло била раҳнавардлик ва биёбонгардлик қонунин тузуб, ҳазрати қутбу-л-ақтоб, раъсу-л-асҳоб, саййиду-л-авлиё, саййиду-л-атқиё исми Маҳмуд ота алайҳи-т-тахийяти ва-с-санонинг жавори файзосоридаги работи дилкушо ва мақоми нурсафосиға нузул этиб, “*ман зора-л-мақобира факааннама зора-л-анбийо*”⁴⁵ ҳадисининг муқтазоси била ул бузургворнинг равзаи мутабаррикаси тавфиға мушарраф бўлуб, арвоҳи таййибасидин истимдод ва истионат кўргузди.

Андин маркаби саодат ва ашҳаби давлатға сипоҳи зафарпаноҳ била рукуб қилиб, жумоду-с-соний ойининг тўртида, якшанба куни дору-л-хилофаи Хивақға ворид бўлуб, авранги салтанатни нишиман этди ва файзи ҳузур била шаҳр ичин ғайрати гулшан қилди.

Байт:

Эй, ҳузурингдин гулистон ўлди шаҳр,

Балки рашки боғи ризвон ўлди шаҳр.

ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ БУХОРО ЧАПОВУЛИҒА АФВОЖ БУЮРМОҒИ

Чун ул ҳазрат кўрдиким, амир Насруллоҳнинг риштаи адоватиға тиғи хусуматдин ўзга ҳеч нимарса қотей эрмас ва мулоямат бирла хусули муддао мақсуд қўлиға кирмас, ложарам, ҳиммат белиға ғайрат камарин маҳкам боғлаб, адоват майдониға журъат қадамин қўйди. Ва изроран ли-л-муфсидин аснофи лашкариядин баъзи шижоатшиор ва талабгор баҳодирларни фавж-фавж қилиб, ҳар фавжни излик-изидин Бухоро музофотининг дастбурдиға буюрди.

Андоққим, аввалги фавжнинг воқеъаси. Чун жумодийу-л-аввал ойининг авохирида човдур тавойифидин бир гуруҳи шижоатпажух ҳазрати зиллulloҳийдин рухсат олиб, Бухоро сори озим бўлдилар ва манозили мутакассира қатъидин сўнг Бухоро тавобеъидин бир кент устига қазойи мубрамдек дохил бўлуб, йигирма кишини асорат қайдиға мукайяд қилиб ва тўрт бош кесиб ва бениҳоят амвол ва мавоший дасти тасарруфлариға киргузуб, мурожаат қилдилар. Жумоду-с-соний ойининг авоситида остони фалакнишон мулозаматиға етиб, инояти хусравонадин хилоъи фоҳира била мухаллаъ бўлдилар.

Иккилончи фавжнинг сонихаси. Олардин сўнг ямутия жамоасидин бир фавж гузида йигит ул ҳазратдин Бухоро чаповулиға ижозат олиб, азимат кўргузди. Жаноҳи истеъжол била қатъи мароҳил қилиб, Бухоро музофотидин бир қарйаға чаповул уруб, усаройи бепоён ва ғанойими фаровонға мутасарриф бўлуб қайтдилар. Мазкур бўлгон ойнинг авохирида мулозамат шарафиға фойиз бўлуб, сарпойи шоҳона инъоми била мумтозлиғ топдилар.

Учлончи фавжнинг тазкираси. Алардин сўнг яна човдур тавойифидин гуруҳи анбух ул ҳазратдин мураххас бўлуб, суръат қонуни била азимат оҳангин туздилар ва қатъи баводий ва таййи саҳорийдин сўнг Бухоро мамлакатининг қутби шимолий тарафидаги мутавааттин ва мутамаккин бўлуб ўлтурғон қазоқия улусининг аҳшомиға чаповул тундбодин еткуруб, ул жамоанинг хирмани жамъиятин тафриқа ҳавосиға совуруб, ғоятсиз амволу ниҳоятсиз ашъни ўлжа қилиб, муовадат этдилар ва ражаб ойининг авоситида мулозаматға етиб, машмули мароҳими хусравона бўлдилар.

Тўртлончи фавжнинг таҳқияси. Алардин сўнг яна ямут шужаъосидин бир фавж жалодатосор баҳодир, Қутлуғмурод сардор бошлиғ, ҳазрати зиллulloҳийнинг рухсати билан Бухоро турктозиға озим бўлуб, Элжик била Қароқўл орасидин бир оз чўфон ва Бухоро шаҳриға тева била туз олиб боратурғон кўб арғишчисин асири сарпанжаи тақдир қилиб қайтиб, мулозамат шарафиға мушарраф, авотифи подшоҳонадин сарафрозлиғ топдилар.

Бешлончи фавжнинг достони. Алардин сўнг яна ямут баҳодирларидин гуруҳи анбух ул ҳазратнинг ижозати била Бухоро чаповулиға илғор қилиб, мароҳили мутанаввиъ катъидин сўнг Вардонзи туманининг ҳаволисиди тожикнинг ўттуз отлиғ қоровулининг устидин дохил бўлуб, камоли жалодатдин барчасин асорат қайдиға гирифтор қилиб, яна Вардонзининг атрофу жавонибиға тохту тоз еткуруб ва ниҳоясиз қўю тева ва йилқи ғанойимиға мутасарриф бўлуб, солим ва ғоним мурожаат қилдилар ва ражаб ойининг салхида атабаи осмонмартаба хизматиға етиб, албисаи зарандул била мулаббас бўлдилар.

Олтилончи фавжнинг баёни. (416^a) Алардин сўнг остони давлатпосбон мулозимларидин Худойберган юзбошим, Ўрус лақабиға мулаққабдурур, уйғур Искандар баҳодир била ўн беш гузида йигитга бош бўлуб, ҳазрати зиллуллоҳийдин Бухоро турктозиға рухсат олиб, истеъжولي тамом била озим бўлдилар ва барқи хотифдек тайи мароҳил қилиб, балойи ногаҳоний янглиғ Бухоро шаҳрининг мулҳақотидин Чоргўша отлиғ мавзеъга дохил бўлуб, мўтабар кишилардин тўрт асир ва секиз тева ўлжа қилиб қайтиб, шаъбон ойининг ўнида даргоҳи фалакиштибоҳ мулозаматиға етиб, илтифоти шоҳона ва навозишоти бекарона била баҳраманглиғ ва хурсандлиғ топибдурурлар.

Еттилончи фавжнинг зикри. Алардин сўнг мазкур ойнинг ўн еттисида, сешанба куни ямролия тавойифидин бир гуруҳи соҳибшукуҳ ҳазрати зиллуллоҳийнинг ижозати била илғор қилиб, сарсаркирдор масофатнавардликдин сўнг Чаҳоржўй атрофида Чакас қалъасининг тубидин тожик қоровулидин ўн отлиғни дастгир қилиб, тўртовин тиғи тез дамидин ўткариб, адам тангносиға йибордилар ва олтитасин от ва яроғи била атабаи алайҳ мулозаматиға келтуруб, хилъатхонаи карами султонийдин хилоъи офтобшуъо била мухаллаъ бўлуб, ашбоҳ ва акронидин мумтозлиғ топдилар.

Маълум бўлсунким, ҳамул овонда ҳазрат зиллуллоҳий Беги юзбошини саркардалиқдин маъзул этиб, анинг туғин ямролия навқари била олиб, Хожаш маҳрамға топшуруб, сипаҳбудлик мансабиға мансуб қилди.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ МАВКИБИ КАЙҲОНПҮЙ
БИЛА БУХОРО ҚАСДИҒА ТАВАЖЖУҲ КҮРГУЗГони ВА АРКони
ДАВЛАТНИНГ ИЛТИМОСИ БИЛА ДАРЁДИН УБУР ҚИЛМАЙ,
ЧАҲОРЖҮЙ МУҲОСАРАСИ ОҲАНГИН ТУЗГони ВА БУХОРО
ЧЕРИКИ ҲУЖУМИ ТАМОМ БИЛА ДАРЁ СОҲИЛИҒА, ЎРДУЙИ
ҲУМОЮН МУҚОБАЛАСИҒА КЕЛГони. ТАҲАВВУРНИШОН
МУБОРИЗЛАРНИНГ КЕМА БИЛА ДАРЁДИН ЎТУБ, ТОЖИК
СИПОҲИ БИЛА МУҲОРАБА ҚИЛГони ВА АМИРИ БЕНАЗИР
МУҲАММАДАМИН ИНОҚНИНГ ҚАТНОМ ВА ПАРВАРДҒАЧА
ЛАБОБ МУТАВАТТИНЛАРИН ПОЙМОЛИ МАРОКИБ ВА
ДАСТФАРСУДИ МАВОКИБ ҚИЛИБ, АҚОСИ МУЛОЗАМАТИҒА
ЕТГони. ВА УЛ ҲАЗРАТНИНГ ФАТҲУ НУСРАТ, ИҚБОЛУ ДАВЛАТ
БИЛА ХОРАЗМИ ЭРАМБАЗМ ДОРУССАЛТАНАСИ САВБИҒА
МУРОЖААТ ЭТГони**

**Сўз иқлимида андоқким Скандар,
Варақ майдонида хангома густар –
Ки, яъни хомаи фархунда арқом,
Қўяр мундоқ маоний сайриға ком.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий салтанатпаноҳий ўз нафси нафиси била амир Насруллоҳнинг қасди учун Бухоро мамоликиға сипоҳи нусратпаноҳ, шижоатдастгоҳ чекмакни замири саодаттавъамиға мусаммам ва мужаззам қилиб, жамеъи асокири мансураға ва афвожи қоҳираға асбоби сафар таҳияси учун хазойини омирадин нуқуди вофира инъом қилиб, мунодий била рукуби хумоюнӣ миъодин мамолики маҳруса ва билоди маҳфуфа халойиқиға эълom қилди. Хусусан, умаро ва кубаро ва шужао ва худамоға алоҳида панжаи эҳсон била зарпошлиғ кўргузуб, тажҳизи сафар ва такмили яроғ учун таъжил ва тарғиб қилди. Чун оламоройи ройи давлатфазойӣ муқтазоси била сипоҳи нусратпаноҳ асбоби юруш ва яроғи урушни баважҳи дилхоҳ тайёр ва омода

қилиб, миъод вақтин чоғлаб, остони давлатпосбон мулозамати азимотиға бел боғладилар.

Соҳибэҳтишом султонлар ва гардунмақом қоонлар ва олий манзалат умаролар ва фалакрифъат уманолар ва соҳибалам саркардалар ва анжумҳашам сипоҳдорлар атрофи мамолик ва аснофи масоликдин фавж-фавж ва даста-даста зарринқубба туғлар ва сийминшиққа аламларин жилвагар қилиб, салобати тамом ва маҳобати молакалом била келиб, ҳазрати хилофатмаобнинг ҳамрикоблиғи учун жаноби **(416⁶)** фалакintisоб мулозамати шарафиға мушарраф бўлдилар.

Маснавий:

**Ул сифат издиҳом қилди зухур –
Ки, магар воқеъ бўлди йавму-н-нушур.
Шаҳ жаноби икки қироғида,
Ўлтуруб сўли бирла соғида.
Ики ёндин тузуб суфуф қатор,
Тутубон ҳар ким ўз ерида қарор.
Ер тутуб бир тарафда хоқонлар,
Ҳар тарафда тузуб сафин хонлар.
Умаро бир тарафда жойгузин,
Нуқабо бир тарафда садрнишин.
Хизмат амрида муфтаҳир борча,
Шаҳ рукубиға мунтазир борча.**

Чун йавми мавъуд, вақти маъхудким, мазкур бўлгон йил, яъни санаи минг икки юз эллик тўққузда, мезон авохири, шаъбону-л-муаззамнинг йигирма еттисида, жумъа куни эрди, намози жумъа адосидин сўнг асъади соат ва аршади авқотдаким,

Маснавий:

**Саодат жаҳон ичра тўлмиш эди,
Нухусат замондин йўқ ўлмиш эди.**

Келиб эрди хизматға иқбол ҳам,

Муяссар эди борча омол ҳам.

Ҳазрат зиллуллоҳий хилофатпаноҳий ҳиммат камарин ҳумоюн белига боғлаб, давлат афсарин муборак бошиға кийиб, фархунда аёкин саодат рикобиға қўйуб, иқбол якрониға рукуб қилди ва дийдори зилолий лабташналарин шароби ҳузури била сероб, интизор аҳли дийдаларин офтоб зуҳури била комёб этди. Ул ҳолда салотини зу-л-иктидор ва хавонини номдор ва умаройи манзалатдисор ажзу инкисор қадин таъзим ва тавозеъ юкидин ҳам қилиб, сидқу ихлос юзин таслиму убудийят туфроқиға қўйуб, ҳазрати муҳаймини корсоз даргоҳиға эътиқод қўлин очиб, бу дуои ижобатинтимо таронасиға мутаранним бўлдиларким,

Рубоий:

Шоҳо, ҳама дам Тенгри санго ёр ўлсун,

Ҳам давлату иқбол мададкор ўлсун.

Ҳар сори азимат айласанг тоби нусрат,

Алингда адув хайли бари хор ўлсун.

Чун бу дуо адосидин сўнг ул ҳазрат инони зафарнишониға таҳрик бериб, тавсани паризоди девниҳодни мақсад тариқиға суруб, шавкати каёний ва савлати сосоний била доруссалтанаи Хивақ “*ҳафизахуллоҳу таоло ани-л-ҳарақи ва-л-гарақ*”дин чиқиб, партави ҳузуридин қуёш янглиғ актори жаҳонға нур ва аҳли жаҳон кўнгулларига сурур еткурди.

Маснавий:

Шаҳрдин шаҳ азм этиб хуршидвор,

Партави дийдорин этди ошкор.

Уйлаким, мағриқ ҳисоридин қуёш,

Чиқғайу оламға бўлғой нурпош.

Йўлини фаррошлар пок айлабон,

Рафъи гарду, манъи хошок айлабон.

Ҳар сори саққолар айлаб жустужў,

Абри найсондек сепиб йўл узра су(в).

Илгарирок азм айлаб неча фавж,
Гуркуруб дарё киби кўлмак мавж.
Ҳар тарафга от суруб қилмай даранг,
Отишиб ғурранда шамхолу тўфанг.
Қўзғолиб сўнгра яна бир хайл ҳам,
Ҳар бирининг илкида заррин алам.
Шаққаси нусрат елидин очилиб,
Ламъаси хуршид янглиғ сочилиб.
Тебраниб сўнгра яна жаббор гўй,
Ошуруб авжи фалакдин ҳойу ҳуй.
Сўнгра андин неча беки хушхиром,
Юз усул ила қўйуб ер узра ком.
Шаҳ буларнинг изнича тавсан суруб,
Ер бошин авжи фалакка еткуруб,
Бир ёнида азм айлаб шоҳлар,
Бир тараф султони гардунжоҳлар.
От суруб аркони давлат бир тараф,
Тебраниб аъёни ҳазрат бир тараф.
Кейнидин азм айлабон неча гуруҳ,
Ҳар бирига ўзгача шаъну шукуҳ.
Ҳаддин афзун қўзғолиб хайли сипоҳ,
Чарх жавфин тутди яксар гарди роҳ.
Ошкор ўлди анингдек издиҳом –
Ким, аён ўлди магар йавму-л-қиём.

Чун ҳазрат зиллуллоҳий хилофатпаноҳий бу янглиғ кавкабаи ҳумоюн ва дабдабаи рўзи афзун била қатъи масофат қилиб, хуфтон чоғи Янгиорик ҳавлиғаким, (417^a) боргоҳ, сародик, буна, уғруқ, тўпхона ва қўрхона аввалроқ бориб барпо ва муҳайё қилилмиш эрди, ташрифи ҳузури лозиму-с-сурури била муфаххари мавотин ва ашрафи масокин қилди. Тонгласи сешанба куниким, хусрави зарринкулоҳ ховари машриқ манзилгоҳидин чиқиб, сипеҳр

арсаси қатлиға тақовар сурди, ул ҳазрат дағи мазкур манзилдин офтобвор аҳшаби фалакрафторға руқуб қилиб, сипоҳи анжумшумор била наҳзат кўргузуб, Ос мавзеида кирёси баландасос қуббасин гардунмумос қилдуруб, нузули майманат вусули шарафидин сарбаландлиғ еткурди. Якшанба куни Осдин наҳзат қилиб, Ҳазорасп қалъасининг зирваи ифтихорин шарафи духул ва давлати вусулидин сипеҳри волоға баробар, балки арши аълоға ҳамсар қилди. Тонгласи душанба куниким, мазкур ойнинг салхи эрди, азду-д-дини ва-д-давла, йамину-л-мулки ва-л-милла, моҳийу-н-нифоқ, малозу-л-офоқ, амири беназир Муҳаммадамин иноқ “*мадда зиллаҳу-л-аъло ало раъси-л-фуқаро би-т-таволийким*”⁴⁶, ул қалъаи рафеъу-л-бунённинг волийи ҳукмрони эрди, подшоҳона зиёфатлар тартиб бериб, жамеъ уламои олийшон ва умаройи рафеъмаконни хони эҳсонидин маҳзуз ва баҳраманд қилди. Ва ақоси ҳазрати зиллуллоҳийнинг хизматиға бир раҳши тозийнажд чекиб, бир хилъати гаронбаҳо кийдурдиким, хуршиди тобонмисслик дурахшон ва ламъон эрди. Ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул кун зиёфат маросими инқизосидин сўнг Ҳазорасп кўрғонидин давлат яқрониға руқуб қилиб, Чотли бешасиға инонтоб бўлди. Ул бешани ўрдуйи саодатмаобға маскан ва мавкиби нусратинтисобға нишиман қилди. Иноқбек дағи ул ҳазратнинг рикоби ҳумоюни мулозамати учун ўзиға мутааллиқ сипоҳ била бу сафарда ҳамроҳлиғ кўргузди.

Ул ҳазрат ҳамул манзилда икки кун мутаваққиф бўлуб, аввалғи куниким, рамазону-л-муборакнинг ғурраси, сешанба куни эрди, қароқалпоқия черикиким, дарёнинг шимолия жонибидин келмиш эрди, фалакмисол жунглар била дарёи Амудин муаскари ҳумоюнға ўткарди. Сўнгғи куниким, чаҳоршанба эрди, юз отлиғ гузида йигитга даргоҳи олампаҳоқ мулозимларидин хусусиятгавам Эрнийез маҳрамни бош қилиб, дарёдин ўткариб, Бухоро тавобеидин “тил” тутуб келтурмоқ учун ирсол қилди. Панжшанба куни ҳамул манзилдин кўчуб, афзалу-л-авлиё, акмалу-л-атқие ҳазрати Паҳлавон Маҳмуд ота “*алайҳи-т-таҳийяти ва-с-сано*”⁴⁷нинг арноси сақосин мухаййаи хиёми давлатилтизом, мазриби боргоҳи

сипехрэхтишом қилиб, баҳори нузул ва файзи вусулидин жаннат боғидек тароватмаоб ва кавсар қироғидек сероб ва назоратинтисоб қилди. Ҳамул куни Сарахс такасининг ақобиридин Хўжамшукур сардор ихлос ва эътиқод изҳори учун келиб, атабабўслиғ шарафиға мушарраф бўлди. Жумъа куни ҳамул мавзеъдин мавкиби ҳумоюн била азимат қилиб, Фитнакнинг юқорисида дарё канори ва Тузёқиши отлиғ марҳалаға ворид бўлуб, шарафи қудумидин сарафрозлиғ еткурди. Шанба куни андин кўчуб, ўрдуйи қайҳонпўйни дарё канори била Учтўпа отлиқ мавзеъға йибориб, ўзи мулозимлари рикоб ва хулосаи сипоҳ била қир устиға чиқиб, жайрон шикориға иштиғол кўргузди.

Маснавий:

Солиб қуш шаҳаншоҳи жамшидшон,

Шикор аҳлиға солди яксар қирон.

Хусусан, пайопай итолгу солиб,

Фузун ҳадду ғоятдин оҳу олиб.

Тамошодин ўлди баса баҳравар,

Замириға етти фараҳ сарбасар.

Ул ҳазрат ҳамул кун сахро тафарружи ва сайдандозлиғ тамошоси била хотири хатири шоҳбозин (417⁶) шикорийвор овлаб, аср ҳангомида сайдгоҳдин мурожаат қилиб, Учтўпа мавзеъиғаким, боргоҳи фалакиштибоҳ ва сародиқи давлатпаноҳ анда барпо ва муҳайё қилилиб эрди, нузул этди. Якшанба куни андин кўчуб, яна аввалғи дастурда сайдандозлиғ қилиб, Подаётоғи отлиғ марҳалаға шарафи қудумидин беҳишт боғидек мусаффолиғ еткурди. Душанба куни андин ливойи азиматни жилвагар қилиб, яна дастури собиқ била шикорандозлиғ кўргузуб, Садвар отлиғ манзилға ворид бўлуб, муаскар қилди. Сешанба куни андин наҳзат қилиб, Судук тўғойиға тушти.

Ҳамул кун Хўқанд вилоятининг хокими Шералихондин Қаробош додхоҳ отлиғ бир муаззаз ва мўътабар кишиси элчи бўлиб келиб, анинг ихлосномасин остони олий мулозимларининг назари анвари мутолаасаға еткурди ва карами султоний анинг аҳволиға шомил бўлуб, осойиш таҳсили

учун Хивакға йиборди. Чаҳоршанба куни Судукдин кўчуб, Даҳани Шер бешасин муаскари асокири мансур ва мустақарри сародикоти мавфур қилди. Панжшанба куни ул манзилда қир устиға чиқиб, жамеъ лашкарияни гуруҳ-гуруҳ, тойифа-тойифа ва даста-даста назари анвари пешгоҳидин ўткуруб, от ва яроғларин кўруб, яна мазкур манзилда боргоҳи олампаҳоға нузул этди. Ҳамул кун Эрнийез маҳрам Бухоро тавобеъидин Хайрработга бориб, икки киши тутуб келтуруб, инояти хусравонадин сарафрозлиғ топди. Жумъа ва шанба куни дағи ҳамул манзилда тавакқуф воқеъ бўлди. Якшанба кечаси қоровуллар Исбоз мавзеъида тожикнинг чаповулчисига шикаст бериб, бир кишини дастгир қилиб келтурубдурурлар.

Бу воқеъа кайфияти андоғ эрдиким, Чаҳоржўй ҳокими йигирма отлиғни шайлаб, ҳар қайсисига йигирма тилло, байроқ ваъда қилиб, Хивак тавобеъидин “тил” тутмоқ учун ирсол қилиб эркан. Ул аснода сипоҳи нусратпаҳоҳдин дағи ўн нафар жалодатасар йигит хабаргирлик учун қоровул йўсунлуқ Чаҳоржўй тарафига озим эрдилар. Исбоз мавзеъига етганда тожикнинг йигирма отлисиким, мазкур бўлди – кўруб, фидойивор ва барққирдор от солдилар. Ул гуруҳи шақоватпажух бовужудиким, ададда баҳоқирларға икки чандон эрди, тоқати муқобалат келтура олмай, суръати тамом била ҳазимат майдониға рўйгардон бўлдилар. Баҳоқирлар истеъжоли молақалом била таоқиб қилиб, аъдойи давлатнинг бировин асорат қайдиға чекиб, атабаи аъло мулозаматиға етдилар ва авотифи хусравонадин баҳраманд бўлдилар. Якшанба сабоҳи ҳазрат зиллуллоҳий шижоатнишон ва муборазоттавъамон саркардалардин Хожаш маҳрам ва Раҳматуллоҳ ясовулбошини ямутия ва ямролия черикидин минг чоғлиқ гузида отлиғ била дарёдин ўткариб, Бухоро чаповулиға ирсол этди. Ҳамул кун мазкур манзилдин ўрдуйи аъло ва мавкиби волони кўчуруб, Бўрили бешасин сипоҳи маҳшардастгоҳға оромгоҳ қилиб, нузули ижлол фуйузотидин беҳиштмисол қилди. Ҳамул кун даргоҳи олампаҳоҳнинг жонсипор ва хусусиятшиор мулозимларининг сарафрози Абдулла ясовулбошиқим, човдур черикининг саркардалиги анга муқаррардурур, они ул черик била лашкарнинг орқасида

юруматка таъин этди. Сайид Назарбий била Муҳаммад Муродбойни тоза қўнғирот ва машриқ йиғини била муқаддимаи сипоҳ қилиб илгари буюрди. Душанба куни қирқ отлиқ мунтахаб ва баргузида йигитниким, човдур тавойифининг хулосаси эрди, Хожамуҳаммад юзбоши бошлиғ Чаҳоржўй чаповулиға номзад қилди. Ҳамул кун кавкабаи воло билан роятафрози наҳзат бўлуб, тўрт кунгача шарафи хузур ва файзи вурудидин (418^a) мароҳили шабистонин равшан ва манозили хористонин гулшан қилиб, панжшанба куни Оқрабат отлиғ мавзеъға шаъшаайи офтоб вусулин партавафкан қилди. Ҳамул кун шаҳарда Абдуллабек халафи рашиди амир Саъид Қутлукмурод иноки марҳумийнинг хабари вафоти келиб, анинг фотиҳахонлиғи учун Иброҳимбек валади амири кабири мағфур Авазбий иноқни номзад қилди. Ва ҳамул кун Марв тавобеъидин Йўлўтан солурининг саромадидин Қароқош сардорниким, оқ уйлик тариқасида келиб, мулозимлар силкига инсилоқ топиб эрди, даргоҳи олампаҳо мулозимларидан Абдурахмон озодаға ҳамроҳ қилиб, элчи йўсунлиғ истимолатнома бериб, Марв вилоятининг ақобириға ирсол қилди. Жумъа куни Оқрабатдин наҳзат қилиб, шикорандозлиғ тариқаси била Дарғонота зиёратиға мушарраф бўлуб, анинг муқобаласида дарё канориғаки, ўрдуйи ҳумоюн ва боргоҳи рифъатнамун барпо бўлмиш эрди, нузул кўргузди. Шанба куни андин кўчуб, юқорироқда бир мавзеъи назоҳатасарни асокири зафармаосирға муаскар қилди. Ҳамул кун Сайид Маҳмуд тўра валади аршади Муҳаммад Раҳимхони жаннатмақонға қаробош туғ бериб, минг кишининг саркардалигин анга тафвиз этди ва ўз ақрону ажноси орасида куёшдек сарафрозлиғ еткурди. Ҳамул кун Хожамуҳаммад сардор човдур оломони била Чаҳоржўй атрофиға чаповул уруб, тўрт кишини асир қилиб келтурубдурурлар ва алтофи подшоҳийдин баҳраманд бўлдилар. Якшанба куни ҳамул мавзеъда мутамаккин бўлуб, душанба куни Отхўр қирининг устига чиқиб, човдур ва тоза қўнғирот ва алиэли черикин санаб, назари кимиёасар пешгоҳидин ўткарди. Сешанба куни Хожаш маҳрам ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва Тўрамурод оталиқ Бухоро чаповулидин келдилар.

Оларнинг воқеъаси ондоқдурурким, чун ҳазрати зиллуллоҳийнинг рухсати била Учўчоқ тўшидин кема била дарёни убур қилиб, шимолия соҳилидин озим бўлуб, Кўгурдли мавзеъиким, Бухоро йўлининг дарёдин айрилтурғон еридурур, бориб сув кўтариб, қадами истеъжол била қатъи манозил қилиб, Ишмадин бир манзил илгари ўтгандин сўнг тева ва кўш ва аҳмол ва асқолларин яна Ишмага қайтардилар ва яланг отлиғ бўлуб, сарсармисллик суръат била манзил-баманзил қатъи масофат қилиб, Бухоро шахрининг лавоҳикидин Хайрработ туманининг бир тарафидин дохил бўлуб, Чангон отлиғ бир қалъани қабоб, югуриб олдилар ва юз бош кесиб, юз кишини асорат қайдиға чекдилар ва амволу ашёсин дасти тасарруфлариға олдилар. Яна атрофу жавонибиға тохту тоз еткуруб, муовадат қилдилар ва манозили мутанаввиъа қатъидин сўнг Кўгурдлидин дарё канориға чиқиб, ўрдуйи аълоғаким, Кўгурдли муқобаласида эрди, келиб, остони рафеъбунён мулозаматиға фойиз бўлуб, сарупойи шоҳона ва навозиши хусравонадин хурсанд ва барумандлиғ топдилар.

Ҳазрат зиллуллоҳий барча усарони Қобулбой Урганжий била Хивақға йиборди. Ҳамул кун мавкиби кайҳонпўй била ул мавзеъдин дарёни кечмак ва Бухоро азиматин этмакни иртиқоб қилди ва бу бобда “*ва шовирҳум фил-амр*”⁴⁸ муаддоси била умаройи изомни даргоҳи давлатилтизомға ундаб, мажлисоройи машварат бўлди. Ул жамоа Бухоро юрушин маслаҳат кўрмай, илтимос қилдиларким, кавкабаи воло Чаҳоржўй ва Лабоб элоти сори ҳаракатнамо бўлғай. Ул ҳазрат камоли карамдин аларнинг мултамасин қабул этиб, **(418^б)** чаҳоршанба куни Отхўрдин ливойи азиматни жилвагар қилиб, шикорандозлиғ маросими била Кўгарчинли марҳаласиға ворид бўлуб нузул этди. Ҳамул кун Раҳматуллоҳ ясовулбошини ямутия черики била муқаддимаи сипоҳ қилиб, бир манзил илгари юрмакка буюрди, нединким, ул халқнинг муқаррар бўлғон қадимий дастуридурур. Панжшанба куни ул ҳазрат Кўгарчинлидин кўчуб, тўрт кун қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, якшанба куни Исбоз бешасиға нузул этди. Душанба куни андин наҳзат аламин жилваға киргузуб, қир устида жамъи лашкария била саф тузуб,

ямину ясорни қоз қаноти янглиғ безаб, ўзга тариқа низом била мақсад жонибиға хиром кўргузди.

Маснавий:

**Шах тузуб ойину йосо ўзгача,
Тавру тарзи ҳайратафзо ўзгача.
Озим ўлди икки ён сафлар тузуб,
Савлати ғайри мукаррар кўргузуб.
Туз бўлуб, сафлар ясори ўзга навъ,
Ҳам ямин аҳли қатори ўзга навъ.
Не ямин аҳлиға пайдодур канор,
Не ясор аҳлиға ҳаддур ошкор.
Тасвия топиб ики ёндин ясов,
Туғларға очилиб гулгун ялов.
Ҳар амир ўз хайли бирла саф тузуб,
Жилваға заррин ливосин киргузуб.
Неча даъб қур саф тузуб аҳли сипоҳ,
Етмайин атрофиға пайки нигоҳ.
Мавж уруб, ондоқки бир ахзар тенгиз,
Не тенгизким, булғой ул андозасиз.
Тутди одам водийу ҳомун юзин,
Гард ўлуб ёпди замин гардун юзин.
Топмади ердин асар аҳли назар,
Топди кўк сори назар қилса магар.
Гулғула чикди фалак айвониға,
Зилзила тушди замин аркониға.
Издихом ўлди анингдек ошкор,
Ор анго келди демак маҳшарча бор.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий бу янглиғ савлати ҳайратафзо ва садмати ғаробатнамо била Усти қалъасининг муқобаласиға етиб, дарё канорин мухаййами хиёми давлат ва мазриби боргоҳи шавкат қилиб нузул этди.

Ҳамул кун қоровуллар Чаҳоржўйдин бир асир ва икки калла олиб келиб, подшоҳидин сарбаландлиғ топдилар. Сешанба куни мазкур манзилдин кўчуб, йўл асносида аъдойи давлатнинг дарёдағи кемаларидин етти кемани олдуруб, Битик муқобаласиға етиб, дарё қироғин асокири ферузийасарға муаскар қилди. Ҳамул кун аҳли фасоддин юз уйлук Чаҳоржўй атрофида бир ҳавлиға мутаҳассин бўлмиш эркан, ямутия сипоҳиким, муқаддимаи лашкар эрдилар, анинг устидин дохил бўлуб, қасд қилдиларким, дасти тасарруфиға киргузгайлар. Ул гуруҳи нақбатпажух атрофу жавонибидағи мадохил ва махорижни масдуд ва мадрус қилиб, тўфангандозлиғ била мумониат ва муқобалат русумин кўргуздилар. Бу жиҳатдин шужаъойи кинагузорнинг нийрони ғайрати илтиҳоб топиб, атрофу жавонибидин сарсар хайлидек жалодатгустар ва ҳужумовар бўлуб, ажал хайли бадан мулкиға йўл топгандек ул ҳавлиға ғалабаи тамом била кириб, инод аҳлининг барчасин асорат қайдиға чекиб, амволу асбобин ўлжа қилиб, даргоҳи фалакпойгоҳ мулозаматиға келтуруб, карами султонийдин шоду хуррамлиғ топдилар. Ул ҳазрат усарони инсофшиор, диёнатосор Давлатназарбийга топшурди, токим аҳволидин хабардор бўлуб, кемага солғай.

Чаҳоршанба куниким, шаввол ойининг ғурраси эрди, мазкур манзилдин кўчуб, дарё канорида Бўриёбоф мавзеъиким, Чаҳоржўй ҳисориға ёвуқдурур, муаскари асокири мансур ва мастақари сародиқоти мавфур қилди. Панжшанба куни азду-д-дини ва-д-давла Муҳаммадамин иноқ ва ямину-л-мулки ва-л-милла Раҳмонбердибий бошлиғ *“ло золат (419^а) ан рууси-л-аъдо бавориқу асийофиҳимо⁴⁹* иззатмакон ва шижоатнишон саркардалардин Авазхожа шайхулислом ва Шохмурод иноқ ва Худоёрбий ва Тўрамурод оталиқ ва Саййидназарбий ва Абдулла ясовулбоши ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва Муҳаммаджон хожа ва Дўстниёз қалмоқ ва шамхолчилар сархайлидин Беги юзбоши ва ғайриҳумни ўзлариға тааллуқлиғ навкарлари била Лабоб мутаваддинларининг торож ва ғоратиға ирсол қилди. Ва сипоҳи нусратпаноҳдин ҳар кун бир фавжни Чаҳоржўй қалъасининг муҳосарасиға таъйин этди ва ҳамул кечаким, жумъа оқшоми эрди, ул ҳазрат Айдак

юзбошиники, мавкиби ҳумоюн айёрпешаларининг сархайли эрди, эллик жалодатойин йигит била дарёнинг шимолия жонибиға буюрди, токим ул тарафдаги аҳли инод ва арбоби фасодға дастбурд еткургайлар. Чун маъмур бўлгон оломон фармони қазожараён мужиби била дарёдин ўтуб, Фороб қалъасининг атрофин тохту тоз қилиб, ўн беш кишини қайди асирға чекиб ва бир бош олиб, жумъа куни пешин чоғи дарёдин убур этиб, усарони даргоҳи жаҳонпаноҳ мулозаматиға еткуруб, инояти подшоҳонадин баҳрамандлиғлар топди.

Шанба кечаси ул ҳазрат яна Айдак юзбоши ва Бекмонбийни хулосайи сипоҳдин юз киши била яна Фороб атрофининг чаповулиға номзад қилди. Алар фармон мужиби била ҳамул кеча дарёдин кечиб, чоштгоҳ Фороб ҳаволийсиға турктоз еткуруб, уч асир ва беш калла олиб, шанба куни пешин чоғи дарёдин ўтуб, мулозаматға етдилар ва мароҳими султонийдин сарафрозлиғ топдилар. Якшанба кечаси ҳазрат зиллуллоҳий қипчоқ Хожаниёзбий ва Яъқуббек валади Фозилбекни бош қилиб, қипчоқ ва қорақалпоқнинг муборазатшиор йигитларин ва ўзга тавойифдин дағи баъзи талабгор баҳодирни дарёнинг шимолия жонибидағи элотдин Наризам турктозига буюрди. Мазкур бўлгон оломон ҳукми олийшон мужиби била ҳамул кеча дарёдин ўтуб, офтоб тулуъи чоғи Наризам атрофидағи кентларга чаповул тундбодин еткуруб, рустахез солдилар ва юз кишини дастгир қилиб, юз бош олдилар ва бениҳоят ўлжага мутасарриф бўлуб қайтиб, якшанба куни дарёдин кечиб, намозшом ҳангомида атабаи сипеҳрмартаба мулозаматиға фойиз бўлуб, алтофи подшоҳона ва аътофи хусравонадин баруманд ва аржумандлиғлар топдилар.

Сешанба кечаси Яъқуббек ва Худойберганбек Котий ва жаноби султонийнинг мамлукаи хосасидин муборазаттавъом Муҳаммадниёз маҳрам икки юз чоғли киши била Фороб чаповули учун ҳазрати зиллуллоҳийдин рухсат олиб, дарёдин ўтдилар ва талиъаи субҳдин сўнг қир устидин Фороб қалъасиға қараб озим бўлдилар. Иттифоқо, амир Насруллоҳнинг ўғли оғир кўшун била Бухородин чиқиб, ўзидин илгари кўп лашкарни ҳировул

йўсунлиғ йибормиш эрди. Ҳамул лашкар ҳамул кеча Форобға келиб тушуб эрди. Баҳодирларнинг дарёдин ўтуб, Фороб устига илғор қилғонидин огоҳлиғ топиб, барча бирдин иттифоқ била отланиб, ҳайъати ижтимоъ била баҳодирларнинг кемаси сори юз қўйдилар. Баҳодирлар озлиғ жиҳатидин урушмоқни маслаҳат кўрмай, мурожаат қилиб, кемага минарга майл кўргуздилар ва ҳануз кемага миниб бўлмамиш эрди, изидин тожик черикидин афвожи касир етушуб, беш-олти кишини олди. Муҳаммадниёз маҳрамким, шижоати жибиллий муқтазосидин оломоннинг изидин хабардор қилиб, (419⁶) тожик черикига ҳамла еткуруб келур эрди, ўзин дарё канориға еткуруб, ҳануз кемага минмайдурур эрди, аҳли фасоддин биров анинг шонасиға найза уруб, найзаси кор қилмай, тутуб, асири сарпанжаи такдир қилди. Ўзга оломон омон ва эсон дарёдин ўтди. Панжшанба куни амир Насруллоҳнинг ўғли тўпхона ва сипоҳи бекарона била келиб, ўрдуйи аъло муқобаласиға дарё соҳилиға тушти. Ҳамул кун чошгоҳдин пешингача икки тарафдин тўп отишиб, дуди кабуд суудидин фалак жавфин тийра ва гулўлайи оташин шаъшаасидин қуёш кўзин хира қилдилар. Фармони хумоюн мужиби била қодирандоз тўпчилар андоғ тўпандозлиғ кўргуздиларким, аъдойи шайотинасар ижтимоъин буздилар. Жумъа куни, мазкур ойнинг ўнида ул ҳазрат секиз кемага мерган тўлдуруб йиборди, токи сув юзи била аъдо кўшунининг бир тарафидин боруб отқулаб қайтғайлар. Чун маъмурлар фармон мужиби била кемага миниб, дарёдин ўтуб, тожик лашкароҳининг бир жонибидин тўфангандозлиғға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳолда аъдо черикидин жамеъ касир кўб мерган била ҳужумовар бўлуб от солдилар ва бу мерганлар дағи камоли шижоат ва мардоналиғдин шамхол отмоқға машғул бўлуб, аҳли фасоднинг кўпрагин мақтул этиб, мунҳазим қилдилар. Ул гуруҳи шароратпажух янгидин силк жамъиятин мунъақид қилиб, ҳужуми тамом била ўлган ва йитканига боқмай, фидойивор от солиб, дарё лабида мерган устига келдилар. Мерганлар озлиқ сабабидин душман ҳамласиға тоби истиқомат келтура олмай, ўзларин кема ичиға олиб, сув сатҳига жорий бўлдилар. Ул чоғда тожик черики ҳужум қилиб, кемаларни сурмакка фурсат

бермай, уч кемани тутдилар. Ложарам, кемадаги мерганлар ўзларин сувга солиб, шиноҳ дастёрлиғи била дарё ўртасида бир қойиқга чиқдилар. Алардин Одинакул бошлиғ беш киши талаф бўлди ва ўзгаларин бу тарафдин кема бориб, омон ва эсон олиб келди. Ҳамул кун Иноқбек Парвард атрофин наҳбу ғорат қилиб келди.

Ул воқеъа андоқдурурким, чун мазкур ойнинг иккисида панжшанба куни Иноқбек амри олий мужиби била озим бўлуб, уч кунда Парвард қалъасиға бориб, яна уч кун муҳосара қилиб, атрофу жавонибидағи элотға чаповул селобидин вайрон ва хароблиғ еткурди ва учлончи кун ҳазрати зиллуллоҳийнинг фармони олийси мужиби била муҳосара таркин тутуб қайтди; мазкур ойнинг тўккузида, жумъа куни остони сипеҳрнишон мулозаматиға етди. Сўнгги куниким, шанба эрди, ул ҳазрат ўрдуйи аъло била Бўриёбофдин кўчуб, юқориоқ озим бўлуб, бир мавзеъни кавкабаи волоға оромгоҳ қилди. Якшанба куни дағи ҳамул манзилда таваққуф воқеъ бўлди. Душанба куни мазкур ойнинг ўн учиди ул ҳазрат аркони давлат ва умаройи зи-шавкатнинг савобдид ва маслаҳати била ҳамул мавзеъдин кўчуб, инони азиматни мурожаат тариқиға маътуф этиб, Битик муқобаласиға бориб тушди.

Маълум бўлсунким, ҳамул кун ул ҳазрат мазкур манзилдин рукуб қилур асносида Чаҳоржўй атрофидағи қоровуллардин хабар келдиким, бугун қалъадин бениҳоят отлиғ чиқиб, бизларга истило топғудекдурур ва ўзга тарафдин лашкар келиб қалъаға дохил бўлмишдурур.

Бу воқеъа андоқ эрдиким, (420^а) чун амир Насруллоҳ ҳазрати зиллуллоҳийнинг Лабоб элотин поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, ул ҳаволийда мутаваққиф бўлғонин эшитиб, Қарши ўзбакиясидан лашкари бекарон тартиб бериб, Чаҳоржўй қалъасиға ирсол қилмиш эрди, токим қалъадорлиғ умуриға жаҳди тамом била иқдом кўргузгайлар. Ул черик ҳамул кеча келиб қалъаға кириб, талиъаи субҳдин сўнг ҳайъати ижтимоъ била отланиб, қоровулларға қасд қилдилар.

Чун бу хабар масомеъи аълоға етушгач, ул ҳазрат Иноқбек ва Раҳмонбердибий бошлиғ баъзи сипаҳдорни номзад қилди, токим аъдойи

залолатинтимоға танбеҳи азим ва гўшмоли балиғ еткургайлар. Маъмурлар фармони лозиму-л-изъон мужиби била ғайрат якронин шижоат майдониға суруб, барку бодмисллик аҳли фасод устига азиматгустар ва хужумовар бўлдилар. Аъдойи гўризпой ҳазимат топиб, ўзларин қалъа остиға еткуруб, ёфнинг жанубида саф тузуб, рошда мерган ёткуруб, тўфангандозлиғ била мудофаа амриға иштиғол кўргуздилар. Сипоҳи нусратпаноҳ дағи бу тарафдин аъдо муқобаласиға ёвуқ бориб, ясов ясади ва ул чоғда баъзи диловарларким, маъракаи корзорни васли дилдордин афзал ва хуни ашрорни майи хушгувордин акмал билурлар эрди, сарсармисллик майдон фазосиға от суруб, аъдо суфуфига мутаоқиб хамлалар еткурдилар. Ул чоғда аъдойи шароратангиз ясовидин дағи баъзи қони тўлған диловарлари нангу номус юзидин далирона масоф арсасиға чиқиб, чоштгоҳдин пешинғача икки тарафдин хамлати мутаоқиб била от солишиб, ҳангомаи корзор гарм ва баҳодирлар икки тарафдин беозарм бўлдилар.

Маснавий:

Икки черик бўлди харидори ҳарб,

Гарм бўлуб ўртада бозори ҳарб.

Икки тарафдин бўлубон кийнафош,

Қилдилар изҳори русуми саваш.

Қоқилибон ҳар соридин табли жанг,

Ҳарб эли отлар сурубон бедаранг.

Кўкка паёпай чиқибон наъралар,

Ёрилиб афлок элига зухралар.

Гард чиқиб кўкка нечукким тутун,

Бўлди жаҳон ичра аён тийра тун.

Жилва қилиб ҳар сори тиғу синон,

Ламъаси бирла яна ёруб жаҳон.

Ҳар сори хайбат била милтиқ уни,

Қилди аён элга қиёмат куни.

Бир-бирига қасд этибон икки хайл,

Қасд неким, қонини тўкмакка майл.

Бу они гоҳи қовубон зўр ила,

Ул муни гоҳи сурубон шўр ила.

Бир-бирига ҳамла қилиб тунду тез,

Арсаи оламға солиб рустахез.

Ул мунга, бу анга қилиб қасди жон,

Еткурубон чархға шўру фиғон.

Чун бу урушда аъдои давлат муборизлари саромадидин бир шерхайъат ва бабрсавлат йигитким, маъракаи корзорда ҳаммадин илгари чиқиб, изхори жалодат ва муборазат килур эрди, сипоҳи нусратпаноҳдин бир шижоатманд ва саромадпайванд йигит тавсани сарсармонандиға маҳмиз бериб, қазойи мубрам янглиғ анинг сарвақтиға етиб, синони жонситон зарби била отдин сарнигун йиқиб, хужуми тамом била бошин жасади палидидин жудо қилдилар. Аҳли фасод баҳодирларидин яна бировин милтиқ ўқи била ҳалокат сарҳадиға еткурдилар ва беҳисоб кишисин мажруҳ ва захмдор қилдилар. Аммо лашкари ферузийасардин амири садоқаттахмир Раҳмонбердибийнинг юзиға аъдо гуруҳи отғон ўқларидин бир ўқ тегиб, андак захм еткурди ва оммаи сипоҳдин дағи уч кишига (420⁶) енгилрак захм етди. Чун аъдо сипоҳида кудрат ва ёро йўқ эрдиким, майдонға чиқиб, шужаойи нусратфаржом била масоф амриға қиём кўргузгай. Ложарам, ўзин берк ерларга тортиб, арсаи корзордин сабот қадамин чекти. Иноқбек дағи ҳарбгоҳнинг ноқулай ва ноҳамворлиғи жиҳатидин баҳодирларни муҳораба майдонидин қайтариб, фатҳу зафар била муовадат кўргузуб, пешиндин сўнгроқ муаскари ҳумоюнға мулҳақ бўлди.

Тонгласи сешанба куни ҳазрат зиллуллоҳий Битик муқобаласидин лашкари ферузийасар ва сипоҳи зафарпарвар била кўчуб, шикорандозлиғ тариқаси била Усти муҳозийсиға келиб нузул этди ва чаҳоршанба куни андин наҳзат аламин жилвагар қилиб, Элжик тўшига тушди. Панжшанба куни андин қадамандози азимат бўлуб, Исбоз бешасиға вуруд этди. Ҳамул кун Гургон ямутининг навкари келиб остони фалакошиён мулозамати шарафиға

мушарраф бўлди. Жумъа куни Исбоздин мавкиби хумоюн ва ўрдуйи давлатнамун била кўчуб, Қабоқли тўғойининг юқорисин мазриби сародикоти фархундафаржом ва мустақари роёти зафарилтизом қилди. Шанба куни андин якрони азиматни гармжавлон қилиб, Қабоқли бешасининг ошоқида Қиз қалъасининг муқобаласиға етиб, дарё соҳилин ашрафи мароҳил қилди. Якшанба куни андин ливоафроси наҳзат бўлуб, Доя хотун работидин ўтуб, Кетмончи отлиғ мавзеъға нузули хумоюн шарафидин сарбаландлиғ еткурди. Душанба куни андин шавкати подшоҳона била ҳаракат кўргузуб, сипоҳи маҳшардастгоҳ ғулғуласидин Отхўр мавзеъиға қиёмат куни янглиғ ғавғо ва шўр еткурди. Сешанба куни андин кавкабаи тамом била ҳаракат қилиб, сипоҳи маҳшарнизом била Оқработ марҳаласиға ворид бўлуб, маҳалли айшу нишот қилди ва чаҳоршанба куни андин ўрдуйи қайҳонпўйни кўчуруб, ул ҳазратнинг ўзи маҳсус муозим ва муқарраб ходимлар била ҳилолҳайъат ва қавссураат заврақларға миниб, дарё ажойиботин тамошо қилиб, сув сатҳи била озим бўлди.

Байт:

Шаҳриёримдурму, заврақда қилур Жайхунни сайр

Ё қуёш қавси фараҳ ичра қилур гардунни сайр.

Ҳамул кун кечроқ дарёдин соҳилға чиқиб, Жигарбанд бешасин мавзеъи боргоҳи иқбол ва мазриби саропардаи ижлол қилди. Панжшанба куни Жигарбанддин мавкиби хумоюн ва сародикоти саодатнамунни кўчуруб, дарё соҳили била йибориб, яна кема била дарё сайрин қилиб, Даҳани Шер бешасиға ворид бўлуб, файзи нузулидин беҳишт боғиға баробар, балки кавсар қироғидек назоҳатгустар қилди. Ҳамул мавзеъда жашни азим ва тўйи фаҳим мураттаб қилдуруб, умаройи изом ва уманойи киром ва сархайли аскар ва акобири лашкарни боргоҳи рифъатпаноҳ фазосиға ундаб, комёби анвоъи неъмат ва сероби бодаи шафқат қилди. Ва зиёфат инқизоси ва аклу шурб адосидин сўнг якрони давлатға рукуб қилиб, кавкабаи ҳайратафзо била қир устига чиқиб, барқпо отларни ёриштуруб ва Рустамосо паҳлавонларни кураш тутдуруб, отчопар ва кураш тамошосидин фараҳи тамом ва масаррати

молокалом ҳосил қилди. Оти ўтган сайислар ва ҳарифин йиқғон паҳлавонларни хазинаи (421^а) эҳсонидин маблағи фаровон баҳшиши била ўз ақронидин ғаний ва дунёдин мустағний этди.

Ҳамул кун сабосайр заврақларға миниб, монанди тайр дарё ичидин озим бўлуб, Учтўпа отлиғ мавзеъға чиқиб, Жайхун соҳилин мавкиби ҳумоюнға манзил қилди. Шанба куни йиғоч маркабларни сув сатҳиға суруб, Яккачақир мавзеъидин чиқди. Андин саманди давлатға сувор бўлуб, дабдабаи шоҳона ва тантанаи хусравона била Ҳазорасп қалъасиға ворид бўлуб, файзи нузул ва шарафи вусулидин рашки бўстон, балки ғайрати жинон қилди. Якшанба куни андин аламафрози наҳзат бўлуб, Янгиорик ҳаволиға шарафи қудумидин сарафрозлиғ еткурди. Ҳамул кун Муҳаммадамин юзбошиким, аввалроқ ўрус элчисиға элчи йўсунлиқ қўшулуб, ўрус вилоятиға кетиб эрди, андоқким, собиқан мазкур бўлди, андин муовадат қилиб, ўрус подшосининг арзи ихлосин даргоҳи жаҳонпаноҳ мулозимлариға еткурди. Душанба куни мазкур ойнинг йигирма еттисида Янгиорикдин кўчиб, кавкабаи тамом била шаҳар сори хиром кўргузди ва йўл асносида шаҳардин уламо ва кубаро истиқболға чиқиб, ул ҳазратнинг дийдори саодатосори мушоҳадасидин мақсуди дийдасин ёрутдилар. Ул ҳазрат ул жамоани навозишлаб, мусофаҳа ва маонақаси шарафидин баҳраманд қилиб, аҳволот истифсоридин сўнг аларнинг ҳамъинонлиғи била доруссалтанаи Хивақға духул кўргузуб, сарири салтанатға нузул этди. Бу сафарнинг имтидоди айёми олтмиш кун эрди.

Маснавий:

**Эй, келиб мулк элини шод этдинг,
Маъдалат панжасин кушод этдинг.
Келмакинг бирла бўлди эл шодон,
Ва ҳар не, адлинг этти ободон.**

**БАЪЗИ ВОҚЕОТ ЗИКРИКИМ, ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙ
ЧАҲОРЖЎЙ САФАРИДИН ҚАЙТИБ, МУСТАҚАРРИ ХИЛОФАТДА
ОРОМГУЗИН БЎЛҒОНДИН СЎНГ ВУҚУЪГА ЕТДИ.
УЛ ЖУМЛАДИН ХОЛМУҲАММАДБОЙНИНГ БУХОРО
ТАВОБЕЪИГА ЧАПОВУЛ УРҒОНИ**

Чун ҳазрат зиллуллоҳийнинг самъи ҳумоюнига бу хабар етиб эрдиким, Бухородин кўб карвон Ўрус вилоятига бориб байъу шаро ва жамеъ савдосин бутқориб, матоъи фаровон била ганжи равон янглиғ ўрус қаламравидин чиқиб, Ирдор йўлидин яна Бухорога озимдурур. Ул ҳазрат мазкур сафардин келиб, маснади салтанатда мутамаккин бўлғондин уч кун сўнгким, зулқаъда ойининг ғурраси ва жумъа кун эрди, даргоҳи олампаҳо мулозимларидин шижоатинтимои Холмуҳаммадбойни бир гуруҳ сипоҳи муборазатпаҳо била мазкур бўлғон карвон қасди учун Ирдор йўлига номзад қилди. Маъмурлар фармони давлатнишон мужиби била мақсад йўлига озим ва манозил қатъига жозим бўлуб, Ирдор йўлига еттилар ва ул йўлнинг юқори ва ошоқин эҳтиёти тамом била нигомиш қилдилар. Карвондин ному нишон топмадилар. Охир Октом отлиғ мавзеъдин ўтуб, Бухоро тавобеъидин Маъмурбой деган қазоқнинг элу аҳшомига чаповул уруб, бениҳоят ўлжа ва асир дасти тасарруфига киргуздилар. Ул оломоннинг баъзи бул чаповулга қаноат қилмай, илғор қилиб, Бухоро элтидин Вардонзи туманин чошиб, усаройи фаровон ва ғанойими бекарон била солим ва ғоним мурожаат қилиб, зулҳижжа ойининг ўн бирида қурбон ийдининг ўрта куни атабаи фалакмартаба мулозаматиға мушарраф бўлдилар. Алар келмасдин бурунроқ, зулқаъда ойининг ўн тўртида чаҳоршанба куни ул ҳазрат Хўқанд элчиси Қаробаш додхоҳга (421⁶) Бобобекни элчилик йўсуни била қўшуб, муҳаббатнома била Хўқанд вилоятиға ирсол қилди.

**БЕКМОНБИЙ ВА ТАҒОЙ МИРОБ ВА РАҲМАТУЛЛОҲ
ЯСОВУЛБОШИНИНГ БУХОРО МАМОЛИКИДИН ЧАҲОРШАНБА
РОМИТОНҒА ЧАПОВУЛ УРМОҒИ ВА АҲЛИ ФАСОДНИНГ
ХИРМАНИ ЖАМЪИЯТИН ПАРИШОНЛИҒ ҲАВОСИҒА
СОВУРМОҒИ**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий хилофатпаноҳий номдор ва шижоатшиор саркардалардин Бекмонбий ва Тағой мироб ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва Хожаш маҳрамнинг иниси Яъқуббойни ўзлариға тафвиз топғон навкарлари била Бухоро туртқозига буюрди. Мазкур бўлғон сарҳанглар амри олий мужиби била от ва яроғин шайлаб, зулҳижжа ойининг ўн бирида, панжшанба куни ул ҳазратдин фотиҳа олиб, мақсад йўлиға озим бўлдилар ва Ҳазорасп тўшидин дарёдин убур қилиб, шимолия соҳилидин қатъи манозил қилиб, Кўгурдлига ворид бўлдилар. Андин ливоафроси наҳзат бўлуб, орада бир кўнуб, Ишмага нузул этдилар. Анда икки кеча истироҳат қилиб кўчиб, орада бир кўнуб, Шўрбулоқға тушдилар. Ул мавзеъда икки оқшомлик озук ва от еми кўнуб, теваларин Ишмага қайтардилар ва ўзлари илғор қилиб, Оқрабат отлиғ ерга тушдилар. Андин субҳ вақти отланиб, истеъжולי тамом ва суръати молакалом била илғор қилиб, офтоби жаҳонтоб самту-р-раъсиға етканда балойи ногаҳон янглиғ чаҳоршанба Ромитон устидин дохил бўлуб, бозориға қуюлдилар ва жалодат панжасин қатлу асир, наҳбу ғорат умуриға очиб, беш кишини мақтул этиб, уч юз кишини қайди асоратиға чекиб, анвоъи ғанойимға мутасарриф бўлдилар. Саркардалар ҳамул ерда тавакқуф аламин барпой қилиб, сипоҳи нусратнишон ул ҳаволини Хайрработдин Қоқиштувонғача поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, бениҳоят ўлжа ва асир дастгир этиб, кечроқ саркардалар қошиға жамъ бўлдилар. Намозшом ҳангоми иттифоқ била ул ердин муовадат қилиб, кечаси бирла юруб, субҳ вақти Шўрбулоқға келдилар. Анда қўйғон озук ва от емларин олиб, яна қатъи масофат этиб, намоздигар вақтида Ишмага келдилар. Андин шабгир қилиб, Кўгурдлидин дарё лабиға чикдилар ва андин манзил-баманзил

кўчуб, Қулонқорабоғ тўшиға келиб, дарёдин ўтуб, муҳаррам ойининг йигирма олтисида, жумъа куни остони рафеъу-л-бунён мулозаматиға еттилар ва навозишоти хусравонаға машмул ва иноёти подшоҳонаға мавсул бўлуб, хилоъи хуршидшиоъ бахшиши била сарафроз ва мумтозлик топтилар. Алар келмасдин ўн кун бурун, мазкур ойининг ўн олтисида Хўқанднинг сўнгги элчисига Яхшимуродбекни элчи қилиб қўшуб йиборди.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ЖУЛУСИ ҲУМОЮНИНИНГ
УЧЛОНЧИ ЙИЛИНИНГ ВОҚЕОТИ. УЛ ЖУМЛАДИН ХУДОЁРБИЙ
ВА САЙИДНАЗАРБИЙ ВА АБДУЛЛОҲ ЯСОВУЛБОШИНИНГ
МАРВ ДИЁРИ ҲАВОЛИСИҒА ТОХТУ ТОЗ ЕТКУРМАГИНИНГ
МАҚОЛОТИ**

Қалами жалодатпарвоз саҳифа арсасида мундоқ турктозлик қилурким, чун ҳазрати зиллуллоҳий соруқ муфсидларининг қасди учун шижоатшиор ва муборазатосор саркардалардин Худоёрбий ва Саййидназарбий ва Абдуллоҳ ясовулбоши ва Абдурахмон маҳрамни кўклон ва тоза кўнғирот ва човдур ва баъзи ямутия черики била Марв музофотининг чаповулиға буюрди. Маъмур бўлгон саркардалар ҳукми олий ва фармони мутаъолий мужиби била амал қилиб, таърихи ҳижрий минг икки юз олтмишда, рабеъу-л-аввал ойининг еттисида, сешанба куни озим бўлуб, Чотли тўғойиға нузул этдилар. Анда бир неча кун навкар ижтимоъи учун таваккуф қилдилар (422^a) ва андин кўчуб, Фитнакнинг юқорисида Шайхориқиға тушдилар. Анда дағи бир оз муддат мутавакқиф бўлдилар ва андин жамеъ лашкария йиғнолгондин сўнг кўчуб, дарё каноридин манзил-баманзил азимат кўргузуб, Доя хотун работиға етдилар. Андин қумға кириб, Учманзилда тахтға ворид бўлубдурурлар. Андин наҳзат қилиб, Учманзилдан Ёриҳожига бордилар ва андин чиқиб, икки манзиллик йўл юргандин сўнг тева ва қушларин Ёриҳожига қайтардилар. Ўзлари ул ердин илғор қилиб, бир манзиллик масофат қатъ қилгондин сўнг иттифоқ била маслаҳат қилиб, ато тоифасининг сарвари

Шерота била ўн сакиз отликни илгари йибордилар, токим, “тил” тутуб, бир хабар келтургайлар.

Ҳамул кун саркардалар бир оз кишини қоровул қилиб, илгари йибориб, ўзлари изидин илғор қилиб борур эрдилар, пешин вақтида қоровуллар соруқ чорвасининг қумда юрган теваларидин секиз тева олиб келтурдилар. Ҳамул кун аср хангомида қоровуллардин уч киши чорвадан бир гала олиб, икки киши асир қилиб келтурдилар. Саркардалар асирларга йўл бошлатиб, ярим кечада Байрамалихоннинг қалъасининг бир ярим манзиллик юқорисидин чаповул уруб, офати самовий янглиғ соруқ чорвасининг устига қуюлдилар ва икки киши дастгир қилиб, бир гала олдилар. Қирқ тева ва йигирма чоғлиғ ёбу ўлжа қилиб, сахар чоғи саркардаларнинг атрофиға жамъ бўлдилар ва иттифоқ била тонг вақти муовадат майдониға суръати тамом била атфи инон қилдилар.

Ҳамул кун чоштгоҳда “тил” тутмоқ учун илгари кетган шужаои зафарпаноҳдин Шерота била тўрт киши айрилиб, арбоби муфсид чарогоҳидин юз эллик тева ўлжа қилиб қайтиб, саркардаларга қўшулдилар. Борча иттифоқ била қатъи масофат қилиб, ҳамул кун туш чоғи тева ва кушларин қайтарғон манзилға келдилар ва андин истеъжоли тамом била илғор қилиб, намозшом вақти Ёриҳожига келиб, нузул этдилар. Ул манзилда “тил” тутмоқға озим бўлғон оломоннинг ўн тўрти Марвдин Чаҳоржўйға ғалла элтатурғон орғишчи савдогарнинг устидин қазои жаллодийдек дохил бўлуб, борчасин қатли ом қилиб, эллик уч тева ва ўзга амволу ашёсин дасти тасарруфлариға киргузуб, мурожаат қилиб, йиғинға қўшулдилар ва барча сипоҳ солим ва ғоним, музаффар ва мансур Ёриҳожидин кўчуб, Учманзилда тахтға келиб, истироҳат қилдилар ва андин ҳаракат кўргузуб, бир ярим манзилда Қабоқли мавзеъидин дарёйи Амуға чиқдилар. Андин кўчуб, манзил-баманзил қатъи масофат қилиб, рабеъу-с-соний ойининг ўн бирида, панжшанба куни остони давлатпосбон мулозамати шарафиға мушарраф бўлдилар.

Ҳазрат хилофатпаноҳий мазкур бўлгон саркардаларга навозишоти хусравонадин барумандлиғ еткуруб, гаронбаҳо хилъатлар ва мурассаъ пичоқлар ва зардор фўталар инъоми била хурсанд ва шодком қилди. Ва аксар лашкарияга дағи сарупои шоҳона бахшишидин сарафрозлиғ боғишлади.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, мазкур бўлгон оломон чаповулдин келмасдин бурун рабеъу-л-аввал ойининг ўн бешида, чаҳоршанба куни Бухоро элчиси Абдулҳодий хожа сулҳ талаби билан Қорли юзбоши ва Абдурахмон озодани олиб келди. Бу ижмол тафсили улким, чун амир Насруллоҳ кўрдиким, Хоразм сипоҳининг селоби чаповул ва тундбоди татовулидин Бухоро музофотининг (422^б) аксар қалъа ва балдалари хароб ва вайрон бўладурур, мудофаа ва мужодала қилиб иш бошқара олмайдурур. Ложарам, мувосо ва мадоро қилмоқдин ўзга тадбир топа олмай, мўътабар мулозимларидин Абдулҳодий хожани элчи ёсоб, Қорли юзбошиниким, Марв тавобеъидин Қанди мавзеъида ҳоким эрди, Ниёзмуҳаммадбойнинг воқеъасида соруқ муфсидлари тутуб, Бухороға элтиб эрдилар ва Абдурахмон озодани ҳамким, сўнгроқ элчи бўлуб, солур халқиға истеъмолатнома олиб бормиш эрди ва солур боғийлари муқайяд қилиб, Бухороға элтиб эрдилар, ул иковин мазкур элчиға ёрошмоқ ва боришмоқ умури тақвияси учун қўшуб ирсол қилиб эрдиким, рабеъу-л-аввал ойининг ўн бешида, чаҳоршанба куни келдилар, андоқким, юқорида мазкур бўлди.

Рабеъу-с-соний ойининг ўн секизида чаҳоршанба куни ҳазрати зиллуллоҳий салтанатпаноҳий мазкур бўлгон элчига домла Раҳмонберди охундни масхуб қилиб, Бухоро усаросидин икки асирни оларға қўшуб ирсол қилди. Даргоҳи олампаноҳ мулозимларидин садоқатвазифа Бекиш халифақим, Техрон мамоликининг подшоҳи Муҳаммадшоҳдин келган элчига элчи йўсунлиқ қўшулуб Техронға ирсол қилилиб эрди, бир неча муддат шоҳнинг иззат ва иқром меҳмонхонаси садрин нишиман қилиб, анинг қўшгон элчиси Шоҳсуворхон била йиборган тухфаларин келтуруб, жумодийу-л-аввал ойининг учида, сешанба куни атабаи аъло ходимларининг назари анвар пешгоҳиға еткурди. Ямутия шужаосининг соруқ ва солур

карвонин ғорат қилғони чун мазкур ой, яъни, жумодийу-л-аввалнинг авоситида ямутия жамоасидин саксон гузида йигит иттифоқ била сорук чаповули учун ҳазрати зиллуллоҳийдин рухсат олиб, Марв сори озим бўлдилар. Манозили бепоён ва баводийи бекарон қатъидин сўнг Рафатак йўлига ворид бўлдилар.

Иттифоқо, ҳамул йўл била солур ва сорукдин кўб карвон Бухоро вилоятига озим эрдилар, ҳамул карвоннинг устидин дохил бўлуб, бир ҳамлада карвонийларга даст топиб, аксарин қатлга еткурдилар. Тўртовин асир қилиб, жамеъ амтиаву ақмиша ва амволу асбобин ҳийтаи тасарруфлариға чекиб, савдодин суд қилғон тужжор янглиғ амволи бекарон ва ашъи фаровон била хуррам ва шодон, солим ва ғоним муовадат қилиб, жумодийу-с-соний ойининг авойилида даргоҳи олампадох мулозаматиға етиб, навозиши шоҳонадин сарафроз бўлдилар. Мазкур ойнинг ўн тўқузида, жумъа куни Хўқандға кетган элчилар, яъни, Бобобек ва Яхшимуродбек мазкур вилоятнинг ҳокиму ҳукмрони Шералихоннинг қўшғон элчиси Қаробаш додхоҳ йиборган пешкашларин келтуруб, даргоҳи олампадох мулозимларининг назари анвари пешгоҳиға еткурдилар. Ражаб ойининг ўн еттисида, панжшанба куни Бухороға кетган элчи Раҳмонберди охундға Бухоро волийси амир Насруллоҳнинг қўшғон элчиси Фатҳуллоҳ хожаи судур келиб, амирнинг йиборган туҳафот ва савғотин мавқифи арзға еткурди.

Шаъбон ойининг салхида, жумъа куни Эрон мамоликининг подшоҳи Муҳаммадшоҳнинг элчиси Шаҳсуворхонға рухсат бериб, вилоятиға қайтарди.

Рамазону-л-муборак ойининг олтисида, чаҳоршанба куни Хўқанд элчиси Қаробаш додхоҳға остони олийшон мулозимларидин Юсуфбекни элчи йўсушлиқ қўшуб, Хўқанд вилоятиға ирсол қилди.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙ САЛТАНАТДАСТГОҲИЙНИНГ ҚОНУНИ
ШИЖОАТ БИЛА СОРУҚ ВА СОЛУР МУФСИДЛАРИ ҚАСДИҒА
МАРВ СОРИ АЗИМАТ ОҲАНГИН ТУЗГОНИ (423^a) ВА СИПОҲИ
САНГИН БИЛА ЙЎЛЎТАН ҚАЛЪАСИ УСТИДИН ДОХИЛ БЎЛУБ,
МУҲОСАРА РУСУМИҒА ҚИЁМ КЎРГУЗГОНИ. БОҒИЙЛАРНИНГ
КАМОЛИ ЖАҲОЛАТДИН ЛАШКАРИ ФЕРУЗИЙАСАРГА МУҚОБИЛ
БЎЛУБ, ШИКАСТИ ФОҲИШ ТОПҒОНИ ВА АРСАИ МАСОФДИН
РЎЙГАРДОН БЎЛУБ, ҲАЗИМАТ ВОДИЙСИҒА ЧОПҒОНИ ВА
АСОКИРИ МАОСИРНИНГ СЕЛОБИ ЧАПОВУЛ БИЛА УЛ
ҲАВОЛИНИ ВАЙРОН ВА ХАРОБ ҚИЛҒОНИ. ҲАЗРАТИ
ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ УМАРО ИЛТИМОСИ БИЛА МУҲОСАРА
ТАРКИН ТУТУБ, МУРОЖААТ ТАРИҚИҒА ИНОНТОБ БЎЛҒОНИ**

Хомаи воқеъапардоз сўз арсасиға мундоқ кадамандоз бўлурким, чун
ҳазрати зиллуллоҳий, хуршидҷоҳ, фалакдастгоҳ, анҷумсипоҳ, султони
муаззам, хоқони муқаррам, сарвари салотини олам, афзали жумхури бани
Одам, хуршиди осмон, адолатҷамшиди айвон, макрамагнаҳанги уммон,
истиқоматпаланги майдон, муртақийи мадорижи шарият, қошифи асрори
ҳақиқат, шавкат ва савлатпаноҳ, сатват ва басолатиктиноҳ, хидеви
ҳашмэхтишом, хусрави доромақом –

Маснавий:

**Шаҳи номжў хусрави мулкғир,
Хидеви фалакқадру равшанзамир.
Муиззи масокин, муҳиби умам,
Маҳалли атойо, муҳити карам.
Ҳижо арсасида далиру шужоъ,
Сочиб тиғи оламға кундек шуъо.
Шижоат жаҳониға олий сипеҳр,
Адолат сипеҳриға то банда меҳр.
Гулистон бўлуб адлидин мулки дин,**

На мулку на дин, балки рўйи замин.

Бидъу расм роҳин адам қилғучи,

Ситамгарга доим ситам қилғучи –

ғиёсу-л-мулки ва-д-давла, ҳомийу-д-дини ва-л-милла, носибии ливои амну амон ало раъси аҳли-л-иймон, ал-мутахаллақу би-ахлақи-с-Субҳон, ал-муаййиду табаиди-л-мулки-л-мустаъон, абулмузаффар ва-л-мансур, абулғозий Раҳимқули Муҳаммад Баҳодирхон *“васаъаллоҳу таоло аййома давлатиҳи ва рафаъ аълома шавкатиҳи”*⁵⁰ соруқ ва солур муфсидларининг гўшмол ва истийсолин пешниҳоди замири саодатмаол қилиб, Марв юруши азиматин жазм этди. Ва навкар ижтимоъи учун мамолики маҳруса ва билоди маҳфузаға миррихсавлат ясовуллар ва баҳромхайбат сурдовуллар ирсол қилди. Фармони лозиму-л-имтисол мужиби била оз фурсатда ондоқ кўб лашкар йиғнолдиким, тамошоси наззора аҳлин хайрат баҳриға солди.

Маснавий:

Сипаҳ ҳар тарафдин келиб хайл-хайл,

Юз урғой анингдекким дарёға сайл.

Қўшулди бари тўрт ёндин келиб,

Демай тўрт ёнким, жаҳондин келиб.

Саросар тутуб жумла олам юзин,

Ёпиб гарди бу нили торам юзин,

Бўлуб ул сифат издиҳому ҳужум –

Ки, бўлмай анингдек ҳужуми нужум.

Бўлуб мунтазир борча хайлу сипоҳ –

Ки, шаҳ қилғуси қойси кун азми роҳ.

Чун фармони олий мужиби била сипоҳи нусратпаноҳ ва асокири зафардастгоҳ атроф-жавонибдин келиб, ижтимоъ топти. Мазкур бўлғон йил, яъни, лу йили, тарихи ҳижрий минг икки юз олтмишда офтоби жаҳонтоб шаҳсувори сунбула буржида жилвагар эрди, рамазону-л-муборак ойининг секизида, жумъа куниким, соатлар асъади ва вақтлар аршади эрди, ҳазрати зиллуллоҳий хилофатпаноҳий қозийу-л-ҳожот, кофийу-л-муҳиммот

даргоҳиға ажзу инкисор ва ниёзмандлиғ изҳоридин сўнг давлат рикобиға муборак аёқин қўйуб, саодат ашҳабиға руқуб қилиб, сипоҳи нусратпаноҳ ва салотини манзилдастгоҳ ва умаройи олийжоҳ ва уманой садоқатиктиноҳ ва акобири қарийбогоҳ ва аозими хусусиятинтибоҳнинг ҳамъинон ва ҳамроҳлиғи била доруссалтанаи Хивақ “*сонаҳаоллоҳу таоло ан-офати-л-ҳарақи ва-л-гарақ*”⁵¹дин чиқиб, алвияи давлатбақияни жилвагар қилиб, мақсад тариқи ва марсад тарафиға роятафрозиди наҳзат ва қадамандозиди азимат бўлди.

Маснавий:

Чу шах савлат била сурди таковар, (423^б)

Замона аҳли бўлди ҳайратовар.

Тузуб ойину ёсо ўзга янглиғ,

Низоми оламоро ўзга янглиғ.

Тузубон неча саф кейнида шахлар,

Тузуб шахлар изича саф сипаҳлар.

Чиқиб отлар туёғи тийра гарди,

Қуёш рухсорин этди ложуварди.

Тутуб касратда оламнинг тамомин,

Хижил қилди қиёмат издиҳомин.

Чун бу янглиғ издиҳоми тамом ва кавкабаи нусратилтизом била хуршиди оламородек масофат қатъиға азиматнамо бўлуб, Янгиориқ ҳавлиға ташрифи хузур, комилу-с-сурур этиб, қудуми шарофатлузум файзидин беҳишт қасридек мусаффолиғ ва жаннат боғидек дилоролиғ еткурди. Ҳамул кеча фазилатнишон ва фасоҳатлисон, сардафтари қуррои замон Мўминжон қориниким, қоиммақоми имом Осим, ноибиди маноби ҳазрати Рофеъ эрди ва тажвид улумининг диққатида ва ҳуруф махорижининг ҳақиқатида табъ ва балоғатафзо ва замон фасоҳаторосин ондоқ ишлатур эрдиким, қуррои сабъаға ҳайрат бармоғин тишлатур эрди, хатми Калом қилдурмоқ учун таровиҳ намозиға имом қилиб, Абдуллоҳ қориниким, ул дағи Қуръони мажиднинг тиловат ва муҳофазатида фариди замон ва воҳиди даврон эрди,

сомиъ қилди. Ҳамул кеча сулси Каломуллоҳни қироат қилдуруб, ярим тундин сўнг истироҳат кўргузди.

Қитъа:

**Шаҳриёримким, убудийят қадин хам айлабон,
Ҳар кеча Ҳақ тоатиға сидқ ила айлар талош.
Бу жиҳатдиндурки, изҳор айлабон қуллуқ анго
Борча олам аҳли қўймиш ажз ила оллида бош.**

Тонгласи, шанба куни Янгиорикдин шавкати шоҳона ва ҳашмати хусравона била наҳзат аламин жилвагар қилиб Ос мавзеида боргоҳи олампаҳо қуббаларин гардунмумос қилдуруб, нузули саодатмашмул фуйузотидин гулистони Эрамдек сабзу хуррам қилди. Якшанба куни андин кўчуб, Ҳазорасп қалъасининг оғуши интизорин шоҳиди духули била лабрес ва саршор қилди. Ҳамул кечаким, душанба оқшоми эрди, тавфиқи субҳоний била каломи раббоний хатмин итмомға еткуруб, имом ва сомиъ бўлғон қориларни кимхо хилъатлар ва гаронбаҳо либослар кийдуруб, маболиғи вофир ва нуқуди мутакосир била жайби мурод ва киссайи муддаоларин тўлдуруб, ажнос ва ашбоҳлари аросида мумтоз ва ғаний, сарафроз ва мустағний қилди.

Тонгласи, душанба куни Ҳазораспдин кавкабаи тамом ва афвожи маҳшариздиҳом била теброниб, Фитнакнинг жанубия тарафида Сорми ҳожи отлиғ бузургворнинг жавори файзосорин мухаййами хиёми иқбол ва мазриби боргоҳи ижмол қилиб, нузул этди. Сешанба куни андин ўрдуйи ҳумоюн ва мавкиби маймунни Шайхориқиға кўчуруб, ўзи хулосаи сипоҳ ва мулозими қурбатдастгоҳ ва миришқори хусусиятосорлар била қир устиға чиқиб, ажалчангол итолгуларни сарсармисол оҳуларға солиб, шикорандозлиғ тамошосиға иштиғол кўргузди.

Маснавий:

**Шоҳ азм айлабон тамошоға,
Урди юз кўҳсору сахроға.
От суруб лаҳза-лаҳза қуш солибон,**

Ҳар на сайд ўлса барини олибон.

Қолмайин вахшу тайр саҳрода,

Бўлди саҳро вухушдин сода.

Олибон комини тамошодин,

Қайтди ўрду сори саҳродин.

Ҳамул кун шикоргоҳдин мурожаат қилиб, пешин чоғи Шайхориқиғаким, ўрдуйи аъло ва боргоҳи муалло анда нузул қилмиш эрди, ташрифи ҳузури била беҳишт қусури янглиғ масарратбахш (424^a) афвожи мавфур қилди. Ҳамул кун балоғатнишон, фасоҳатлисон домло Муҳаммадназар Девонким, остони давлатошиён муншийларининг сархайли ва сардори эрди, бу сафари майманатиттиҳодға “мақтаъи дасти соруқ борҳо бод” мисраин таърих топибдурур.

Чун ул ҳазрат чаҳоршанба куни мазкур манзилдин мавкиби ҳумоюн ва кавкабаи рўзафзун била кўчуб, дарё соҳилидин қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, етти кунда Шишли қаро ойғир бешасига ворид бўлуб, ўрдуйи давлатпаноҳ, сипоҳи нусратдастгоҳға мақар ва оромгоҳ қилди. Ҳамул манзилда заҳиру-д-давлати ва-д-дин муъину-л-фуқаро ва-л-масокин, амири беназир, равшанзамир Муҳаммадамин иноқ “*дома давлатаҳу фи-л-офоқ*”⁵² мушойаат тариқаси била ул ҳазрат мулозаматида чиқиб эрди, анинг ройи оламоройиға, доруссалтанай Хивақ наёбати мансабин арзоний тутуб қайтарди ва чаҳоршанба куни дабдабаи ҳайратафзо била азиматнамо бўлуб, мароҳил ғористонин файзи нузули била гулшан ва манозил шабистонин партави ҳузури била равшан қилиб, олти кунда Қабоқли мавзеъиға етиб, асокири зафармаосирға муаскар ва ройоти шарофатоётға мустақар қилиб, истироҳат кўргузубдурур. Ва ҳамул манзилда бир кун фароғати тамом била оромгузин бўлуб, чўл тадорики учун сипоҳи қоҳиранинг мешик ва митҳаралариға сув олдуруб, панжшанба куниким, рамазону-л-муборак ойининг йигирма секизи ва истиркоби саодатмаобнинг йигирма бирлончи куни эрди, Қабоқлидин издиҳоми қиёматанжом била кўчуб, Хоразми эрамбазм қатъиға саманди сарсархиромни суруб, масофатнавардликка иқдом

кўргузди ва йўлда бир кўнуб, шабгир била тонгласи, жумъа куни чошт чоғи иқболи бахт раҳнамунлиғи била Тахт мавзеъиға етиб, нузул этди. Ҳамул кун оломонға сув олдуруб, тонгласи, шанба куни ул мавзеъдин рихлат куйин чолдуруб, Тахт била Ёриҳожии отлиғ қудуқнинг орасидағи регзори хавлосорким, ҳар баланд ўтрусида фалак ақабаси тахта-с-саро тубиға баробар ва ҳар чуқури қаршусида тахта-с-саро ҳазизи сипеҳри ҳазро авжиға ҳамсар эрди –

Назм:

Ҳар баландиға чикса пайки нигоҳ,

Тоабад топмағай тушарга роҳ.

Ҳар нешиниға тушса ногаҳон,

То қиёмат чиқарға йўқ имкон –

Ҳазрат зиллуллоҳий нусратшиор анингдек ноҳамвор ва ҳамимосор кумға ва *“ман йатаваккалу алаллоҳи фаҳува ҳасбуҳу”*⁵³ мадлуласи била таваккул тавсанин суруб, *“ва афаввазу амрий илаллоҳ”*⁵⁴ муаддоси била инони ихтиёрин Тенгри таолонинг дасти иқтидорига топшурди ва шабгир била уч манзиллик йўл юруб, якшанба куни ҳазрати Ҳақ субҳанаҳу ва таоло карамидин бекудурат ва беикроҳ мазкур бўлғон қум пушталарин тиғи суръат била қатъ қилиб, Ёриҳожии қудуқининг ҳаволисин мазриби боргоҳи давлат ва мақарри сародикоти савлат қилиб, фуйузоти нузулидин саршор ва шодоблиғ еткурди.

Ҳамул кун ғурраи моҳи шаввол ва ийди рамазон эрди. Анда бир маснади иззатда истироҳат қилди. Тоқим, сипоҳи зафарпаноҳ сув олиб, фароғат бўлдилар.

Сешанба куни Ёриҳожии қудуқидин кўчуб, уч кеча шабгир қилиб, олти манзиллик йўл юруб, жумъа куниким, шаввол ойининг олтилончи куни эрди, суфуфи нусратвуқуфни ораста ва пироста қилиб, жувонғор ва буронғорнинг тасфия ва тасвиясиға зобит ясоқчилар эҳтимомии тамом била (424^б) иштиғол кўргузуб, монглай ва соқасин шужаои номдор ва қуталойи кинагузорнинг заводи нусратоёт ва анфуси зафараломати била безаб, ҳазрат

зиллуллоҳийнинг ўзи нужуми тобон орасида хуршиди дурахшон янглиф қиблагоҳи давлатпаноҳда тамкини тамом ва савлати локалом била хиром кўргузди.

Маснавий:

**Хиром айлаб шаҳи гардун салобат,
Қилиб изҳор ойини маҳобат.
Суруб ашҳаб, нечукким меҳри анвар,
Нужумосо изида хайли лашкар.
Тўлуб хайлу сипаҳдин водийу қум,
Нечукким, кўк юзини тутти анжум.
Тузулуб саф ажаб андоза бирла
Янги тавру низоми тоза бирла.
Баробар саф ики ёндин саросар,
Саросар икки ёндин саф баробар.
Бориб мағриб ямин аҳли қатори,
Етиб машриқ сори саффи ясори.
Юруб ерлик ерида жойи бар жой,
Кўтармай бир-биридин илгари пой.
Юруб излик изидин неча юз саф,
Ва лекин ўқмисллик борча туз саф.
Бўлуб гарди қуёшға мониъи нур,
Ёруқ кун зоҳир этди шоми дайжур.
Қилиб жилва суфуф ичра ливолар,
Анингдекким, сихикад дилраболар.
Очиб нусрат ели гулгун яловни,
Нечукким, тез этар сарсар оловни.
Синонлар зоҳир айлаб эла касрат –
Ки, гўё найситондур бениҳоят.
Бедовлар туёғидин сакрабон барқ,
Жаҳонни шуъла ичра айлабон ғарқ.**

**Баҳодирлар қўшаб яксар яроғин,
Мусаллах айлабон бошдин оёғин.
Суқуну сайр аро дилкаш низоми,
Вале маҳшардин афзун издиҳоми.
Ер аъзосиға ларза сақли солиб,
Вале ваҳми фалак оромин олиб.
На имконким, деса васфини юз йил,
Қила олғай баён мингдин бирин тил.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий хилофатпаноҳий мундоқ дабдабаи дўстнавоз ва кавкабаи душмангудоз била улуғ чоштгоҳда Йўлўтан қалъасининг бир фарсанглик ошоқидин Марв дарёсининг канориға ворид бўлди ва ул мавзеъда андак таваққуф қилиб, сипоҳи нусратпаноҳ марокиб ва мавошийларни суғориб бўлғондин сўнг суфуфи зафарвуқуфни эҳтимоми тамом била безаб, Йўлўтан қалъасидағи солур тавойификим, ёғий ва муфсидлик исёнининг бари гаронин бўйунлариға олмишлар эрдилар. Ул жамоаи боғия ва тоифаи тоғия устига наҳзат ливосин жилвагар қилиб, муқобаласиға дарёнинг шимолия қироғида ясов ясаб, таваққуф аламин барпой қилди. Қалъа аҳли аввал чикмоқ ваъда қилиб, бирор соатдин сўнг саранжом ва сариштасин тутуб, қалъанинг борча махориж ва мадохилин беркитиб, қилғон ваъдасин бузуб, тўфангандозлиғ русумиға иштиғол кўргуздилар.

Чун ул жамоаи шақоватомизнинг бу янглиғ ҳаракати шароратангизи сарсаридин нойираи ғазаби султоний илтиҳоб топиб, мутаваққифи жоҳу жалолдин фармони қазожараён содир бўлдиким, тўпандозлиғ била ул гуруҳи шайотинсорнинг устига *“ва жаалнаҳо ружуман ли-ш-шайотин”*⁵⁵ каримасининг мазмунича гулулаи оташиннинг зуруби мутаволийсидин барқрезлик ва соиқаангезлик кўргузсунлар. Ҳасбу-л-фармон қодирандоз тўпчилар гардункуб ва раъдошуб тўпларни дарё канориға келтуруб, қалъа жонибиға қаротиб, муфсидлар қасдиға ондоқ отдиларким, қалъа деворининг аксар мавозеъин ушатдилар ва тўп оғзидин ондоқ оташафшонлиғ

кўргуздиларким, фасод аҳлининг жони палидидин мувосалат умидин уздилар.

Маснавий:

**Бўлуб тўплар ила оташфишон –
Ки, оташкада бўлди яксар жаҳон.
Қолин дуди гардун юзини тутуб,
Садоси ҳам авжи фалакдин ўтуб. (425^a)
Бўлуб кар фалак узра хайли малак,
Ер остида ҳам бориб ўздин самак.
Ер аъзосига зилзила солибон,
Фалак жисми оромини олибон.
Ёғиб оташин галалар беҳисоб,
Адув хайли узра нечукким шиҳоб.
Ўтуб қалъани чоку вайрон қилиб,
Фасод аҳлига тийри борон қилиб.
Етиб чарх авжига афғонлари,
Жаҳаннам тубига, вале жонлари.**

Анингдек шўру ошуб асносида қалъанинг қибла тарафидин боғий ва инод аҳли хужуми тамом била чиқиб, ўтун, чўб ва баъзи қолғон асбоби ваҳошийсин ғояти чобукликдин олурға иштиғол кўргуздилар. Ул ҳолни кўргач, баъзи таҳаввурпараст ва чобукдаст йигитлар дарёдин ўтуб, муфсидларга ўзларин еткурдилар. Муфсидлар буларни оз кўруб, қалъадин хужуми тамом била чиқиб от солдилар. Баҳодирлар озликдин рўйгардон бўлуб, фирор кўргузубдурурлар.

Ул ҳолда муфсидлар баҳодирларнинг изидин таъоқиб қилиб, икки-уч кишини қатлга еткуруб, икки-уч кишини захмдор қилди. Ул жумладин Бекниёз аробачи мақтул бўлуб, Бекназарбек Хўқандий захм кўтарди.

Ул чоғда ҳазрат зиллуллоҳий Бекмонбий бошлиғ баъзи саркардаларни навкарлари била номзад қилди. Токим, қалъадин чиқғон фасод аҳлига гўшмоли азим еткургайлар. Маъмурлар фармони вожибу-л-изъон мужиби

била реҳи Осифдек дарёдин убур қилиб, фасод аҳли устига барқи хотиф янглиғ суръати тамом била от солдилар ва ул гуруҳи шақоватпажух баҳодирларнинг ҳамлаи сарсарвашиға тоқати муқовамат келтура олмай, ўз иқболларидек рўйгардон бўлуб, қалъаға кириб, мутаҳассин бўлдилар ва қалъа устидан тўфангандозлиғга машғул бўлуб, мудофаа амриға қиём кўргуздилар. Баҳодирлар тамарруд аҳлидин ҳамул кун кўб кишини асорат қайдиға чекиб, назари анвар пешгоҳиға келтурдилар ва фармони қазожараён мужиби била аксар усаро сиёсатгоҳда қатлға еттилар. Ҳамул кун солур тавойифининг бир тийрасининг сардори Хўжаназар Салим сатвати хоқоний ва савлати султонийдин мутаваҳхим бўлуб, муонидат ва ўзга эл била муттафиқ бўлмай, ўз элин кўчуруб, қалъаға киргузмай, юз минг ажзу изтирор била келиб, ул ҳазрат отининг туйноқиға инкисор бошин қўйуб, изҳори итоат ва убудийят қилди. Ул ҳазрат анга навозишлар кўргузуб, даргоҳи олампадох мулозимларидин садоқат ва хусусиятҳамдам Вали маҳрамни анинг била ҳамроҳ буюруб, эл ва аҳшомин кўчуруб келтуруб, ўрдуйи аъло ва муаскари муаллоға тушурди.

Ҳамул кун ул ҳазрат пешинғача қалъа ва қалъа аҳли сори тўп отдуруб, пешиндан сўнг инонтоб бўлуб, ўрдуйи ҳумоюнғаким, дарёнинг шимолия қироғида юқорироқға тушуб, барпо қилилиб, муҳайё бўлмиш эрди, нузул кўргузди.

Ҳамул кеча чобукдаст ва шижоатпараст саркардалардин Шохмурод иноқ, Худоёрбий ва Саййидназарбий ва ғайруҳумни муаскари давлатасар атрофининг қоровуллиқиға номзад қилиб, сарири салтанатда оромгузин ва маснади истироҳатда паҳлунишин бўлди. Тонгласи, шанба сабоҳи талиъаи субҳдин сўнг қоровулар жамъ бўлуб, ҳазрат зиллуллоҳийнинг остони фалакнишони хизматиға мутаважжих бўлғоч, солур муфсидларидин кўб отлиғ иттифоқ била қалъадин чиқиб, камоли жаҳолат ва ғояти накбатдин дарёни убур қилиб, ўзларин муаскари ҳумоюнға еткуруб, бир тарафдин мудохалат кўргуздилар. Ул аснода бу воқеъа хабари масомеъи жоҳу жалолға (425⁶) етушуб, фармони вожибу-л-имтисол мужиби била қоровулар остонаи

давлатнишона пойгоҳида якрони жалодатға руқуб қилиб, қазойи осмоний янглиғ суръати тамом била ул қони тўлғонлар устига хиром кўргуздилар. Муфсидлар баҳодирларни ўзларининг қасдиға мутаважжих кўруб, истеъжол қонуни била фирор оҳангин туздилар. Қоровуллар сархайлидин Шохмурод иноқ ва Саййидназарбийким, жалодат ва шижоатда абной жинсидин мумтоз, саромат ва муборизотда замон шужаосидин сарафроз эрди, суръати тамом била отлариға маҳмиз бериб, дарё канориға етиб, сувға кирган ҳолда ул ажал етган боғийларнинг ақабидин етиб, синони жонситон ва тиғи хунфишон зарби била тўрт нафарни сув ичига отдин сарнигун йиқиб, ғарқай гирдобидин адам ва маҳриқай оташи жаҳаннам қилдилар. Ўзгаси камоли чуст ва чобукликдин баҳодирларнинг тиғи интиқомидин қутулуб, суъубати тамом ва машаққати молакалом била ўзларин қалъаға еткурдилар.

Ул аснода ҳазрат зиллуллоҳий шавкати лоятаноҳий била муаскари муаллодин ўрдуйи аъло ва мавкиби воло била кўчуб, тўпу тўпхона, боргоҳ ва шамёна ва асокири маҳшарнизом ва ҳужуми қиёматанжом била сарсар ва дабур янглиғ дарёдин убур қилиб, сипоҳи бисёр ва афвожи бешумор билан дарёйи офат ва сели махофатдек қалъанинг атроф-жавонибидин муҳиткирдор ихота қилиб, ҳамлоти далирона ва садмоти шерона била ҳар тарафдин сурон солиб, тўбандозлиғ маросими била қалъанинг аксар иморатин харобу вайрон ва мутаҳассинларнинг кўпрагин мажруҳ ва бежон қилдилар. Чобукдаст ва таҳаввурпараст баҳодирлар қалъадин изҳори шижоат қилиб майдонға чиққон муфсидлардин тиғи тез ва синони хунрез зарби кўб кишини қатлға еткуруб, бошин кестилар.

Ҳамул кун сипоҳи нусратпаноҳдин ямутия жамоасининг мўътабар таҳаввурпараст шужаосидин Яхшигул ва қуллар зумрасидин Муҳаммад шариф қулға аъдо ўқларидин оғир захм етиб, ул захм шиддатидин сўнгрoқ* бўлдилар.

* Бу сўз матнда худди шу тарзда “сўнгрoқ” деб берилган. Туркий тилга хос “шунқор бўлдилар – ҳалок бўлдилар” жумласи котиб томонидан шу тарзда хато кўчирилган бўлиши мумкин.

Ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул кун аср хангомида қалъа муҳосарасиға шижоатпажух ва рустамшукух саркардалардин баъзини ўзлариға тааллуқлиғ сипоҳ била таъйин этиб, ўзи муаскари хумоюн ва ўрдуйи саодатнамунғаким, қалъанинг шарқий жонибида, дарёнинг жанубий қироғида муҳайё бўлмиш эрди, кавкабаи воло била инонтоб бўлуб, нузули майманатшумул шарофатидин боргоҳи жаҳонпаноҳ қуббасин меҳру моҳ қиммасидин ўткарди.

Ҳамул кеча аврангнишини истироҳат ва базморойи маҳфили ишрат бўлуб, тонгласи, якшанба сабоҳиким, анжум шоҳи нур ва баҳо сипоҳи била машриқ боргоҳидин чиқиб, сипеҳр қўрғони сори азимат якронин сурди, ул ҳазрат дағи салобати саҳмгин ва шавкати жамшидойин била саманди даванди давлатға руқуб қилиб, издиҳоми қиёматинтизом ва асокири зафарилтизом била муаскари саодатасардин чиқиб, аъломи майманатфаржомни жилвагар қилиб, кавкабаи тамом била қалъа устига бориб, суфуфи саодатвуқуфни ораста ва пиросталиғ била тузуб, муҳосара амриға қиём кўргузди. Ул аснода фасод аҳли қалъанинг кун ботар жонибидин ҳужуми тамом ва ғавғои молакалом била чиқиб, ғояти жаҳолат ва ниҳояти накбатдин муҳораба майдониға мубодарат якронин суруб, ўзларин сипоҳи зафардастгоҳ муқобаласиға еткурдилар. Ул ҳолда баъзи шужаои номдор ва қуталойи кинагузорким, саҳбои муқоталаға хумор бўлуб, саваш ва фархош кайфияти интизорин чекар эрдилар. Ғайрат шабдизиға маҳмиз бериб, шижоат хусомин (426^a) саромат наёмидин чекиб, шери жаён ва бабри дамон янглиғ арбоби хизлонға мутаъоқиб ҳамлалар еткурдилар. Хусусан, ул жумладин жамшидия тоифаси Мирмуҳаммадхон ва Абдуллахон бошлиғ шижоат зоти ва ғайрат фатри муқтазоси билаким, ул жамоанинг тийнатида мухаммардурур, барқи хотифдек суръат била от солиб, тиғи тез шаъошиъи ва синони хунрез лавомиъининг соиқарез ва оташангезлигидин аксар муфсиднинг хирмани вужудин куйдуруб, адам елига совурдилар. Қолғони баҳодирларнинг ҳамлоти сарсарсифотиға тоқату сабот кўргуза олмай, баҳти баргашталаридек майдон фазосидин рўйгардон бўлуб, фирор ихтиёр этдилар. Жалодатманд муборизлар ашҳаби гардунмонандиға шиҳобосо тозёналар уруб, фирорий

бўлгон муфсидларни қалъага киргунча таъоқиб қилиб, синони хунфишон ишорати била боғийлардин кўб кишини афтону хизон жаҳаннам уқубатгоҳида равон ва шитобон қилдилар ва бениҳоят бош кесиб, кўб от ва ўлжаға мутасарриф бўлдилар. Аммо шужаои зафаринтимоидин икки-уч киши муфсидлар милтуқи ўқидин захмдор бўлди.

Ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул кун кечғача қалъанинг атроф-жавонибидин сурон солдуруб, тўб отдуруб, аср чоғи баъзи сипоҳни муҳосара амриға таъйин этиб, муаскари ҳумоюнға атфи инон қилиб, боргоҳи рифъатнамунни файзи нузулидин ғайрати жинон этди.

Ҳамул кеча маснади иззат ва сарири давлатда тамаккун ва истироҳат қилиб, тонгласи, душанба ва сешанба куни рукуб қилмай, хотамлик маснадида ором тутуб, корзор хангомида изҳори муборазат қилиб, иш кўргузган ва бош кесган ва от тушурган баҳодирларға эҳсон ва истиноъ кўргузуб, хилоъи хуршидшуоъ баҳшиши била тиллопўш қилди ва нуқуди номаъдуд инъоми била киссаи муддаоларин тўлдуруб, мақсад дар оғуш этди.

Ҳамул икки кун муддатида ул ҳазратнинг ижозати била сипоҳи селасар ва асокири жалодатгустар атроф ва акнофға чоповул ва татовул тўфонин еткуруб, солур муфсидларининг борча манозил ва масокинларин харобу вайрон, балки беному нишон қилдилар ва ул янглиғ ғанойими фаровон ва амволи бекаронға мутасарриф бўлдиларким, сипоҳи давлатпаноҳнинг аксарида юз тева ва икки юз тева ва уч юз тева ўлжа бор эрди, ўзга амволни мундин қиёс қилса бўлур. Ўзга асбоб ва ашёни мунинг юзидин билса бўлур.

Маснавий:

Сипоҳ аҳли суруб рахши чаповул,

Узотиб ҳар тараф дасти татовул.

Олиб боғий элининг мол-жихотин,

Хароб айлаб мақому мазраётин.

Не автонидин осори хувайдо,

Не мазраётида парвона пайдо.

Суруб ҳар сори рахши ғорату кин,

**Бўлуб моли ғанимат бирла иззин.
Оғир ўлжа тушуб улнавъким ақл,
Қолиб хайронки, не навъ айлагай нақл.
Тўлуб ҳар қўшға ўлжа неча харвор,
Бўлуб ўрду ичи бир гарм бозор.**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий кўрдиким, солур муфсидлари итоат ва инқиёд килодасиға мутақаллид бўлмайдурур ва убудийят рақабасин мутобаат рибқасиға еткурмайдурур. Охиру-л-амр арақи ғзаби султоний ҳаракатга кириб, муаскари хумоюн ичра мунода қилдурдиким, лашкария аҳли бел ва болту ва сепоя ва шоту ва жамеъ қалъаканлик ва ҳисорафканлик асбобу олотин муҳайё ва омода қилсунларким, тонгла қалъакушойлик умуриға саъйи тамом зухурға еткуруб, сипоҳи шижоатфаржом ва шужаои нусратилтизомни қалъаға югуртурурмиз.(426^б)

Чун аҳли лашкар бундай давлатасарни масмуъ қилғоч, масаррати тамом ва беҳжати локалом била жалодатосор нажжорларға рифъатмадор зангулар тузотдуруб, қалъакушойлик асбоби таҳийясиға иштиғол кўргуздилар.

Ҳамул кечаким, чаҳоршанба туни эрди, аркони давлат ва аъёни ҳазрат ва жамеъ санодиди лашкария ва машоҳири аскария борйоби мажлис хузур бўлуб, сидку ихлос юзин убудийят туфроқиға суртуб, иттифоқ била арз қилдиларким, агарчи сипоҳи қоҳира ва афвожи вофира хужуми тамом била сел янглиғ майл кўргузса, шак йўқдурурким, қалъа аркониға вайронлиғ еткуруб, арбоби боғий ва асҳоби инодға даст топғайлар. Аммо, эҳтимоли борким, шужаойи номдор ва сипоҳи жалодатшиорнинг гуҳари вужудлариғаким, шижоат ва шарофат бозорининг зебу зийнатидаурур, халале ва нуқсе етсаким, ул хазаф миқдорининг юз минги тасарруф риштасиға чекилса, бирининг нуқсонига арзимас. Ва яна, агар қалъа қаҳран ва қасран мафтуҳ бўлса, кўб хунрезлик ва фитнаангизликлар зухурға етиб, қалъа аҳли сиғоран киборан нобуд ва мафқуд бўлғусидурурлар. Бу иш дағи ҳиммати султоний ва карами хоқонийдин раво ва лойиқ эрмас. Нединким, ул жамоайи

кадимий хизматкор ва бойри намакпарвардадурурлар, бу остони давлатпосбондин ўзга малжо ва малозлари йўқдурур. Ҳоло, қилғон гуноҳларидин шармисор бўлуб, сатвати хоқоний ва ғазаби султонийдин кўрқиб, қалъадин чиқиб, остонбўслиғ шарафиға ета олмайдурурлар. Иншааллоҳ, “*ал-умуру марҳувнатун биавқотиҳо*”⁵⁶ мазмунича, вақти била яна ўзлари даргоҳи олампаҳо туфроқиға эътидоди тамом ва инкисори молокалом била келиб, итоат ва убудийят жабинин суртарлар. Эмди бу бандаи каминалар ва бу жонсипори дериналарнинг иттифоқ ва илтимослари будурурким, қалъа тасхири учун тасдиъ чекмай, муҳосара таркин тутуб, Марв диёридин инони инсирофни Хоразми эрамбазм жониби мунсариф қилсангиз.

Ул ҳазрат камоли карам ва хўбийи шиям муқтазосидин умарои изом ва кубаройи зу-л-эҳтиромнинг илтимос ва илтижосин мабзул тутуб, чаҳоршанба куни ўрдуйи ҳумоюн ва мавкиби қиёматнамун била кўчуб, Марв дарёсининг шимолия тарафиға ўтуб, муаскари асокири ферузийасар ва мустақарри боргоҳи саодатгустар қилиб, нузул этди. Ҳамул кун кеч пешин чоғи така тавойифининг аксар муонид ва мутамарридлари иттифоқ била солур халқининг имдодиға келиб, солур халқи дағи оларнинг келмагнидин бағоят қавийдил ва мустазҳар бўлуб, борчаси иттифоқ била отланиб, кўб йиғин бўлуб, ҳайъати ижтимоъ била дарёдин ўтди ва муаскари ҳумоюнға ёвуқ келиб, ясов ясаб, қоровуллар била уруш солди.

Бу хабари ваҳшатмаол масомеъи жоҳу жалолға масмуъ бўлғоч, ҳазрат зиллуллоҳий кавкабаи шаҳаншоҳий била боргоҳи давлатпаноҳдин отланиб, аъломи нусратфаржомни жилваға киргузуб, аъдои давлат муқобаласиға бориб, савлати тамом била саф тузди. Ул чоғда аҳли фасод ва арбоби инод суфуфидин баъзи қони тўлғонлар мутаҳаввирона чиқиб, камоли накбатдин изҳори жалодат қилиб, сипоҳи зафарпаноҳ суфуфининг майманаи маймуниғаким, қароқалпоқия ва кўклония шужаосиға муқаррар эрди, от солиб, ўқ отим, балки, найза солим ерга келиб, ҳамла еткурдилар. Қароқалпоқия шужаосиким, ҳар бири шижоат бешасининг ғазанфари ва

муборазат арсасининг далир сафдари эрдилар, аъдои давлатнинг мундоқ зиёдасарлик яқосидин жалодат бошин чиқориб ҳамлаовар ва сароматгустар бўлғонидин бағоят мутаажжиб ва мутаассир бўлуб, арақи ҳамиятлари ҳаракатга кириб, шери жаён ва фили дамон янглиғ наъраи ҳайбатнишон ва ошуби зафартавъоманларин гардунсо ва аршфарсо (427^a) қилиб, муфсидлар устига барқи хотифдек суръати тамом била от солубдурурлар. Аҳли фасод арсаи корзордин рўйгардон бўлуб, “*кааннаҳум хумурун мустанфиратун фаррот мин қосвара*”⁵⁷ истеъжоли молокалом била фирорий бўлдилар. Сипоҳи зафарпаноҳ ва шужаои нусратдастгоҳ тақиб қилиб, шижоат бозусин мубодират остонидин чиқориб, ғайрат самсомин интиқом қинидин суғуриб, жалодат синонин муфсидлар жониби ҳавола қилиб, хунфишонлиғ ва жонситонлиғ русумиға жаҳди тамом била иқдом кўргузубдурурлар.

Чун бу воқеъани мушоҳада қилғоч, сипоҳи боғия ва афвожи тоғиянинг бинои истиқомати мутазалзил бўлуб, суфуфи касофатвукуфларин бузуб, “*сайуҳзаму-л-жамъу ва йуваллуна-д-дубур*”⁵⁸ муаддоси била қарор ва сабот сарриштасин қўлларидин бериб, ҳазимат тариқиға фирор қадамин урдилар. “*йақулу-л-инсану йавмаизин айна-л-мафарр*”⁵⁹ муфоди била қайси тарафга қочарин билмай, аксари қиёдин учуб, баъзи дарёға уруб, баъзи кум тарафиға қочиб, “*йавма йафирру-л-маръу мин ахиҳ*”⁶⁰ мазмунин зухурға еткурдилар.

Сипоҳи нусратшиор ва шужаойи кинагузор суйуфи обдор ва синони зафаросор зуруби била ондоқ хунафшонлиғ ва сарбурронлиғ кўргуздиларким, фазои майдон қон мавжидин дарёйи жўшон бўлди ва кесик бошлар дарё ичидаги ушоқ тошлар ҳайъатин намоён этди.

Маснавий:

Муборизлар қилиб майдонға оҳанг,

Наҳанг ул навъким, уммонға оҳанг.

Чиқориб борча бозуи шижоат,

Қилиб изҳор нируйи шижоат.

Солиб аъдоға тиғи хунфишонлар,

Уруб нўғи синони жонситонлар.

Анингдек бемуҳобо тўкдилар қон –
Ки, қондин оқди юз минг нахр ҳар ён.
Қилиб ҳар нахр дарё жониби майл,
Анингдекки, баҳор айёмида сайл.
Ўкулуб кушта ҳар ён неча харвор,
Бўлуб ҳар бири гардундин намудор.
Суруб отлар сумми бошларни ҳар ён,
Нечукким, гуй сургай зарби чавгон.
Ботиб қонға, бўлуб юз пора жавшан,
Адувға, уйлаким, юз поралиғ тан.
Оёқ остида ётиб беҳадду мар,
Қилиб шаққу-л-қамар зоҳир сарлар.
Баҳодирлар даме кўргузмай ором,
Адувни қатл этардин олдилар ком.
Бўлуб шамширлар тиғи қизил қон,
Аён этди ҳужуми шохи маржон.
Сочиб қон найзалар нўғи саросар –
Ки, ўт сочғай дамидин хайли аждар.
Бўлуб ул кун адувға рўзи офат,
Дема офат, дегил рўзи қиёмат.
Фасод аҳли бўлуб ул навъ нобуд –
Ки, гўё аввал эрмас эрди мавжуд.
Мингидин бир омон гар қолса бари,
Бўлуб жон ваҳмидин ҳар ён фирори(й).
Анинг ҳам баъзиси учди қиёдин,
На келса кўрди олдиға қазодин.
Ўзин баъзи бориб дарёға урди,
Вале баъзи отин қум сори сурди.
Маъа-л-қисса, чекиб овворалиғлар,
Бўйунға олдилар юзқоралиғлар.

НУКТА. Бале, ҳар сипоҳийким, ўз подшоҳининг рибкаи итоатидин, рақабайи убудийятни тўлғоб, боғий ва инод кўргузса, оввораи водийи хизлон ва саргаштаи сахрои фикдон бўлур. Ҳар тоифаким, ўз валинеъматининг неъматини шукргузорлиғидин оқибатбийлики кўзин юмуб, тамарруд ва фасод русумин тузса, оқибат ўз жонин муҳликага солиб, бехонумон ва хонавайрон бўлур.

Назм:

**Ким инод этса подшоҳиға,
Молю жонини бергуси барбод.
Кимки маҳдумидин эвурса юз,
Давлатиға қўпаргуси бунёд.**

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, ҳамул урушда шужаои жонбоз ва куталойи сарандоздин аввал кишиким, бош кесиб, иш кўргузуб, изҳори хизмат қилди, қароқалпоқия черикининг ақобиридин Фозилбекбий ва кўклония сипоҳининг саромадидин (427^б) Ҳайдархон эрдилар. Олардин сўнг жамеъи шужаои баҳромкин ва сипоҳи зирғомойин ҳужуми тамом ва ғавғои молакалом била аъдои залолатанжом устига от солиб, мағлуб ва манкуб қилиб, қатлу кўшиш, наҳбу ғорат умурида дақиқа номаръий кўймай, аҳли фасодни мафқуд ва нобуд қилдилар. Аҳли сипоҳ ул миқдор от ва асбобу яроғ ўлжа қилдиларким, таърифға содиқ ва теъдодға мувофиқ келмас эрди.

Маснавий:

**Олиб ўлжа лашкар ададдин фузун,
Яроғу от анвоъи ҳаддин фузун.
Бўлуб қосир идрок таърифидин,
Тил ўлди гунгу лол тавсифидин.**

Ҳазрат зиллуллоҳий ҳамул мавзеъда бош кесган ва от тушурган ва иш кўргузган баҳодирларнинг жайби муддао ва киссаи таманноларин нуқуди вофиран инъом ва жавоҳири фоҳиран эҳсон била мамлу ва машҳун қилиб, инони отифатин муаскари саодатасар жонибиға маътуф этиб, музаффар ва

мансур, хурсанд ва масрур боргоҳи сипехрпойгоҳ фазосиға нузул этиб, ҳамул кеча маснади давлат ва сарири салтанатда ором ва истироҳат кўргузди.

Тонгласи, панжшанба куниким, шаввол ойининг ўн иккилончи куни эрди, чошт вақти аркони давлат ва аъёни ҳазрат иттифоқи била ўрдуйи кайҳонпўйни кўчуруб, кавкабаи ҳайратафзо била Хоразм жонибиға ливоафроби наҳзат бўлуб, Ҳафтреги Хоразм қатъиға қадамандози азимат бўлди. Тўрт кун қатъи масофат қилиб, бешлончи куни душанба эрди, Ёриҳожидин қудуқининг ҳаволийсин қудуми шарофатлузум фуйузотидин ғайрати бўстон, балки рашки риёзи жинон қилди. Ҳамул мавзеъда музаффар ва мансур, хуш ва хиром Марв диёридин Хоразми эрамбазм тарафиға мурожаат қилғонининг хабарин даргоҳи давлатпаноҳнинг хизматгузор мулозимларидин Худойберган юзбоши билаким, Ўрус лақаби била машҳурдурур, Хоразм савбиға ирсол қилди. Сешанба кечаси Ёриҳожидин кўчуб, шабгир қилиб, тўрт манзилда мазкур ойининг ўн тўқузиди, чаҳоршанба куни дарёи Жайҳун соҳилиға ворид бўлуб, Қабокли бешасин асокири зафармаосирға муаскар ва ўрдуйи давлатмузоҳирға мустақар қилиб, нузул этди.

Тонгласи, панжшанба куни Қабокли бешасидин кўчуб, тўрт кунғача манозили мутанаввиъани вусули қудумидин сарбаланд ва мароҳили мутаааддидани шарафи нузулидин аржуманд қилиб, бешлончи куни, сешанба эрди, Тевабўйун мавзеъиға ворид бўлуб, боргоҳи иқбол ва сародикоти сипехртимсолни барпой қилдуруб, нузули ижлол кўргузди. Ҳамул кеча мазкур манзилда амири садоқатойин азду-д-давлати вад-дин, сарвари умаройи офоқ Муҳаммадамин иноқ *“рафаъа Аллоҳу иқболаху ва ҳасала аъмолаху”*⁶¹ истиқбол тариқаси била келиб, ул ҳазратнинг мажлиси олийсиға мушарраф бўлуб, хузури комилу-с-сурур қуёшининг юзидин интизор дийдасин равшан қилди, балки кўнгул мазраъасин гулшан. Тонгласи, чаҳоршанба сабоҳи ҳазрат зиллуллоҳий зиёфати шоҳона ва жашни мулукона мураттаб ва муҳайё қилдуруб, жамеъи уламо ва умаро ва акобир ва сипаҳдорларни, балки, борча аҳли сипоҳни атъимаи гуногун ва ашрибаи

лаззатомуннинг аклу шурбидин саршор ва сероб қилди. Зиёфат инқизосидин сўнг боргоҳи сипехройгоҳдин саманди иқболға рукуб қилиб, сипоҳи қиёматошуб ҳамроҳлиғи била қир устига чиқиб, от ёриштуруб ва кураш тушуруб, оти чиқғон сайисларни (428^a) ва ҳарифин йиқғон паҳлавонларни ҳамул баҳо била карам хазонасидин беқиёс ва беандоз зар бериб, мумтоз ва сарафроз қилди. Отчопар ва кураш тамошосидин бахраёб бўлғондин сўнг йўл азиматиға инонтоб бўлуб, хуфтон намози адосидин сўнг Ҳазорасп қалъасин файзи вусули била лабрез ва юмни нузули била шарофатхез қилди.

Панжшанба куни Ҳазорасп ҳисоридин ашҳаби барқрафторға сувор бўлуб, масофат қатъиға суръат кўргузуб, кечрак Янгиориқ хавлиға ташрифи хузур еткуруб, анинг кунгираи шарофатин фалакасар зирвасидин ошурди. Ва тонгласи, жумъа сабоҳиким, шаввол ойининг йигирма секизлончи куни эрди, баъзи саркардаларнинг хилоъи хуршидшуоъ бахшиши била кадр ва манзалатиға иртифоъ еткурди ва ҳамул макони ғайратнишондин рукуб қилиб, савлати подшоҳона ва шавкати бекарона била намози жумъа вақтида доруссалтанаи Хивақ “*шаййадаҳоллоҳу би-н-низоми ва-н-насақ*”⁶²ға ворид бўлуб, файзи нузул ва шарафи вусулидин рашки риёзи жинон ва ғайрати фирдавси ризвон қилди.

Қитъа:

Эй, қилибон келмагинг оламни шод,

Топди халойиқ фараҳи издиёд.

Шаҳр элига айшу тараб очди юз,

Кулфату андуҳ этибон хайрбод.

БАЪЗИ СОДИРОТ ЗИКРИКИМ, ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙ МАРВ САФАРИДИН КЕЛИБ МУСТАҚАРРИ ХИЛОФАТ ВА МУТАМАККИН БЎЛҒОНДИН СУДУР ТОПДИ

Ул жумладин Бухоро аволийси амир Насруллоҳнинг элчиси Фатхуллоҳхожа судурким, мазкур сафардин аввалроқ муволифат ва мусодикат изҳори учун келиб, остонбўслиғ шарафин топиб эрди, анга

навозишоти хусравонадин барумандлиғ еткуруб, даргоҳи жаҳонпаноҳ мулозимларидин садоқаттавъом Юсуф маҳрамни қўшуб, ҳибсдаги жамеъ Бухоро усаросин ҳибсдан чиқориб анго топшуруб, зулкаъда ойининг бешида, панжшанба куни Бухоро азиматиға рухсат берди.

БЕКМОНБИЙНИНГ МАРВ ДИЁРИ МУЗОФОТИҒА ТУРКТОЗ ЕТКУРГОНИ

Чун манқит тавойифининг номдор акобиридин давлат ва иқбол мураббийи Бекмонбийким, шужаойи замон аросида мустасно ва ангуштнамо эрди, чобукдаст баҳодирлардин олтмиш чоғлиқ отлиғ била ҳазрати зиллуллоҳийдин рухсат олиб, зулкаъда ойининг йигирма учида сешанба куни соруқ муфсидлариға дастбурд еткурмакни илтизом қилиб, Соғжа қудуқи устидин Марв сори озим бўлдилар ва қатъи манозил қилиб, зулҳижжа ойининг еттисида, сешанба куни Марв музофотидин Қаротўпа мавзеъиға ворид бўлғоч, соруқнинг олти отлиғ қоровулиға учраб, бирин қатлға еткуруб, бирин асорат қайдиға чекдилар. Тўртови эса оғир захм кўтариб, қочиб, қўлға кириб қутулдилар. Бекмонбий қошидағи баҳодирлар била иттифоқ қилиб, ҳамул мавзеъдин солим ва ғоним қайтиб, мароҳили мутакассира қатъидин сўнг зулҳижжа ойининг ўн еттисида сешанба куни даргоҳи давлатдастгоҳ мулозамати шарафиға фойиз бўлуб, борча ҳамроҳлари била хилоъи фоҳира инъомидин сарафрозлиғ топди.

БУХОРОДИН ЧАПОВУЛЧИ КЕЛИБ ШЎРАХОН МУЗОФОТИҒА ДАСТБУРД ЕТКУРГОНИ

Чун Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳ бовужудиким, мусолаҳа биносиға аҳди мушайяд ва паймони муаққад била эҳтимом ва истехком бериб эрди, солур ҳаромиларининг ҳазрат зиллуллоҳийдин анинг олдиға бориб тазаллуми истиғоса қилғони жихатидин мусоҳала ваъдасин тузуб, ул

харомиларга Бухоро черикидин кўб йигин кўшуб, Хоразм тавобеъи турктозиға ирсол қилди.

Байт:

Номард ваъдасиға, кўнгул, қилма эътиқод,

Хотун сўзиға, мард эсанг, қилма эътимод.

Чун чаповулчилар қадами суръат била (428⁶) қатъи масофат қилиб, зулқаъда ойининг йигирма бешиди, панжшанба куни Шўраҳондин дохил бўлуб, уйшун Аваз юзбошиким, ул хаволида қоровул эрди, анинг устига хабарсиз қуюлуб, асирлик қайдиға муқайяд қилдилар ва навкарларининг аксарин қатлға еткурдилар. Ул атрофдаги ўтунчи ва кўмурчини қатлу ғорат қилиб ва баъзи уйларни талаб, суръати тамом ва истеъжоли молокалом била жодаи ҳазиматға мурожаат маркабин сурдилар. Амири беназир сойибтадбир Муҳаммадамин *“рафаъоллоҳу ливоа давлатиҳи”*⁶³ бу хабарни эшитиб, Ҳазораспдин кўб отлиғ қовғунчи йиборди. Аммо қовғунчилар жаҳди тамом била аъдойи гуризпойни таоқиб қилиб, ета олмай, икки кишиким, муфсидлар гуруҳидин адашиб қолмиш эрди, тутуб келтурдилар.

АБДУРАҲМОН ҚАРОНИНГ БУХОРО ТАВОБЕЪИ КЎМУРЧИСИҒА ДАСТБУРД ЕТКУРМАГИ

Чун ҳазрат зиллуллоҳий мазкур бўлғон хабари ваҳшатасарни эшитгандин сўнг, бағоят мутаассир бўлуб, изроран ли-л-муфсид жалодатосор ва шижоатшиор хизматкордин фитнакли Абдураҳмон юзбошиниким, анга Қаро мерган ҳам дерлар, ўн уч таҳаввурпараст ва тажаллудпайваст баҳодир била дастбурде еткуруб, тил тутмоқ учун зулҳижжанинг авоситида Бухоро элоти сари ирсол қилди. Маъмурлар фармони лозиму-л-имтинон мужиби била қатъи баводий ва биёбон қилиб, Усти гузариға етиб, ул гузарда тожикдин уч кишини тутуб дастгир қилдилар. Аларнинг далолат ва раҳнамолиғи била тожикнинг қирға чиққан кўмурчисининг устига қазойи мубрамдек тўкулуб, тўкуз кишини қатлға еткуруб, калласин олдилар ва ўн

беш чоғлиқ тева ва ўзга ашё ўлжа қилиб қайтиб, мазкур ойнинг йигирма тўқузиди, сешанба куни остони олий мулозаматиға етиб, инъомоти подшоҳона ва навозишоти хусравонадин сарбаландлиғ ва аржумандлиғ топибдурурлар.

ҲАЙДАРХОН ВА МАМИШХОННИНГ РАФАТАК ЙЎЛИҒА БОРИБ, ТОЖИК ҚОРОВУЛЛАРИН ҚАТЛИ ОМ ҚИЛҒОНИ

Чун кўклония тавойифининг акобири номдор ва нозими ихлосшиорларидин Ҳайдархон ва Мамишхонким, шижоат умурида мустасно ва муборазат русумида ангуштнамо эрдилар, ҳазрати зиллуллоҳийнинг амри олийси мужиби била кўклония баҳодирларидан эллик отлиғ ва Оқдарбандий куллар навкарларидин ўттуз отлиғ олиб, яна баъзи ўзбакия тойифасидин талабгор йигитлар кўшулуб, юзча отлиғ бўлуб, зулҳижжа ойининг йигирма олтисида, якшанба куни Марв ва Бухоро карвони ва ўзга мутараддид ва раҳгузарилар қасди учун Рафатак йўлиға озим бўлдилар. Бир неча кун тиғи мусориъат била қатъи масофат қилиб, Рафатак йўлиға бордилар ва иттифоқо тожикнинг ўттуз нафар қоровулининг устидин балойи ногаҳон янглиғ дохил бўлдилар. Чун қоровуллар баҳодирларни кўргач, бир чуқурға қаболиб, тўфангандозлиғ била мудофаа амриға иқдом кўргуздилар. Баҳодирлар дағи иттифоқ била атрофидин ғавғои ом, хужуми тамом била от солиб, уруша-уруша, охир зўрдастлик била олиб, тиғ қаҳри била йигирма беш кишисин қатлға еткурдилар ва беш кишисин қайди усрға чекиб, барча оту яроғ ва асбобу улоғларин дасти тасарруфлариға олиб, комёб ва шодкомлиғ била мурожаат қилиб, муҳаррам ойининг ўн олтисида, жумъа куни остони олийшон мулозамати шарафиға мушарраф бўлуб, илтифоти подшоҳонадин нукуди фаровон инъоми била шоду хандонлиғ (429^a) топдилар.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, зулҳижжа ойининг ўнида, жумъа куниким, ийди қурбон эрди, сиёдатпаноҳ, нажобатдастгоҳ афзалу-л-умаро жамолу-л-миллати ва-д-дини ва-д-дунйа, асили нажиб Саййид Юсуфхожа

нақиб “*куллу нафсин зоиқату-л-мавт*”⁶⁴ шарбати хушгуворин нўш қилиб, сармасти кайфияти ваҳдат бўлди. Етти кундин сўнг, мазкур ойнинг ўн еттисида, жумъа кечаси ҳазрат зиллуллоҳий анинг валади амжади Саййид Абдуллоҳожани отаси ўрнига нақобат мансабиға насб қилиб, инояти хусравона ва марҳамати подшоҳонадин куёшдек сарафрозлиғ ва мумтозлиғ еткурди.

ТАҒОЙ МИРОБ ВА РАҲМАТУЛЛОҲ ЯСОВУЛБОШИНИНГ БУХОРО МУЗОФОТИДИН ЗАНДАНИ ОТЛИҒ МАВЗЕЪҒА ЧАПОВУЛ УРҒОНИ

Чун ҳазрат зиллуллоҳий номдор ва шижоатшиор саркардалардин Тағой мироб ва Раҳматуллоҳ ясовулбоши ва Хожаш маҳрамнинг иниси Яъқуббойни ақоси ўрниға қародошлу ва ямут ва ямролий черики била мазкур ойнинг ўн тўртида, сешанба куни Бухоро мамоликининг турктозиға номзад қилди. Мазкур бўлғон сарҳанглар амри олий мужиби била жидду жаҳд кўргузуб, оз чоғда навкарларидин жамъ қилиб, Чотли бешаси тўшидин дарёни убур қилиб, Бухоро сори озим бўлдилар.

Бир неча кун масофатнавардлик кўргузуб, Бухоро элотидин Зандани мавзеъиға дохил бўлуб, атроф-жавонибидин поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, ул ҳаволидағи қазоқия улусидин ғоятсиз тева ва ниҳоятсиз кўю ўзга ашё ва асбобдин кўтара олғанча олиб, ўлжа қилдилар. Ва ҳисобдин зиёдароқ бош кесиб, мурожаат тариқиға азимат якронин сурдилар ва манозили мутакассира қатъидин сўнг боргоҳи гардуништибоҳ мулозамати шарафиға истисъод топиб, навозишоти бекарона ва инъомоти хусравонадин хурсанд ва баруманд бўлдилар.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙ ХИЛОФАТДАСТГОҲИЙНИНГ ЖУЛУСИ
САОДАТМАЪНУСИНИНГ ТЎРТЛОНЧИ ЙИЛИНИНГ ВОҚЕОТИ. УЛ
ЖУМЛАДИН АМИРИ РАВШАНЗАМИР ЗАҲИРУ-Д-ДАВЛАТИ
ВА-Д-ДИН МУҲАММАДАМИН ИНОҚ “МАДДАЛЛОҲУ ЗИЛОЛА
РОЙАТИҲИ ФИ-Л-АҚТОР ВА-Л-ОФОҚ”⁶⁵НИНГ БУХОРО САВБИҒА
МЎРУ МАЛАҲДЕК СИПОҲ ЧЕКМАГИНИНГ БАЁНИ ВА ҚАРОКЎЛ
САРҲАДОТИҒА ХАРОБЛИҒ ЕТКУРУБ, АКСАР ЭЛОТИН КЎЧУРУБ,
МУОВАДАТ КЎРГУЗМАГИНИНГ ДОСТОНИ**

Хомаи жалодатнишон саҳифа арсаида бу янглиғ гармжавлон бўлурким, чун ҳазрат зиллуллоҳий амир Насруллоҳнинг сустпаймонлиғи ва баъзи афъоли қабихаларидин бағоят ранжидахотир бўлуб, камоли ҳамиятдин чаповулчиларнинг қилғон ишлариға қонё бўлмай, ўзининг биродари дилбанди, саодатпайванди амири мукаррам, сипоҳсолори муаззам, ягонаи аҳли офоқ Муҳаммадамин иноқ “*рафаъоллоҳу таоло ливоа шижоатиҳи*”⁶⁶ни мамолики маҳрусанинги аксар лашкарияси била Бухоро қасдиға номзад қилди. Ул жаноб фармони саодатмаоб мужиби била сафар асбоби таҳясидин сўнг тарихи ҳижрий минг икки юз олтмиш бирда, мувофиқи лу йили, муҳаррам ойининг ўн бешида қуёш чобуксувори далв буржидин жилвагар эрди, панжшанба куни асъади соот ва аҳсани авқотда мақсад тариқи азиматиға майл кўргузди.

Ҳазрат зиллуллоҳий дағи мушойид тариқаси ва сайр иродаси била ул жанобға ҳамроҳ бўлуб, моҳи тобон била хуршиди дурахшон бир бурждин толеъ ва ё гавҳари ламъон била лаъли Бадахшон бир дурждин ломеъ бўлғондек доруссалтанаи Хивақ зайъанаҳоллоҳу таоло би-л-хойри ва-н-насақдин кавкабаи ҳайратафзо била чиқиб, Янгиориқ ҳаволиға қудуми давлатлузумлари вусулидин сарафрозлиғ еткурдилар. Тонгласи, жумъа куни андин наҳзат (429^б) ливосин жилваға киргузуб, дарё канорида Паҳлавонбекнинг ўтовиға нузул кўргуздилар. Шанба куни андин кўчуб, дарёдин муз усти била убур этиб, шимолия соҳилда Тўнгузлийўтов отлиғ

тўғойни мустақарри боргоҳи иқбол ва муаскари асокири нусратмаол қилиб нузул этдилар. Ул манзилда лашкари зафарасар ижтимоъи учун секиз кун таваққуф воқеъ бўлди. Айёми таваққуфда аркони давлат ва аъёни ҳазратнинг аксари ҳазрат зиллуллоҳийдин рухсат олиб, Иноқбек хизматида кетарга муҳайё ва омода бўлдилар ва ҳамул секиз кун муддатида вазири аъзам, дастури мукаррам, низому-л-мулки ва-д-дунё Отамурод қушбеги фармони олий мужиби била барча лашкар аҳлин сон кўруб, ярамас отлиғни қўйуб, яхши отлиғларни интиҳоб қилиб, сафар азиматиға тайёр этди.

Маснавий:

**Бўлди муҳайё сипаҳи бешумор,
На анго ҳад зохир ўлуб, на канор.
Борча мусаллаҳ уруш асбобидин,
Борча мукамал юруш асбобидин.
Ҳар бири аъдоға қирон солғучи,
Маъракаи разм аро қон солғучи.
Ҳар бири разм ичра бўлуб номжўй,
Душмани қатлидин эрур комжўй.
Ҳар бири гар қилса аён қаҳру кин,
Рустаму Баҳром дегай офарин.
Бўлмоқ учун қотили аъдо ҳама,
Бўлди азиматға муҳайё ҳама.**

Чун айёми таваққуфнинг тўқузлончи куниким, жумъа эрди, Иноқбек борча умаро ва саркардалар била ҳазрат зиллуллоҳийдин фотиҳа олиб, мазкур манзилдин издиҳоми маҳшарнизом била кўчуб, Сориқамиш отлиғ марҳалани лашкаргоҳ қилиб нузул этди. Ҳазрат зиллуллоҳий дағи ҳамул кун ул мавзеъдин кўчуб, Ҳазорасп келиб, андин кўчуб доруссалтанаи Хивақға келиб сарири хилофатда мутамаккин бўлди.

Иноқбек Сориқамиш тўғойида шанба куни таваққуф қилиб, якшанба куни андин аъломи нусратфаржомни жилваға киргузуб, масофат қатъида суръат кўргузуб, Бозаргон бешасиға нузул этди. Душанба куни андин рукуб

қилиб, Мешикли тўғойин сипоҳи нусратпаноҳға муаскар қилди. Сешанба куни андин кўчуб, Учўчоқнинг юқорисида Эшак работи отлиғ мавзеъни мустақарри роёти зафароёт қилди. Чаҳоршанба куни андин наҳзат қилиб, Туфроққалъа отлиғ манзилга нузул қилди. Панжшанба куни андин кадамфарсойи азимат бўлуб, Қизилработнинг ошоқиға шарифи қудуми била сарафрозлиғ еткурди. Жумъа куни андин наҳзат якронин гармжавлон қилиб, Кўгурдли марҳаласин сипоҳи зафарпаноҳға оромгоҳ этди.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, ҳамул кун Бухородин Хивак доруссалтанасида ҳазрат зиллуллоҳийнинг мулозаматиға Кўчқор мироҳўр отлиғ бир мўътабар кишиси элчилик йўсунида келиб, амир Насруллоҳнинг қилғон афъоли ношойисталаридин нодим ва пушаймон бўлуб, мусоҳала талаб қилиб эътизори тамом ва инкисори молакалом била йиборган маъзиратномасин наввоби давлатинтисоб воситаси била назари уқдаси аъло мутолаасиға еткурди. Тонгласи шанба куниким, сафар ойининг ғурраси эрди, Иноқбек лашқари ферузийасари била Кўгурдлидин ҳаракат кўргузуб, Ишмақўйнинг ўртасида бир баланд пушта устига тушуб, оромгузин бўлди. Якшанба куни андин ливоафроси наҳзат бўлуб, Чашма отлиғ манзилга файзи нузулидин саршорлиғ еткурди.

Душанба куни андин азимат тавсанин масофат қатъиға суруб, Ўкуз илғаси деган мавзеъға тушуб, ҳамул кеча шабгир этиб, тонгласи сешанба куни чоштгоҳ Йўлойриттиға тушуб, андак истироҳат қилиб, яна наҳзат кўргузди ва кечроқ Учбош отлиғ манзилға нузул этди. Андин отланиб, ҳамул тун шабгир қилиб, чаҳоршанба куни чошт чоғи Қарокўл мулҳақотидин Оққалъа устига (430^a) дохил бўлди. Қалъа аҳли қаболиб, тўфангандозлиғ била мудрофаа умуриға иқдом кўргуздилар. Бу жиҳатдин Иноқбекнинг оташи қаҳри илтиҳоб топиб, асокири нусратмаосирға қалъаға югурмак рухсатин берди. Дарҳол сипоҳи селасар атрофу жавонибидин ҳужумовар бўлуб, бовужудиким, милтуқ ўқи ёмғирдек ёғар эрди, анга қорамай, тўшлиқ тўшидин девор устидин ошиб, қалъа ичига кириб, асбобу ашёсин ғорату

торож қилиб, барча аъодийни аёлу атфоли била асирлик қайдиға чекиб, бир лаҳзада қалъа ичин ҳоли хароблиғда гўристон мисоли қилдилар.

Чун ҳамул қалъани фатҳ қилғондин сўнг Иноқбекнинг ижозати била сипоҳи қоҳира ва асокири мутақосира даста-даста ва фавж-фавж бўлуб, ҳар даста ўз амири ва ҳар фавж ўз саркардаси била атрофу жавонибға от суруб, Олот бозориғача поймоли чаповул ва дастфарсуди татовул қилиб, ҳар гуруҳ бир қалъани қабоб, зўрдастлик била олиб, қатлу уср, наҳбу ғорат умуриға иштиғол кўргуздилар. Аъдо гуруҳининг мутаҳассин бўлғон қалъаларидин Оққалъа ва Хожа қалъаси ва Янгиқалъа ва Қумқалъа бошлиғ йигирма икки қалъасин ярим кун муддатида мусаххар қилдилар ва барча қалъа аҳлин аёлу атфоли била асорат қайдиға чекиб, ул янглиғ ғанойими фаровон ва амволи бекаронға мутасарриф бўлдиларким, таърифға содиқ ва тавсифға мувофик келмас эрди.

Маснавий:

Сипоҳ аҳли ҳар сори айлаб шитоб,

Аъодий қилоъини қилди хароб.

Қилиб ул сифат ғорату қатлу кин –

Ки, ҳайратға қолиб сипехри барин.

Асир айлабон аҳлу атфолини,

Толаб жумла асбобу амволини.

Олиб, қўймай эски палосиғача,

Палоси демай бўресиғача.

Чун яқин эрдиким, икки кун ва ё уч кун ичра жамеъи Қарокўл ва Бухоро билодининг аксари мафтўҳ ва мусаххар бўлуб, дасти тасарруфиға киргай. Аммо ҳамул кун ҳазрат зиллуллоҳийнинг муборак ёрлиғи етушти, бу мазмун билаким: “Биродари аржуманд нусратпайвандимизға ёрлиғи олий кўргач, улким амир Насруллоҳ ношойиста афъол ва нобойиста аъмолидин нодим ва пушаймон бўлуб, инкисори тамом ва эътизори молокалом била маъзиратнома бериб, сулҳ ва ошти талаб қилиб элчи йиборубдурур.

Эмди анинг қаламравиға чаповул тундбодин еткурмак ва татовул селобасин сурмак ҳамият шартидин йироқ ва мамлакатдорлиғ қондасидин узок кўрунур. Ройи жаҳонройи иқтисоси улким, мавкиби кайҳонпўй сайри қайси мавзеъға етган бўлса, ҳамул мавзеъдин илгари ўтмай, бетавақуф ва беэҳтимом мурожаат тариқиға истеъжол маркабин сурсун”.

Чун Иноқбек ёрлиғи жаҳонматоъ мазмуни ҳумоюнидин иттилоъ топғач, атрофу жавонибдағи чаповулчи оломонни қайтариб, ливойи нусратхаво кўлагасига келтуруб, ҳамул кеча Оққальанинг ғарбий жонибин мухаййами хиёми иқбол ва муаскари сипоҳи зафаристимол қилиб, истироҳат кўргузди. Тонгласиким, панжшанба куни эрди, барча асир ва дастгир бўлғон элотни Хоразм музофотиға кўчурди ва ўзи дағи ҳамул манзилдин кўчуб, музаффар ва мансур, солим ва ғоним муовадат қилиб, Учбош отлиғ мавзеъға нузул этди. Андин кеча шабгир этиб, жумъа куни чоштгоҳ Ўкуз илғасига тушди ва бир соатдин сўнг отланиб, Чашма бошиға тушуб, ҳамул оқшом оромгузин бўлди. Тонгласи, шанба куни Ишмага тушуб, жалодатшиор ва садоқатосор мулозимлардин Муҳаммадниёз халифа ва Муҳаммадгул ва ямут Назарвакил ва Бердибекни солим ва ғоним мурожаат қилғон хабарининг эъломи учун ҳазрати зиллуллоҳийнинг остони олийси мулозаматиға ирсол қилди.

Якшанба куни Кўгурдли марҳаласиға ворид бўлди. Душанба куни андин наҳзат (430⁶) кўргузуб, тўрт кун қатъи манозил ва таййи мароҳил қилиб, панжшанба куни Тўнглукли маъбарига нузул этди ва жумъа куни дарёдин убур этиб, Ҳазорасп қалъасиға файзи нузулидин шодоблиғ еткурди. Шанба куни андин озим бўлуб, Янгиориқ ҳаволини шарафи қудумидин сарбаланд қилди ва сафар ойининг ўн олтисида якшанба куни Янгиориқдин рукуб қилиб, кавкабаи воло била масофат қатъиға юз қўйди ва йўл асносида уламоий изом ва умаройи киром ва олиймакон шаҳзодалар ва гардунтавон озодалар истиқболға чиқиб, ул жанобнинг мусофаҳа ва муъонақаси шарафиға мушарраф бўлдилар.

Ҳамул кун дорулхилофай Хивак “заййанаҳоллоҳу таоло би-л-адли ва-н-насақ”⁶⁷ға ворид бўлуб, ақоси ҳазрат зиллуллоҳийнинг давлати дийдориға мушарраф бўлуб, навозишоти бениҳоя ва мулотифоти билоғояи хусравонадин комёблиғ ва шодкомлиғ топди. Ҳазрат зиллуллоҳий карами зоти муктазосидин Иноқбекка ҳамул сафарда рафоқат ва ҳамроҳлиғ кўргузган борча умаро ва кубаро ва сарҳанглар ва сипахдорларға, балки жамеъи маорифи лашкарияға хаййотхонаи эҳсон ва хазиначи инъомидин хилоъи зардор ва ханжари гавҳарнигор, тўпчоқ отлар ва тиллобоф фўталар ва панжа-панжа зарлар ва этак-этак гавҳарлар баҳшиши варзишидин аҳли офоқ аросида куёш янглиғ мумтозлиғ ва сарафрозлиғлар еткуруб, дунёдин мустағний қилди. Фақирким, бу ҳуруфи саодатвуқуф роқимиман, ул мавридда бу рубоийни назм қилиб, ҳазрат зиллуллоҳийнинг хизматиға элтиб, марҳамати шоҳонадин баҳраманд бўлуб эрдим.

Рубоий:

Бар ҳарби адув гарчи сипаҳ кўшиданд,

Бо ғайрату бо муборазат жўшиданд.

Ман ҳам назадам тиғи дуо кам, ажабаст,

Ман мондау жумла жомаҳо пўшиданд⁶⁸.

Ул ҳазратдин Иноқбекнинг мулозаматида сафар азиматин қилмоқға рухсат тилаб эрдим, ул ҳазрат ижозат бермай, мундоғ меҳрибонлиғ кўргуздиким, фароғат ўлтуруб дуо бирла кўмак бергилким, ул ўзга кўмакдин афзал ва акмалдурур. Бу рубоийнинг ул сўзга дахли бордурур ва ҳамул мавридда бир қасида ва бир таърих назм силкига чекиб эрдим, бу ерда таҳрир қилмоқ муносиб кўрунди.

Қасида:

Муждаким, сарвари замон келди,

Солиб аъдо аро қирон, келди.

Яъни, эй дил, Иноқбек замон,

Фатху нусратға ҳамъинон келди.

Борибон ғунчадек, бўлуб дилжамъ,

**Очилив мисли гулистон келди.
Комжўлиғ била суруб абраш
Комёб ўлди, комрон келди.
Келмаги мулкка бериб зеб,
Ул сифатким, баданга жон келди.
Ком олиб қатлу нахбу ғоратдин,
Юртға атф этиб инон келди.
Шахру сахро кудуми файзидин
Ғайрати равзай жинон келди.
Давлату бахт анга мулозим ўлуб,
Бандаи хоки остон келди.
Қадри хуршиддин бўлуб олий,
Чарх анго бир камин макон келди.
Шарафи зот ила жаҳон ичида,
Мужиби фахри инсу жон келди.
Рустаму Сом анинг масофида,
Ожизу зору хастажон келди.
Зару гуҳар жаҳонға сочмоқда,
Кафи эҳсони баҳру кон келди.
Илтифот айлабон ниҳоятсиз,
Сипаҳ аҳлиға меҳрибон келди.
Тиғи қаҳри набард арсасида,
Хайли аъдоға хунфишон келди.
Душману дўстға синони учи
Руҳафзо-у жонситон келди.
Садмату ҳайбати ҳаросидин,
Музтариб етти осмон келди.
Солибон қаҳр ила Бухороға,
Шўру ошуб кўзғолон келди.
Ҳазрати шоҳ амри бирла бориб,**

Бўлубон асру шодмон келди.
Борча ашрор ила инод элга
Айлабон зўрдаст аён келди.
“Уқтулу-л-музийот”⁶⁹ амрини
Жорий айлаб зафарнишон келди. (431^a)
Лашкари беҳисоб бирла бориб,
Топибон обрў, амон келди.
Чиқа олмай умид қалъасидин,
Ҳарбиға асру нотавон келди.
Уйлаким, шерни кўруб тулку,
Инидин чиқмаин ниҳон келди.
Борча элотиға чаповул уруб,
Айлабон они имтиҳон, келди.
Солибон кишвариға вайронлиғ,
Қўймай осор, ободон келди.
Кўргузуб зўрдаст тожикка,
Чиқориб жойидин фиғон, келди.
Оломон қаҳридин кўби анинг,
Тортиб афғону-л-амон келди.
Айлабон неча шахру саҳросин,
Толоб аьдоға хонумон, келди.
Ўлжа айлаб аёлу атфолин,
Қилиб асру чун пинҳон келди.
Сигмаин арсаи биёбонға,
Ҳаддин афзун қизу жувон келди.
Водийу дашт аро узилмай изи,
Кўкда ондоқки, қаҳкашон келди.
Ғайрат айлаб тамоми лашкар.
Ботибон ўлжаға равон келди.
Мулкини сарбасар хароб айлаб,

Молиға еткуруб толон, келди.
Зарни айлаб табақ-табақ тақсим.
Суд топдийу беziён келди.
Ер юзини тутуб қаро киздек,
Молу ашёси бекарон келди.
Васф, ушбу сафарни, қилмоқда
Лол шеър аҳлиға забон келди.
Огахий, сен ҳам айла фикринг, бас,
Табъинг ар неча хурдадон келди.
Сўзни хатм айлагил дуо бирла –
Ки, дуо зийнати лисон келди.
Ё раб, эт шоҳ давлатини баланд,
Токи давронун осмон келди.
Кишварини васеъу обод эт,
Токи обод бу жаҳон келди.
Хасмини хайлиға забун айла,
То жаҳон аҳлидин нишон келди.

Ва ул таърих будурким, мастур бўлур.

Таърих:

Муждаки, Иноқбек жисму жоҳ,
Мансуру зафармаоб гардид.
Озими ба вилояти Бухоро,
Боғайрату бошитоб гардид.
Гарди сипаҳаш ба руйи хуршид,
Чун абри сияҳ жаҳон гардид.
Зухра ба жамеъи аҳли аъдо
Аз бийми шукуҳаш об гардид.
Багирифта тамоми қалъаҳояш,
Хушдил шуда комёб гардид.
Банди шуда кони аҳли афсод,

**Бирун зухду ҳисоб гардид.
Мажмуъи мавотини адувхо,
Манкуб шуда туроб гардид.
Огохий хаёл кард таърих,
Фикраш че ажаб савоб гардид.
Гуфта ба иборати муносиб:
“Мулки адувон хароб гардид”⁷⁰.**

Бу таърих бағоят хўб ва муносиб топилди. Аммо, ададда бир зиёдадур.
Ва ҳамул мавридда буғина рубоий ҳам манзум бўлуб эрди.

Рубоий:

**Эй тожик, ўзинг бил эмди холингни,
Тавба қилибон туз айла афъолингни.
Йўқ эрса бориб яна сипохи мансур,
Мундин тебратгусидур ахволингни.**

**БАЪЗИ ВОҚЕОТ ЗИКРИКИМ, АМИРИ БЕНАЗИР
МУҲАММАДАМИН ИНОҚ МАДДАЛЛОҲУ ЗИЛОЛА ДАВЛАТИҲИ
АЛО РАЪСИ АҲЛИ-Л-ОФОҚ ҚАРОКЎЛ САФАРИДИН КЕЛГОНДИН
СЎНГ ВУҚУЪГА ЕТТИ**

Ул жумладин улким, ҳазрат зиллуллоҳий салтанатпаноҳий сафар ойининг йигирма секизида, панжшанба куни Бухоро элчиси Қўчқорбек мирохўрға остони фалакошиён мулозимларидин садоқатинтибоҳ Раҳматуллоҳ Қорақўзни элчилик тариқаси била қўшуб рухсат берди ва бу мазмун била мактуби хумоюн топшурдиким: “Амир Насруллоҳнинг муддаоси агар мусолаҳа қилиб бойишмоқ ва келишмак бўлса, бизнинг ҳам хоҳишимиз улдурур ва агар ғарази савош ва талош бўлса, муҳораба майдониға чиқсунким, биз ҳам ул амрга муҳайё ва омодадурурмиз. Ва бу икки ишнинг қайсини ихтиёр қилса, ул ишга бел боғласинким, иккиси ҳам бизнинг мақсудимиздурур”.

Бу сўз била элчиларни Бухоро вилоятига ирсол қилдиким, яна улким, рабеъу-л-аввал ойининг тўртида, сешанба куни Охал такасининг лусус ва харомиларидин ўн секиз отлиғ иттифоқ била қароқчилай келиб, мамолики маҳрусанинг қумда юрган ўтунчи ва кўмурчиларидин уч кишини ўлтуруб, йигирма икки кишини асир қилиб ва кўб тевани дасти тасарруфлариға олиб, фирорий бўлдилар. Бу воқеъа хабари ҳазрат зиллуллоҳийнинг самъи ҳумоюниға етишгач, жалолатпаноҳ, шижоатдастгоҳ баҳодирлардин Бекмонбий ва Муҳаммадамин юзбоши ва Бегимжонибек ва Одинабой оталиқни олтмиш отлиғ таҳаввурнишон йигит била ҳаромилар ақабидин қовмоқға номзад қилди.

Маъмур бўлгон баҳодирлар фармони давлатнишон мужиби била ҳамул кеча, яъни, чаҳоршанба кечаси (431⁶) илғор қилиб, суръати тамом била ўн манзиллик йўл юргандин сўнг, аксар оломоннинг оти ярамай изда қолиб, ўн беш ва йигирма чоғлиқ отлиғ қароқчиларнинг изидин етиб, субҳи содиқ нишон кўргузган хангомда ғавғойи ом била устига қуйулуб, етти кишини тиф дамидин ўткардилар. Ва бировин занжири уқубат била муқайяд қилдилар ва ўзгаси жон ҳавлидин ҳар тарафга қочиб, фирор ва дастёрлиғи била оломоннинг тиғи интиқомидин қутулдилар, Баҳодирлар қароқчиларнинг секиз от ва ўзга асбобу яроғларин ўлжа қилиб ва асир бўлуб тушган кўмурчиларни барча тевалари била омон-эсон олиб қайтиб, мазкур ойнинг ўн иккисида, сешанба куни атабаи аъло мулозаматиға етиб, сарупойи шоҳона ва навозиши хусравонадин сарафрозлиғ топдилар.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ САҲРО ТАФАРРУЖИ ВА САЙР
ПРОДАСИ БИЛА РУКУБ ҚИЛҒОНИ ВА ТАМОШО САЙҚАЛИ БИЛА
ЗАМИРИ КЎЗГУСИГА ЖИЛО ЕТКУРУБ, МУСТАҚАРРИ
САЛТАНАТҒА КЕЛҒОНИ**

Чун ҳазрат зиллуллоҳий мамолики маҳрусаси фуқаросининг зуафову ажаза ва етиму беваларининг арзи ҳолиға етмак ва шафқати хусравонадин ул

жамоанинг хотири ҳазинларин хуш ва хуррам этмак учун сахро тафарружи ва шикор тамошоси баҳонаси била мазкур ойнинг, яъни рабеъу-л-аввалнинг ўн тўртида, панжшанба куни хулосаи сипоҳ била доруссалтанаи Хивак харасаҳаллоҳу таоло ан офати-л-ҳарақи ва-л-ғарақдин рукуб қилиб, Шоҳобод ҳаволининг зирваи ифтихорин давлати нузулидин фалаки давворға ҳамсар қилди. Жумъа куни Шоҳободдин ашҳаби гардунвашға рукуб қилиб, Тошҳовуз ҳаволиғаким, файзу назоҳатда ғайрати қусури жинон эрди, нузули шарофатнишони била таровати тоза ва назорати беандоза еткурди. Шанба куни андин фуқаро ва ажаза арзи аҳволин эшитмакдин фориғ бўлғондин сўнг отланиб, шукуҳи тамом била Қиличниёзбой мавзеидаги работи лозиму-л-инбисотға ташрифи хузур, вофиру-с-сурур элтиб, муфаххари манозил қилди. Анда айшу ишрат асбобин муҳайё қилдуруб, барча муфарриҳот ва музҳикот тамошосидин баҳраёб ва тарабмаоб бўлди.

Тонгласи, якшанба куни андин дабдабаи шоҳона била наҳзат қилиб, Пурси мазеидаким, боргоҳи сипеҳриштибоҳ барпо бўлуб, қуббаи осмонфарсоси қиммаи меҳру моҳдин ўтмиш эрди, нузули ижлол кўргузуб, аврангнишини маснади иқбол бўлди. Душанба куни андин рукуб қилиб, сайдандозлиғ иродаси била Йилон қирининг ошоқида дарё каноридағи тўғайға давлат тавсанин суруб, қуш солиб, сайдафканлиғ умурига иштиғол кўргузди.

Маснавий:

Қуш солиб Хусрави Скандаршон,

Сайд аснофи ичра солди қирон.

Ҳар қуши барқдек ҳавоға учуб,

Тушуруб сайдини ер узра қучуб.

Ерда ҳам ногаҳон кўрунса шикор,

Сайд этиб чувт қилиб изҳор.

Қушни солмоқда хат ададдин кўб,

Овни олмоқда баҳра ҳаддин кўб.

Топибон хусрави жаҳоноро,

Кўнглининг кўзгусига берди жило.

Чун ул ҳазрат ҳамул кун кечгача шикорандозлиғ маросимиға қиём кўргузуб, ўрдуйи аъло ва боргоҳи муаллоғоким, ҳамул тўғой ичида, дарё кироғида барпо ва муҳайё қилилиб эрди, нузули ижлол кўргузуб, иқбол маснадида истироҳат қилди. Ва тонгласи, сешанба куни ҳамул мавзеъда яна сайдандозлиғ умуриға иштиғол кўргузуб, пешин чоғи шикоргоҳдин мурожаат қилиб, яна Пурси мавзеъиға (432^а) келиб нузул этди. Ва андин чаҳоршанба куни савлати тамом била наҳзат кўргузуб, дашту саҳро ажойиботин тамошо қилиб, Қаройулғун мавзеъидағи боғи беҳиштнишонига нузули саодатшумул файзидин назорати фаровон бағишлади.

Ва панжшанба куни андин якрони азиматни масофат қатъиға суруб, Кўҳна Урганждағи ҳавлиғаким, рифъат ва фалак ҳисори зирвасиға сояфкан ва назоҳатда беҳишт гулзори фазосиға таъназан эрди, кудуми майманатлузум мисосидин сарбаландлиғ ва аржумандлиғ еткурди. Ва ул макони беҳжатнишонда икки кеча аврангпиройи истироҳат ва қадахпаймойи базму ишрат бўлуб, шанба куни фуқаро ва раоё ва ажаза ва ажузанинг арзи аҳволи истифсори итмомидин сўнг издиҳоми тамом ва кавкабаи давлатилтизом била рукуб қилиб, *“ман зора-л-мақобира катабаллоҳу таъоло ликулли қадамин ибодатан санатин”*⁷¹ ҳадисининг фаҳвоси била султонун-л-комилин, бурҳонун-л-восилин, зубдату-л-авлиё, умдату-л-атқиё, ҳазрат шайхун-ш-шуйух Нажмиддин ал-Кубро алайҳи-т-таҳийяти ва-с-санонинг мақбараи мутабаррикалари зиёрати шарафиға мушарраф бўлуб, руҳи пурфутуҳларидин истимдоди ҳиммат қилди. Ва остонаи қудсий ошёнларининг мужовир ва жорубкашларин нузуроти фаровон ва садақоти бекарон била хурсанд ва баруманд қилиб, муовадат кўргузди ва аср ҳангомиғача масофат қатъиға суръат маркабин суруб, Оқтўпа мавзеъидағи чорбоғға нузул этиб, файзи кудумидин назоҳатҳамдам, балки рашки гулзори Эрам қилди. Якшанба куни андин ҳаракат қилиб, Ҳилолий мавзеъидағи ҳисори олийға тушуб, шарафи вусулидин анинг буружи мубоҳотин зирвай самовотдин ошурди.

Ва душанба куни андин шавкати хусравона ва савлати мулукона била отланиб, кутби фалаки азамат, маркази доираи ҳақиқат, муқарраби боргоҳи мулки вадуд ҳазрат исми Маҳмуд ота наввараллоҳу марқадахунинг жавори файзосоридағи работи олийсиға нузули ижлоли юмнидин сарафрозлиғ еткурди. Ва тонгласи ул ҳазратнинг остони малойикпосбони зиёратиға истиёод топиб, арвоҳи тоййибаларидин футуҳи тамом ҳосил қилиб, мурожаат кўргузди. Ва йўл асносида от чоптуруб, оти ўтган сайисларға панжаи инъомидин баҳрамандлиғ еткуруб, отчопар тамошосидин маромича ком олғондин сўнг инони азиматин масофат қатъиға маътуф этиб, хуфтон чоғи дорулхилофай Хивак *“сонаҳоллоҳу таоло ани-л-ҳарақи ва-л-ғарақ”*ға ворид бўлуб, сарири салтанатға нузул этиб, оромгузин бўлди ва файзи ҳузуридин шаҳар суккониға сурур узра сурур ва сур узра сур еткурди.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, рабеъу-с-соний ойининг тўккузида, чаҳоршанба куни Бухоро волийси амир Насруллоҳнинг талаби мусолаҳа қилиб, ул маъни таъкиди учун Раҳматуллоҳ Қарокўзга қўшғон икки элчисиким, Порсоҳўжа Ўроқ ва Қўчқорбек амирохур эрдилар, уч юз тевалиғ карвон била келиб, амирнинг сулҳ ва мувосо талаби била йиборган ихлосномасин даргоҳи фалакиштибоҳ мулозимларининг воситаси била назари анвар мутолаасиға еткурдилар. Ул ҳазрат дағи амирнинг қилғон илтимосин камоли софийтийнат ва сафойи тавиятдин мабзул тутуб, Хоразми эрамбазм карвониға Бухоро азимати учун руҳсат берди ва жумодийу-л-аввал ойининг иккилончи куниким, панжшанба эрди, амирнинг элчилариға мусолаҳа биноси истехкомининг эҳтимоми ва таъкиди учун рафеъмакон Раҳмонберди охунд била садоқатнишон Раҳматуллоҳ Қарокўзни масхуб қилиб, Бухоро сори ирсол қилди.

**ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ҚАРОҚАЛПОҚИЯ ЛАШКАРИН СОН
ОЛМОҚ УЧУН ЧОТЛИ БЕШАСИ САВБИҒА ОТЛАНМОҚИ ВА УЛ
ЖАМОА (432^Б) САНАЛҒОНДИН СЎНГ ШОҲ АРНОСИ ҚОЧУСИН
БОҒЛАТИБ, ДОРУЛХИЛОФА СОРИ ЁНМОҚИ**

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, фармони вожибу-л-изъон мужиби била қароқалпоқия черики Чотли тўғойиға келиб ижтимоъ топмиш эрди. Ул тоифани санаб, от ва яроғин тамошо қилмоқ учун ҳазрат зиллуллоҳий салтанатпаноҳий жумодийу-л-аввал ойининг ўн бешида, сешанба куни доруссалтанаи Хивақ зайъанаҳоллоҳу таоло би-н-низоми ва-н-насақдин умаройи изом ва сипоҳи маҳшариздиҳом била руқуб қилиб, Янгиорик ҳавлиға нузул этди. Ва тонгласи, чаҳоршанба куни андин наҳзат кўргузуб, Паҳлавонбекнинг ўтовига, дарё канорида боргоҳи сипеҳриштибоҳ ва сародикоти вусъатдастгоҳни барпо қилдуруб, шарафи нузули била сарбаландлиғ еткурди.

Ва анда икки кун мутаваққиф бўлуб, жумъа куни андин кўчуб, Чотли тўғойиға нузул этди. Ва анда олти кун бўлиб, қароқалпоқия черикин санаб, назари кимёасар пешгоҳидин ўткарди. Ва етилончи куниким, панжшанба эрди, ул мавзёдин кўчуб, мурожаат қилиб, Шоҳобод арносининг қочусин боғлатмоқ учун Хонқоҳ балдасининг юқорироқ тарафиғақим, қочу ҳамул тўшда эрди, боргоҳи сипеҳрмисолни барпой қилдуруб, нузули ижлол кўргузди. Ва ҳар кун ҳилолсуврат заврақларға аркони давлат била миниб, қочу бошиға ташрифи хузур элтиб, вирдандозлиғ тамошосиға иштиғол кўргуздилар. Ва ул ҳол асносида соруқ муфсидларининг авбошларидин бир оз отлиғ иттифоқ била келиб, Тоймон аёқидин чошиб, уч-тўрт кишини ўлтуруб, уч-тўрт бола ва чоғани асир қилиб олиб кетган хабари мавқифи арзға етушди.

Ул ҳазрат дарҳол рикоби давлатиштимол мулозаматидағи аксар сипоҳи нусратмаолни муфсидлар таоқибига ирсол қилди. Маъмурлар фармони лозиму-л-имтинон мужиби била уч кунғача суръат якронин гармжавлон қилиб муфсидлар изидин ета олмай қайтдилар. Ҳазрат зиллуллоҳий тўқуз кун муддатида қочуни боғлатиб, жумоду-с-соний ойининг учида, сешанба куни мурожаат қилиб, дорулхилофаи Хивақға келиб, маснадхилофат ва оромгузин бўлди. Ҳамул кун амири равшанзамир азду-д-давлати ва-д-дин

Муҳаммадамин иноқ маддаллоҳу таоло зилола жалолиҳи ало мафориқи аҳли-л-офоқға Тенгри таборак ва таоло бир фарзанди аржуманди саодатманд ато қилди. Ва ул нури ҳадақаи камол Арслон Маҳмуд тўрага мавсум бўлди, “*анбатаҳуллоҳу наботан ҳасанан*”⁷². Ражаб ойининг ўнида, душанба куни Раҳмонберди охунд била Раҳматуллоҳ Қоракўз, Олимхўжа ва Ҳусайнхонбий деган амир Насруллоҳнинг қўшуб йиборган элчилари келиб, наввоби олийшон воситаси била остони фалакошиён жабҳасолиқиға етиб, амирнинг дўстлиғ ва якжиҳатлигин изҳор қилдилар.

Мазкур ойнинг йигирма учида, якшанба куни ҳазрат хони мағфур ва хону хоқони мабрур Оллоҳкули Муҳаммад Баҳодирхон раввахаллоҳу руҳаҳу мин рийоҳи-л-жиноннинг халафи аршади Саййид Асад тўра “*иржеъий ило роббикки розийатан марзийя*”⁷³ нидосин сомеъаи изъон била эшитиб, жаннат риёзиға озим бўлди. Ва синни шарифи ўн секизга етиб эрди.

Назм:

**Дариғоки, даврони ношно,
Сураар ҳар нафас элга тиғи жафо.
Чекар тенг жафосини пиру жавон,
Қутулмас гадоу шаҳ андин омон.**

Ва шаъбон ойининг ўн тўртида, якшанба куни ҳазрат зиллуллоҳий Бухоро элчилариға Раҳмонберди охундни қўшуб, якжиҳатлик биносининг истехкоми учун Бухоро (433^а) савбиға ирсол қилди. Мазкур ойнинг йигирма бешида, панжшанба куни амири кабир Фозилбек мархумийнинг халафи аршад ва валади амжади Муҳаммад Юсуфбек ажал соқийси илгидин “*куллу нафсин зоиқоту-л-мавт*”⁷⁴ соғарин ложуръа сипқориб, “*валлоҳу йадъу ило дори-с-салом*”⁷⁵ ишратхонасиға озим бўлди.

Назм:

**Оҳким, даврони чархи бемадор,
Даҳр илкига зулм айлаб ошкор.
Рутбау жоҳиға боқмай оқибат,
Солғуси туфроқ тубига хору зор.**

МАРВ МУФСИДЛАРИНИНГ ХОРАЗМ СОРИ ЧАПОВУЛГА КЕЛГОНИ ВА АКСАРИНИНГ ЖАМШИДИЯ ЛАШКАРИНИНГ ТИҒИ ИНТИҚОМИДИН ҚИРИЛҒОНИ

Бу мақола табиини улдурурким, чун сорук муфсидларидин уч юз чоғлиғ отлиғ иттифоқ била Хивақ музофотининг чаповули учун Марв диёридин озим бўлуб, шаввол ойининг йигирма олтисида чаҳоршанба кечаси Окёф қарйаси аёқидин дохил бўлуб, бир кишини қатлға еткуруб, икки ёш ўғлонни олиб, ўзга ҳеч иш қилолмай, камоли хавфдин истеъжоли тамом била фирорий бўлдилар. Бу воқеъа хабари масомеъи жоҳу жалолға етушуб, фармони лозиму-л-имтисол мужиби била жамшидия навкариким, муҳайё ва омода бўлуб, бир воқеъа вуқуъиға мунтазир эрдилар, чаҳоршанба куни муфсидлар ақабидин таоқиб қилиб, суръати тамом била беш манзиллик масофат қатъ этиб, Хон қудуқиға етган ҳолда аҳли фасоднинг изидин етиб, уруш солдилар ва кўб муддат савош ва талош русумиға қиём ва иқдом кўргузуб, бовужудиким ададда юз йигирма отлиғдин зиёда эрмас эрдилар, анингдек кўб лашкарға муқобил бўлуб, бозуйи шижоат қуввати била шикаст бериб, кўб кишини қатлға еткуруб, кўб от ва яроғ ўлжа қилдилар. Ва яна таоқиб қилурға отлари кўб чопилғон жиҳатидин ярамай, мундоқ зафарға даст топғонлариға нишона учун аҳли фасоднинг жасади палидидин ўн-ўн беш бош кесиб, мурожаат қилдилар.

Зулқабда ойининг ғуррасида, шанба куни атабаи аъло мулозаматиға етиб, аҳли фасоддин кесган бошларин тушурган отларидин йигирма беш от била даргоҳи давлатпаноҳ саркардаларининг назари анварлариға маъруз қилиб, мароҳими хусравонаға машмул бўлуб, тиллобоф хилъатлар ва жавоҳирғилоф пичоқлар ва этак-этак сийму зар инъомидин хосу авом аросида қуёш янглиғ сарафрозлиғ топдилар.

**ХОЖА НИЁЗБИЙ ВА БЕКМОНБИЙНИНГ ҚАЗОҚИЯ
САРКАШЛАРИНИНГ УСТИҒА ЧАПОВУЛ ЯКРОНИН СУРҒОНИ ВА
ШИЖОАТ ТУНДБОДИДИН ХИРМАНИ ЖАМЪИЯТЛАРИН
ТАФРИҚА ҲАВОСИҒА СОВУРҒОНИ**

Қалами жалодатшиор мундоқ воқеъанигорлиғ қилурким, чун Хожа Ниёзбий хони мағфурнинг фармони лозиму-л-изъони мужиби била кўб йилдин бери Дашти Қипчоқ худудида Қавонг дарёсининг қибласи ва Мойли ўзак наҳрининг орқа канорида қалъа бино қилиб, қазақия элотиға ҳукумат сурар эрди. Ва бирор муддатдин бери Тошканд ҳокими Давронбий ва Туркистон ҳокими Қаноатшоҳ Хўқанд вилоятининг подшоҳиға инод ва саркашлик кўргузуб, Бухоро волийси амир Насруллоҳға мутобаат ва фармонбардорлиғ қилмиш эрдилар. Ул икови иттифоқ била кўб лашкар йиғноб, Хожа Ниёзбийнинг устига келиб, қалъасин қабодилар ва бир неча кундин сўнг Хожа Ниёзбий қалъасидин чиқиб қочиб келди. Мундин сўнг ҳазрат зиллуллоҳий анга ва даргоҳи олий мулозимларидин Муҳаммадаминбекни кўб лашкар била (433^б) Жонқантга олам халқининг устига йиборди. Тоқим, ул ҳаволида бир қалъа солиб, ул элга ниғаҳбонлиғ қилғойлар. Олар фармони лозиму-л-изъон мужиби била бориб, Жонқантнинг кунчиқарида Сир дарёсининг канори ва Жилвон наҳрининг яқосида бир қалъа бино қилдилар. Ва Хожа Ниёзбий Муҳаммадаминбекни бир оз йиғин била ул қалъа муҳофазоти учун қўйуб, ўзи яхши отлиғлар била ўзининг қалъаси устиға бориб, Давронбийнинг қўйғон кишиларин бир неча кун қобоб, урушти. Бу аҳвол Ҳилолида қазақия тавойифидин Жонхожа отлиғ биров ҳазрат зиллуллоҳийнинг риқбаи итоатидин рақабайи убудийятни ўзига ёр қилиб, Оқуйрак Оқчатов деган ердин издиҳоми тамом била Муҳаммадаминбекнинг устига келди. Муҳаммадаминбек анга тоқати муқовамат келтура олмай, қалъани ташлаб, Хивақ сори муовадат қилди. Бу хабарни эшитгач, Хожа Ниёзбий дағи қалъа муҳосарасин тарк тутуб, ул ҳаволидағи элоти кўчуруб, Товқаро мавзеиға келди.

Чун бу хабари ваҳшатасар ҳазрат зиллуллоҳийнинг самъи ҳумоюнига етгач, умаройи шижоатшиордин Бекмонбийни кўб йиғин била номзад қилди. Токим, Хожа Ниёзбий била бориб, Жонхожа бошлиғ қазоқия саркашлариға танбеҳи азим ва гўшмоли балиғ еткургайлар.

Чун Бекмонбий фармони қазожараён мужиби била шаъбон ойининг йигирма иккисида, душанба куни мақсад жонибиға озим бўлуб, манозили мутакассира қатъидин сўнг Товқарода Хожа Ниёзбийнинг ёниға борди ва они ўзига ҳамроҳ қилиб, Тўбот йўлидин суръати тамом била азимат кўргузуб, мароҳили мутанаввиъа қатъидин сўнг Сир дарёсининг канориға етиб нузул этдилар. Ва ҳамул дарёнинг қибласида бир оз лашкар била ажмол ва асқол ва кўшларин кўйуб, ўзлари яхши отлиғдин тўрт юз нафарни олиб, Сир дарёсининг Учурғи деган маъбаридин убур қилиб, суръати тамом била илғоб, Оқуйрак Оқчатова етилар. Аммо Жонхожа оломоннинг анинг қасдиға мутаважжих бўлғонин эшитиб, истеъжоли тамом била фирорий бўлмиш эрди. Бийлар ул мавзеъда Жонхожанинг баъзи ақрабо ва қариндошларин топиб, тиғи қаҳр зарби била қатлға еткуруб, ул ерда таваккуф ва эҳмол қилмай, Жонхожанинг ақабидин истеъжоли тамом била илғор қилдилар. Ва бир неча кун манозили фаровон ва баводийи бекаронни қатъ қилиб, Юзбел ва Қаротўпа отлиғ мавзеъға етилар. Ва ул ерда эшиттиларким, Жонхожа ўрус юртиға бориб кирмишдурур, ложарам, ул атроф ва жавонибдағи Жонхожаға мухолафатда муттафиқ бўлғон қазоқия элатининг аҳшомиға чаповул уруб, аҳли иноддин ниҳоятсиз кишини тиғи интиқом била ўлтуруб, борча амвол ва мавошийсин, асбоб ва ҳавошийсин ўлжа қилиб, ғоятсиз улусни асирлик қайдиға муқайяд қилиб, оғир ўлжа била музаффар ва мансур, хушвақт ва масрур муовадат кўргуздилар. Ва бир неча кун ойини суръат била қатъи масофат қилиб, Сир дарёсининг соҳилиға етилар. Ва Хонўтғали отлиғ гузардин убур қилиб, Хоразми жаннатбазм сори фараҳи тамом, башотати молокалом била озим бўлдилар. Ва бир неча кун қатъи мароҳил қилиб, зулҳижжа ойининг ғуррасида, якшанба куни остони олийшон мулозамати

шарафиға мушарраф бўлуб, навозишоти хусравонадин аржумандлиғ ва сарупойи шоҳонадин сарбаландлиғ топдилар.

Маълум бўлсунким, (434^a) ҳамул сафарда сипоҳи нусратпаноҳға ул миқдор амвол ғанимат тушдиким, аксар лашкариянинг минг тиллолиғ ва икки минг тиллолиғ ўлжаси бор эрди. Ва юз тилло ва икки юз тиллолиғ мол ўлжа қилмағон киши камдурур.

Маълуми хотири ашраф бўлсунким, зулқабда ойининг ўн учида, панжшанба куни амир Насруллоҳнинг Раҳмонберди охундға қўшуб йиборган элчиси Мирзо Жонхожа келиб, даргоҳи фалакиштибоҳ мулозимларининг воситаси била борёби ҳузур бўлуб, амирнинг йиборган муҳаббатномасин назари анвар мутолаасиға еткурди.

БЕГИШ ХАЛИФАНИНГ СОРУҚ МУФСИДЛАРИ ҚАРОҚЧИЛАРИН ТИҒИ ИНТИҚОМ БИЛА ҚАТЛИОМ ҚИЛҒОНИ

Бу воқеъа ондоқдурурким, чун соруқ ва така тавойифи боғийларидин йигирма тўрт отлиғ авбош ва ҳаромиси иттифоқ била Марв вилоятидин чиқиб, Хивақ музофоти савбиға азимат маркабин суруб, зулҳижжа ойининг секизида якшанба туни Ҳазорасп тавобеъидин Шаршоли аёқидин дохил бўлуб, ҳеч иш қилолмай, бир ёш ўғлонни топиб олиб, суръати тамом била фирорий бўлдилар. Бегиш халифа ва Дўстниёз юзбошиким, Хоразм ултурумли така ва алиэли лашкариясининг саркардаси эрдилар ва ўз навкарлари била Найман аёқида қоровул бўлуб, мундоқ воқеъа вуқуьиға мунтазир эрдилар. Чун бу хабарни эшитдилар, истеъжоли тамом била қароқчиларнинг изидин қовуб, ўн икки манзиллик йўл юргандин сўнг Одинамурад отлиғ қудуқнинг ҳаволисидида ярим оқшом чоғи изидин етиб, ётғон ерида балойи ногаҳоний ва қазойи осмоний янглиғ устиға тўкулдилар. Ва йигирма икки кишисин тиғи интиқом била қатлға еткуруб, бошин кесдилар. Ва бировин асорат қайдиға чекдилар. Аммо бирови туннинг қоронғулиғидин баҳодирларнинг чанги қаҳридин пиёда қочиб қутулди.

Баҳодирлар боғийларнинг йигирма тўрт отин ва борча асбоб ва яроғин олиб, хурсанд ва хуррамлиғ била муовадат қилдилар. Мазкур ойнинг ўн тўртида шанба куни атабаи алайҳ мулозаматиға етиб, сарупойи фохира ва нукуди вофира бахшишидин мумтозлиғ ва сарафрозлиғ топдилар.

Маълум бўлсунким, ҳазрат зиллуллоҳий мазкур бўлгон ойнинг йигирма учида, сешанба куни Бухоро элчиси Мирзо Хонхожаға махсус мулозимларидин Раҳматуллоҳ халифани элчилик тариқаси била қўшуб, Бухороға ирсол қилди.

ОТАЖОН ЮЗБОШИНING БУХОРОҒА ОЗИМ БЎЛГОН СОРУҚ МУФСИДЛАРИҒА ТИҒИ ШИЖОАТ ХУНРЕЗЛИГИДИН РУСТАХЕЗ СОЛҒОНИ

Чун Отажон юзбошиким, муборазатда шуҳраи офоқ ва шижоатда зубдаи аҳли қипчоқ эрди, саксон бир гузида отлиғ била мазкур бўлгон ойнинг авоситида ҳазрат зиллуллоҳийдан рухсат олиб, Рафатак йўлидин Бухороға қатнайтургон соруқ муфсидлари қасди учун озим бўлдилар ва дарёи Аму каноридин қатъи манозил қилиб, Тошоҳур мавзеъиға етгандин сўнг қумға кириб, бир неча кун илғор этиб, Рафатак йўлиға етилар. Анда ҳеч кишини тополмай ўтуб, Чоғилли отлиғ йўлиға озим бўлдилар. Ва ул йўлда Бухородин Марвға боратургон уч отлиғ соруқ ва бир отлиғ тожикнинг устидин дохил бўлуб, от солиб, учовин тутуб, қатлға еткурди. Аммо бировиким, тожик эрди, баҳодирларнинг чанги интиқомидин маркаби чобуклигидин қочиб қутулди ва мундин сўнг ҳамул йўл била Марв жонибиға илғор қилдилар. Токим Марвнинг бир тарафидин дохил бўлуб, дастбурди азим еткуруб қайтғойлар.(434^б)

Чун бу ният била борур эрдилар, ногоҳ Марвдин Бухороға боратургон ва амирға от ва пешкаш элтатургон ўтуз отлиғ соруқ баҳодирларнинг муқобаласидин чиқо келдилар. Баҳодирлар тиғи шижоатни ниёми ғайратдин чекиб, якрони жалодатға маҳмиз бериб, салоботи тамом била от солдилар ва

муфсидлар дағи бир ерда собитқадам бўлуб, муҳораба ва муқотала хангомасин киздурдилар. Охиру-л-амр баҳодирларнинг ҳамлоти сарсарнишониға тоқати муқобалат келтура олмай, водийи ҳазиматға рўйгардон бўлдилар. Баҳодирлар таоқиб қилиб, тиғи тез ва синони хунрез зарби била фасод аҳлидин ўн кишини мақтул этдилар. Ва бировин асири занжири уқубат қилиб, кўб от ва яроғ ва асбоб дасти тасарруфлариға киргузуб, мурожаат қилиб, муҳаррам ойининг ўн бирида, жумъа куни келиб, даргоҳи фалакпойгоҳ мулозамати шарафиға фойиз бўлуб, сарупои шоҳона ва мулотифати хусравонадин сарафрозлиғ топдилар.

ҲАЗРАТ ЗИЛЛУЛЛОҲИЙНИНГ ЖАҲОНИ ФОНИЙ ҒАМХОНАСИДИН РИҲЛАТ КЎРГУЗМАГИ ВА ОЛАМИ БОҚИЙ САЙРИҒА АЗИМАТ ОҲАНГИН ТУЗМАГИ

Бу мажмуаи ҳасратангизнинг воқеъанигори ва бу саҳифаи кулфатомизнинг афсонагузори, аъни қалами мотамиқтирон бу янглиғ яқо йиртиб, ашкфишонлиғ кўргузурким, чун ҳазрат зиллуллоҳийнинг мизожи шариф ва табъи латифаға кўб муддатдин бери касали сақил ориз бўлуб, бир нима тахфиф топмиш эрди. Ул аснода замири муниридин рафъи малолат ва дафъи кудурат қилмоқ учун сайри саҳро ва касби ҳаво иродаси била тарихи ҳижрий минг икки юз олтмиш иккида, йилон йили, офтоби оламтоб далв буржидин толеъ эрди, муҳарраму-л-ҳаром ойининг ўн бирида, жумъа куни доруссалтанаи Хивакдин руқуб қилиб, дарёйи Амунинг шимолия жониби ўтуб, бир неча кун сайру шикор умуриға иштиғол кўргузди. Аммо ҳамул сафарда шиддат касали кун-кундин мазид ва музоаф бўла бошлади. Чун ниҳоят сайри Қисноқ дарбандининг жанубия тарафида Габр қалъасиға етиб эрди, мараз суъубатининг шиддати ҳаддин афзун бўлуб, жисми саодатнишони заъфу нотавонлиғ бистариға йиқилди ва сафар ойининг иккилончи кечасиким, жумъа оқшоми эрди, саҳарга қарийб руҳи аршпарварди *“иржеъий ило роббикӣ розийатан марзиййа”*⁷⁶ нидои

хушнавосин сомиъан қабул била масмуъ этиб, *“валлоҳу йадъу ило дори-с-салом”*⁷⁷ ишратхонасиға озим бўлди ва *“фий мақъади сидқин ъинда маликин муқтадир”*⁷⁸ маснадида ором тутуб, *“куллу нафсин зоиқоту-л-мавт”*⁷⁹ саҳбосин нўш қилиб, ваҳдат нашъасидин сархуш ва раҳмат шоҳидиға ҳамоғуш бўлди.

Рубоий:

**Фарёдки, чархи ситаму зулмшиор,
Бераҳмлик ойинини айлаб изҳор.
Султони фалакжох вафоти бирла
Оламни азолиқ айлади охири кор.**

Ва ул ҳазратнинг муддати умри ўтуз икки йил ва муддати салтанати уч йилу уч ой эрди. Ва ул ҳазратдин бир соҳибсаодат ўғул ёдгор қолдиким, Муҳаммад Исо тўраға мавсумдурур, *“тавалаллоҳу таоло фий ҳусули-л-мақосиди умриҳи ва иқболиҳи”*⁸⁰.

Маснавий:

**Оҳким, чархи инқилобшиор,
Доимо кажлик айлабон изҳор.
Халққа зулм айламак ишидур,
Ситам этмак ҳамиша варзишидур.
Кимсани кўрса бир нафас хуррам,
Қилғуси мубталойи меҳнату ғам.
Ким муроди била гар ўлса шод,
Номурод айламакдур анго мурод.
Кимки сур ичра қилса бир ишрат,
Еткурур мотам ичра юз ҳасрат.
Ком ила ким етурса оғзиға жом,
Жомни синдуруб қилур ноком.
Турфа жаллод эрур, бале, бераҳм,
Не анго бор риояу не раҳм. (435^a)
Элни ноком айлабон қўймас,**

Кулфатанжом айлабон қўймас.
Янги ой шакли бирла тортиб тиғ,
Қатл қилмоқға доим айлар биғ.
Зулм ила борчани қатл айлар,
Хок аро жисмини залил айлар,
Чекмаган меҳнатини бир киши йўқ,
Кўрмаган захматини бир киши йўқ.
Зулмидин дарднок эрур борча,
Тиғи бирла ҳалок эрур борча.
Ситамдин улусға қон ютмоқ,
Бир-бири ҳолиға азо тутмоқ.
На ёмон қолғуси, на яхши омон,
Барча жаврин чекардадур яксон.
Гарчи еткурғуси гадоға ситам,
Лек юз онча подшоҳға ситам.
Кўргузуб нуктада балиғу қувват,
Бу сўзимга тилар эсанг хужжат.
Кўрки оламда баҳру бар шоҳи,
Ҳукмронлиғ румузи огоҳи.
Шоҳлиғ тахтиға қадам қўйғон,
Тож давлат бошиға ҳам қўйғон.
Адл ила даҳрни қилиб бўстон,
Бўлғон аҳли жаҳонға роҳати жон.
Салтанат боғининг шигуфта гули,
Шоҳи кишварпаноҳ Раҳимқули –
Ки, салотини даҳр аро эди тоқ,
Адлидин гулистон эди офоқ.
Борлиғи жорий эрди ҳар ёнға,
Қуллуғи фахр хону хоқонға.
Савлатидин фалак эди ҳайрон,

Ҳайбатидин замин эди ларзон.
Қаҳридин хавфнок ўлуб Баҳром,
Тиғидин моҳи навға ҳам андом.
Мулки офокдин васеъ эрди,
Хукмиға шоҳлар мутеъ эрди.
Етган овозаси жаҳон ичра,
На жаҳон, аҳли осмон ичра.
Чолиниб кўси навбати ҳар ён.
Етибон файзи давлати ҳар ён.
Даҳрни тутғон эрди дабдабаси,
Чархдин ўтган эрди кавкабаси.
Ҳашматидин хижил эди Жамшид,
Рифқатидин қавий эди хуршид.
Эди Афросиёбу Искандар,
Хизматида камина бандаи дар.
Эрди Фарфинусу Афлотун,
Донишу ҳикмати қошида забун.
Беадад эрди мулку моли ҳам,
Шоҳ аро йўқ эди мисоли ҳам,
Даҳр султонларидин олиб бож,
Баҳш этар эрди шоҳларға тож.
Анга дағи сипеҳри бебунёд,
Кўргузуб расми зулм ила бедод.
Тортибон зулм тиғини охир,
Айлади жони биғини охир.
Ойириб мулку молу рахтидин,
Тахта узра тушурди тахтидин.
Ерга хуршиддек қилиб пинҳон,
Қаро туфроқ тубини қилди макон.
Ноумид этди хонумонидин ҳам,

Кўнглини тинч қилди андин ҳам.
Мотами ичра айлабон ғамнок,
Аҳли давронни айлади яқочок.
Оҳидин еткуруб фалакка тутун,
Солди даҳр аҳли бошиға қаро кун.
Ғаму хижрони ичра аҳли сипоҳ,
Чекди кўк авжи узра ўтлуғ оҳ.
Фуқаро фурқатида йиғлаб қон,
Бузди оламини тортибон афғон.
Оҳким, ман дағи бу ҳасратдин,
Бу сифат жонгудоз кулфатдин.
Ғусса илки била қилиб яқочок,
Ҳар неча айлаб ўз-ўзимни ҳалок,
Топмадим ҳеч чора бу ғамға,
Буйла меҳнатфазой мотамға.
Эмди айлаб дуосини ойин,
Кўнглум ўтиға еткурай таскин.
Ё раб, ул Хусрави хўжастаҳисол,
Раҳматингдин қилиб уммиди висол.
Силкибон доманини дунёға,
Айлади азм мулки уқбоға.
Базми васлингдин айламай навмид,
Комёб айлагил они жовид.
Сархуши бодаи мурод айла,
Руҳини жаннат ичра шод айла.
Хуру ғилмонни хайлу чоқари қил,
Жумлаи жаннат аҳли сарвари қил.
Караминг тожидин сарафроз эт,
Равза аҳли ичида мумтоз эт.

Дониш аҳлининг хоџири хатирлариға маълум бўлсунким, бу нусхаи мухтасар таълифи ҳазрат зиллуллоҳий ғуфронпаноҳийнинг вафоти маломатсамъотидин ўттуз беш кун сўнг, санаи ҳижрия минг икки юз олтмиш иккида, йилон йили, рабеъу-л-аввал ойининг тўртида, душанба куни ихтитом топди. Саҳву хато ва нуқсонин айб қилмай, маъзур тутсунлар. Балки, лутфу карам кўргузуб, ислоҳ берсунлар, Илоҳо, Тангри таоло ҳаммани мақосид ҳусулидин комёб қилғой. Омин.

Тамматул-китоб биъавни-л-малики-л-Ваҳҳоб.

1298 сана.

Роқими ин китоб Мулло Муҳаммад Ризо ибн Муҳаммад Карим девон марҳумий, ғафара Аллоҳу зунубаҳумо ва сатара уйубаҳумо.

ҚУРЪОНИ КАРИМ ОЯТЛАРИ, ҲАДИСЛАР, АРАБЧА ЖУМЛАЛАР ҲАМДА ФОРСИЙ ШЕЪРЛАРНИНГ ТАРЖИМА ВА ИЗОҲИ

1. Агар сен бўлмасанг, фалакларни яратмаган бўлардим. (Ҳадиси қудсий)
2. Кейин икки камон масофасида ёки ундан ҳам яқинроқ жойда тўхтади (53-9)
3. Мен ер юзида ўзимга халифа яратурман. (2-30)
4. Албатта, Оллоҳ адолатга, чиройли амаллар қилишга ва қавм-қариндошга яхшилик қилишга буюради. (16-90)
5. Батаҳқиқ, биз сизга равшан ғалаба бердик. (48-1)
6. Ва (Оллоҳ сизларга) яна бошқа сизлар суюдиган (бир неъматни ҳам берурки, у) Оллоҳ томонидан бўладиган ғалаба ва яқин(да рўй бергувчи Макка) фатҳидир. (61-13)
7. (Бир ишга) буюрилган (одам ўша ишни бажаришда) узрлидир.
8. Оллоҳ йўлида курашган зотлар – ана ўшалар Оллоҳнинг раҳматидан умидвордирлар. (2-218)
9. Оллоҳ уни яхшилик ва хайр билан улуғласин.
10. У зот икки денгиз – дарёни бир-бирлари билан учрашадиган ҳолларида (ёнма-ён) оқизиб қўйди. (55-19)
11. Таърих:
У улуғворликда ягона подшоҳнинг сипоҳи юлдузлар,
Унинг макони фалак ва қуёш унинг байроғидир.
Шу туфайли жумла олам султонлари
Унинг хизматида бўлмоқликни лозимдан ҳам лозимроқ санайдилар.
Ҳатто ҳеч нарсани писанд қилмайдиган чархи саркаш ҳам,
Унинг эҳтиромида нотавонлик билан қаддини ҳам қилиб туради.
Унинг ёруғ адолат офтоби ўз шуъласи билан
Дунёдаги нурларнинг энг улуғвори ҳисобланади.
Унинг мадҳини баён қилмоқда
Замон шоирларининг тиллари лолдир.

Шаҳзода Раҳимқули султоннинг
муборак номи (Бисмиллаҳир-раҳмонир-раҳийм) калимасининг хатмида
(сўнгида) ёки муҳр (узук)да келади.

Унинг хотирида ғазот истаги уйғонди,
Бу Худо йўлида, Яратганнинг изни билан бўлди.

Шу мақсадда Хуросони куфрободга
Ўзининг хос лашкари билан йўл олди.

Суръат билан йўл босмоқдан мақсади
Куфрона расм-русумларга барҳам бермоқдир.

Ё раб, унинг мақсади раво бўлсин,

Уни мурод ҳосили билан хуррам қил.

Бу хайрли сафар таъриhini

Огаҳий айтадики:

Унинг зафарли юриши таърихи

“Бигзашта аз сари ихмол” иборасида битилди.

12. Қабрларни зиёрат қилиш бамисоли пайғамбарларни зиёрат қилишга
баробардир.

13. Аллоҳ қабрларини нурга тўлдирсин ва осудалик бахш этсин.

14. Ва ўз аҳли-оиласига шоду хуррам ҳолда қайтажак. (84-9)

15. Оллоҳ таоло уни офат ва муҳтожликдан асрасин.

16. Оллоҳ таоло унинг давлати айёмини узун, иззат ва шавкати байроғини
баланд қилсин.

17. Таърих: Мамлакатларни фатҳ этувчи шаҳзода ҳайбатли тиғи билан
қаердаки (Оллоҳ динига) итоатсизлик қилганлар бўлса, бошларини
кесиб, қонларини аёвсиз тўқади.

Ҳар қайга борса ҳам Худонинг инояти билан бахт унга ёр бўлди.

Унинг лашкари қайси юртга борса ҳам осонлик билан фатҳ қилди.

Шу жумладан унинг сипоҳи жамшидиялар бошига борганида ҳам,

Омад ёр бўлиб мақсудлари ҳосил бўлди, жангсиз фатҳ қилди.

Бу саодатли хабарни эшитган Огаҳий,

Чуқур мулоҳаза билан унинг таъриhini излади.

Бу фатҳ амалга ошди, жамшидийлар таърихни топдилар,

Ушбу таърих “руҳи идрок дид” иборасида яширингандир.

18. Юз мингнинг бешдан бири.

19. Биз тоғларни (ерни тутуб тургувчи) қозиклар қилиб қўймадикми?!

(78-7)

20. Ва уларни (юлдузларни) шайтонларга отиладиган тошлар қилиб қўйдик. (67-5)

21. Уни ҳам учар юлдуз қувиб етар ва ҳалок этар. (37-10)

22. Бас (эй Муҳаммад), сиз осмон очик (яъни барчага кўринадиган) тутунни келтирадиган кунга кўз тутинг. (44-10)

23. Назар солувчиларга ибрат бўлсин учун.

24. Унга Оллоҳнинг раҳмати ва марҳамати бўлсин.

25. Оллоҳ тинчлик диёри – жаннатга даъват қилур. (10-25)

26. Ҳар бир жон ўлимни тотиб кўргувчидир. (21-35)

27. Оллоҳ таоло унинг умри ва иқболини зиёда қилсин.

28. Аллоҳ уни адолат ва яхшилик билан зийнатласин.

29. Таърих: Адолатпеша Аллоҳқулихоннинг шоҳлиги фалак қадар юксакдир.

Унинг олий илтифоти неъматларидан,

Жумла олам ҳайрат денгизига чўмди.

Етти иқлим шоҳларининг бошлари

Унинг йўлида тупроқ бўлди.

Душманлар жисми унинг қаҳри хавфидан

Титраб изтиробга тушади.

Ногоҳ интизом билан айлангувчи фалак

Тўнтарилиб, кескин ўзгариш ясади.

Тақдир ҳукми шу бўлдики,

У олам шоҳи ўлим тўшагида абадий уйқуга кетди.

Олам аҳлининг шўру фиғонидан

Фалак айвони хароб бўлди.
Унинг мотамида кексаю ёш,
Дилларидан ўтли оҳ чиқди.
Барча мулозимларининг диллари
Ғам ўтида куйиб кабоб бўлди.
Лекин унинг ўғли Раҳимқулихон
Тақдири азалда шоҳ деб битилган.
У отасининг тахтига ўтирди,
Ҳукмрон бўлди, бахт унга ёр бўлди.
Унинг ҳурматидан омманинг дуоси
Юз шукрлар бўлсинки, мустажоб ҒабулҒ бўлди.
Унинг давлати пойқадамидан
Кекса дунё гўё ёшариб кетди.
У туфайли мотам ғами кетиб
Беҳисоб хурсандчилик келди.
Шоду хуррамлик маҳбубаси аҳли оламга
Ниқобсиз, очик юз билан келди.
Унинг зоти салтанат кулоҳини
Тоза, асл дур билан безади.
Жаҳон шоҳлари унинг хизматиға
Ниҳоятда тез, шитоб билан келдилар.
Огаҳий, бу кеча ўйлаб турсам,
Ғойибдан бир хитоб келди:
“Бу икки воқеъага таърих айтинг,
Сизнинг фикрингиз ниҳоятда савоблидир”.
Адаб юзасидаан айтдимки,
Ой кетди-ю, офтоб келди.

30. Такаббурга такаббурлик қилмоқ садақадир.

31. Оллоҳ таоло унинг мулки ва салтанатини боқий қилсин, яхшилик ва эҳсонини оламга ёйсин.

32. Оллоҳ таоло уни низом ва тартибда давомли қилсин.
33. Оллоҳ таоло унинг давлати соясини атроф оламга уфқ кадар узайтирсин.
34. Дин ва давлатнинг ёрдамчиси.
35. Оллоҳ таоло унинг давлати байроғини баланд қилсин.
36. Нега улар худди шердан қочган ёввойи эшакларга ўхшаб бу эслатмадан – Қуръондан юз ўгирадилар-а?! (74-50)
37. Оллоҳ таоло унинг қиличи учқунидан душманлари танасини кул қилсин.
38. Сон жиҳатдан устун бўлган душман билан олишма:
Не учунки, ништарга мушт билан уриб бўлмайди.
39. Тоқати келмайдиган ишдан тийилиш пайғамбарларнинг суннатларидандур.
40. Оллоҳ таоло унинг шижоати соясини уфқ аҳли бошига ёйсин.
41. Қачон Ер ўзининг (энг даҳшатли) зилзиласи билан ларзага тушганида ва Ер (ўз бағридаги хазинаю дафиналардан ва инсон жасадларидан иборат) “юк”ларини (юзага) чиқариб ташлаганида. (99 – 1, 2)
42. Нега улар худди шердан қочган ёввойи эшакларга ўхшаб бу эслатмадан – Қуръондан юз ўгирадилар-а. (74-50)
43. Ва дилларига кўрқинч солди. (33-26)
44. Оллоҳ таоло уни тартиб ва интизом билан зийнатласин.
45. Қабрларни зиёрат қилиш бамисоли пайғамбарларни зиёрат қилишга баробардир.
46. Оллоҳ таоло унинг сояи аълосини фуқаро бошида бардавом қилсин.
47. Унга салом ва мақтовлар бўлсин.
48. Ва ишларингизда уларга маслаҳат солинг. (3-159)
49. Унинг қиличининг чақмоғи душманлар бошида доимо чарақлаб турсин.
50. Оллоҳ таоло унинг давлати айёмини узайтирсин ва шавкати байроғини юксалтирсин..

51. Оллоҳ таоло уни ёнмоқ ва фарқ бўлмоқ офатидан асрасин.
52. Давлати олам борича давомли бўлсин.
53. Ким Оллоҳга таваккул қилса, бас, Оллоҳнинг ўзи унга етарлидир.
(65-3)
54. Мен ўз ишимни Оллоҳга топширурман. (40-44)
55. Ва уларни (юлдузларни) шайтонларга отиладиган тошлар қилиб қўйдик. (67-5)
56. Вақти келиб, Худо хоҳласа, бўйсунурлар.
57. Нега улар худди шердан қочган ёввойи эшакларга ўхшаб бу эслатмадан – Қуръондан юз ўгирадилар-а?! (74-50)
58. Яқинда ўша жамоат енгилиб, ортларига қараб қочиб қолурлар! (54-45)
59. Ўша кунда у инсон “(Бу бало-офатлардан) қаерга қочиб қутулиш мумкин?” деб қолур. (75-10)
60. У кунда киши ўз оға-инисидан ҳам қочур. (80-34)
61. Оллоҳ таоло иқболини баланд, ишларини унумли қилсин.
62. Оллоҳ таоло уни низом ва тартиб билан қувватлантирсин.
63. Оллоҳ таоло давлати байроғини баланд қилсин.
64. Ҳар бир жон ўлимни тотиб кўргувчидир. (21-35)
65. Оллоҳ таоло унинг байроғи соясини атроф оламга уфқ қадар узайтирсин.
66. Оллоҳ таоло унинг шижоати байроғини баланд қилсин.
67. Оллоҳ таоло уни адолат ва тартиб билан зийнатласин.
68. Рубоий:
 Душманга қарши юришда сипоҳ жон куйдирди,
 Ғайрату жанговарлик билан жўшди.
 Мен ҳам дуо тиғини улардан кам урмадим,
 Ажабки, мен қолиб, бошқа барча тўнлар кийди.
69. Зиён келтирувчиларни маҳв этинглар.
70. Таърих:
 Иноқбекнинг ғолиблик ва музаффарлик касб этувчи

улуғ вужудидан (бу шеър) бир муждадир.

У Бухоро вилоятига

ғайрат ва шитоб билан юриш қилди.

Сипоҳи кўтарган чанг қуёш юзига етиб,

жаҳонни қора булут қоплагандай бўлди.

Адоват аҳлининг барчаси унинг шукуҳидан

кўрқиб, умидлари саробга айланди.

У кирган қалъалар

хушдил ва комёб бўлди.

Фиску фасод аҳлини банди қилиб,

ўзи етган манзиллардан йироқлаштирди.

Душманларнинг манфур мурдаларини

тупроққа қорди.

Оғаҳий унга таърих битиш фикридан

савоб топса не ажаб.

Бунга муносиб ибора:

“Мулки адувон хароб гардид”

(“Душманлар мамлакати хароб бўлди”), демокдир.

71. Кимки қабрларни зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унинг ҳар бир қадамига бир йиллик ибодат савобини ёзади.

72. Аллоҳ уни чиройли парвариш этди. (3-37)

73. Сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (хузури)га қайт! (89-28)

74. Ҳар бир жон ўлимни тотиб кўргувчидир. (21-35)

75. Оллоҳ тинчлик диёри – жаннатга даъват қилур. (10-25)

76. Сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (хузури)га қайт! (89-28)

77. Оллоҳ тинчлик диёри – жаннатга даъват қилур. (10-25)

78. Албатта тақводор зотлар Қодир подшоҳ ҳузуридаги рози бўлинган ўринда бўлурлар. (14-55)

79. Ҳар бир жон ўлимни тотгувчидир. (3-185)

80. Оллоҳ таоло мақсадларини ҳосил айлаб, умрини узун, иқболини баланд қилсин.

ЛУҒАТ

Абдон	–	баданлар, танлар, кишининг ҳамма аъзоси
абраш	–	1) қизил ола ёки қора ола тус; 2) шу хилдаги от
авон	–	вақт, пайт, замон
авотиф	–	меҳрибонлик, шафқат, мурувват
аврангнишин	–	тахтга ўтирмақ
азбар	–	ёддан, ёдаки
азуд	–	1) билак, билак суяги; 2) қўл; 3) ёрдамчи, дўст
аёлат	–	вилоят, бирор маъмурий ҳудуд
акфо	–	бир хил, ўхшаш, мос
албиса	–	либос сўзининг кўплик шакли
алвия	–	байроқлар, туғлар
амжад	–	ниҳоятда шарафли, ўта хурматли, жуда машҳур
амийм	–	умумий
амтиа	–	моллар, ашёлар, матолар
аъни	–	яъни
аъодий	–	душманлар
аъолий	–	баланд даражалилар, юқори табақадаги одамлар
аршад	–	энг ақлли, тўғри йўлда маҳкам турган
аршфарсо	–	аршни бузувчи, аршни тўзғитувчи
асолат	–	асллик, зотлилик
асоса	–	асбоб-анжом:, лаш-луш; хўжалик буюмлари
асофил	–	пастлар, қуйи табақа одамлар, тубан кишилар
асқол	–	оғирликлар, юклар
атаба	–	1) остона, бўсаға; 2) шоҳ саройи
атф	–	1) майл, ҳавас; ихлос, рағбат, яхши кўриш; 2) бурилиш, кескин ўзгариш
аъдал	–	1) одил, адолати баланд даражадаги киши; 2) мўътадил
афвож	–	тўдалар, гуруҳлар, қўшин тўдаси

афсурда	–	руҳсизланган, сўлиган, сўлгин, илвираган, тушкун; тўнган
афтону хезон	–	йиқила-қўпа, йиқилиб-туриб
ахзар	–	қўм-қўк, яшил
ашҳаб	–	1) оқимтир, кулранг тус ва шу ранглардаги от; 2) бўз от
ақаб	–	1) орқа тараф; товон, оёқ кафти; 2) орқа тарафдан; изма-из
ақаб	–	1) тоғдаги оғир ва қийин йўл; 2) катта ва оғир иш
ақдас	–	энг муқаддас
ақдох	–	қадахлар, май пиёлалари
ақмиша	–	турли хилдаги тўқима моллар, матолар
ағлол	–	кишан маъносидаги “ғул” сўзининг қўплиги
ағном	–	майда шохли мол, майда мол
аҳмол	–	юклар
аҳшом	–	ходимлар, қарамлар, тобеълар
бадруд (падруд)	–	видолашиш, хайрлашиш
байдақ	–	пиёда
барқхез	–	чақмоқ чақнатувчи; чақиндан тез юрувчи; ашҳаби барқхез – чақмоқдек тезчопар от
басолат	–	жасорат, мардлик
башошат	–	хурсандлик, очик юзлилик
бахла	–	чарм қўлқоп бўлиб, ов қушларини қўлда ушлаганда кийилган
бахрамвож	–	тўлқинли денгиз
бедиранг	–	1) зудлик билан; тўхтовсиз; 2) мушкул аҳвол
бемухоба	–	шафқатсизларча
беозарм	–	шармсиз, ҳаёсиз
берун	–	ташқари, ташқари томондан
беҳадду мар	–	сон-саноксиз; беҳисоб

беҳжат	–	1) шодлик, қувонч; 2) гўзаллик, нафосат
бийлокот	–	совға-саломлар
бойри	–	байри, синашта; эски, қадимий
боргоҳ	–	подшоҳ саройи, қаср, подшоҳ қабулхонаси
борёб	–	хукмдор қабулига ноил бўлмоқ
боғий	–	1) адолатсизлик; зулм қилиш, зўравонлик; 2) кўзғолон, исён
бинеш	–	1) назар, нуқтаи назар, дунёқараш; 2) билиш, англаш
буна	–	1) асбобу анжом, уй анжомлари, мол; 2) ҳарбий аслаҳалар; 3) манзил, хона, ошёна
бурранда	–	ўткир, кескир
буртоқлик	–	ғадир-будурлик, уқур-чуқурлик, нотекислик
бухти	–	катта туя
варзиш	–	машқ, кўникма, одат
варта	–	ҳалокатли жой, гирдоб, тагсиз чуқурлик
васотат	–	воситачилик
вақиа	–	1) фисқ-фасод; ғийбат, бўҳтон; 2) қарама-қаршилик; тўқнашув; 3) жанг, кураш
вақоҳат	–	1) сурбетлик, безбетлик; 2) беадаблик, орсизлик
вирдандозлиғ	–	бирор ишни, вазифани тарк этмай, доимо бажариб туриш
вожун	–	тескари, чаппа; паст
ворид бўлмоқ	–	кириб келмоқ
вуруд	–	келиш, келиб ётиш
вуфур	–	мўллик, сероблик; тўкин-сочинлик, фаровон ҳаёт; кўпчилик
гардунсо	–	кўкка тегувчи, кўкда юрувчи
гардунмумос	–	кўкка етган, кўкка улашган
гарм	–	1) иссиқ, қизиқ, қизгин; 2) ёқимли, очиқ чехрали; 3) тезжаҳл; 4) чакқон, югурук.

гармжавлон	–	чаққон айланиш, ўзини ҳар тарафга ташлаб ўйнаш, югуриб ўйноқлаш
гов	–	хўкиз
гом	–	қадам, одим
гуворо	–	ёқимли; хуштаъм
гузида	–	сайланган, сара, энг яхши
гулул	–	1) шар, шарча; юмалоқланган нарса, кесак, гувала; 2) ўрам, копток; тугун; 3) ўқ; қурол, снаряд
гурд	–	пахлавон, қахрамон
гўдаки найсавор	–	камиш от минган бола
гўшмол	–	қаттиқ гап, танбех, таъзир; жазо.
дабур	–	ғарбдан шарққа эсадиган шамол
даванд	–	тезкор, тез юрувчи, бедов (отнинг сифати)
даввор (фалаки даввор)	–	давр этувчи, айланувчи (айланувчи фалак)
дайжур	–	энг қоронғи (кеча), қоронғилик
дакала	–	пўстин
дар-бар	–	озодлик, нажот
дарбор	–	1) шоҳ саройи; 2) ҳукумат қароргоҳи
дастбурд	–	тўсатдан хужум қилиш; куч ва қувват кўрсатиш; ғалаба
дастфарсуд	–	тўзғитиш, титиш, ҳолсизлантириш
дерина	–	қадимий, кўҳна
дийжур	–	қоронғи
диroyт	–	ақл-заковат
дорулбавор	–	дўзах. жаҳаннам
дуди кабуд	–	кўкимтир тутун
дурдинўш	–	майнинг қуйқасини, қолдиғини ичувчи
дуррату-т-тож	–	1) тожга қадалган инжу; 2) энг юксак
ёф	–	ариқ, канал
жабинсойлиғ	–	пешонани суриш
жабхасой	–	пешонага суртилувчи

жавф	–	бир нарсанинг ичидаги бўшлиқ жойи, қаваги
жалд	–	чаққон, тез ҳаракат қилувчи
жалодат	–	мардлик, ботирлик, дадиллик, жасурлик, чаққонлик
жаноб	–	1) остона; 2) жаноб
жашн	–	байрам, тантана
жибиллий	–	зотий; табиатига хос, туғма феъл-атвор
жомий	–	жом чалувчи
жом	–	бонг, занг
жоҳид	–	ҳаракатчан, қатъиятли
жумбон	–	ҳаракатга келмоқ, тебранмоқ
жунг	–	1) катта кема; 2) турли шеърлар ёзиб қўйиладиган дафтар; танланган асарлар тўплами; термалар
жунуд	–	қўшин, армия
жуйуш	–	қўшин, армия
жустужўй	–	қидириш, ахтариш, излаш
закийёт	–	мақтов, васф, тасанно, мадҳ; ҳамду сано
зарм	–	ёш, кўз ёши
зарф	–	кўпинча суюқлик нарсалар солинадиган идиш; май қуйиладиган идиш
зафарилтизом	–	зафар қозонишни зиммага олган, ғалабани мажбурият деб билган
захм	–	жароҳат
заххор	–	пишқириб тўлқинланувчи; бахри заххор – пишқирувчи денгиз
захр	–	1) заҳар; 2) гул
зилла, зилласитон	–	чарчаган, ҳориган
зирва	–	1) тепа, уч, чўққи; 2) юксаклик, баландлик; довон
зирғом	–	шер

зифоф	–	келинчакни куёвнинг уйига тантанали кузатиш маросими
Зухал	–	Сатурн сайёраси
Зухра	–	Чўлпон юлдузи – Венера (шоирлар осмон чолғувчиси, созандаси деб тасвирлайдилар)
ижлол	–	ҳурматлаш, қадрлаш, улуғлаш
издиёд	–	кўпайиш, ортиш
ижобан лилмутамасса	–	алоқа боғлаш вожиблигига кўра
иззу нафоз	–	азизлик, қадр-қиймат; сўзи ўтиш, ҳукми жорий бўлиш
изъон	–	бўйсуниш
ийсор (исор)	–	бағишлаш; инъом қилиш, аямай тақдим қилиш
иклил	–	1) тож, салтанат; гулчамбар; 2) маржон
илзибот	–	маҳкам тутиш, сақлаш; эгаллаш, олиш; аниқлаш; мувозанатда тутиш; назорат қилиш; тартибга солиш; интизом ўрнатиш
илтизом	–	мажбурият, бирор ишни ижросини ўз зиммасига олиш
илҳоҳ	–	илтимос; илтижо
имтидод	–	чўзилиш, узайиш
имтинон	–	1) ташаккур, миннатдорлик; 2) меҳрибончилик кўрсатмоқ
инбисот	–	шодлик, хурсандлик, ёзилиш, ёйилиш
инкисор	–	синиш, синиқ, синиқлик; камтарлик, ожизлик
инон	–	1) жилов, тизгин; 2) олд, ҳузур
инод	–	ўжарлик, қийиқлик, бўйин товлаш, саркашлик
инсилок	–	тизилмоқ, қўшилмоқ
инсироф	–	рад этмоқ
инъиқод	–	1) қамоқ, ҳибс; натижа, хулоса; хотима, якун; 2) чақириш, чорлаш, йиғиш; 3) зичлашиш, қуюлиш.
инқизо	–	якун, хотима

инҳизом	–	1) шикаст топиш, енгилиб қоча бошлаш; мағлубият; 2) хазм бўлиш.
иртибот	–	боғланиш, уланиш; бир-бирига боғлаш
иртифоъ	–	кўтарилиш, юксалиш, юқорилашиш; баландлик
иртиқо	–	1) баланд қилмоқ, кўтармоқ; эътиборини оширмоқ, обрўсини кўтармоқ; 2) ўсмоқ, ривожланмоқ; 3) тараққиёт, ўсиш
иртиҳол	–	1) жўнатмоқ, юбормоқ, йўлламоқ; 2) ўлим
истиноъ	–	1) яхшилик қилмоқ, меҳрибончилик кўрсатмоқ; 2) сайлаш
истийсол	–	1) ўта мухтожлик, фақирлик; 2) тугатиш, барҳам бериш
истимдод	–	ёрдам сўраш, мадад тилаш
истимолатнома	–	ўзига майл эттириш, ўз томонига тортиш мақсадида мурожаат этиш
истиноъ	–	марҳамат кўрсатмоқ, меҳрибонлик қилмоқ
истионат	–	ёрдам сўраш, ҳамкорлик қилиш
истиркоб	–	юриш; истиркоби саодатмаоб – зафарли юриш
истисъод	–	бахтга эришмоқ, саодатга ноил бўлмоқ
истиъод	–	саодатмандлик
истифсор	–	изоҳ сўраш, изоҳ талаб қилиш; сўраб билиш
истиғоса	–	мадад сўраш, ёрдамга чақириш
итноб	–	ортиқча чўзиш, чўзилиш (сўз ҳақида)
итолгу	–	ов қуши
иттилоъ	–	огоҳлик, хабардорлик
ихтилот	–	аралашиш, қотишиш, борди-келди қилиш
икдом	–	қаттиқ тиришиш, уриниш; қадам босиш
иғмос	–	фиск-фасод, бўҳтон
ихзор	–	ҳозир қилиш, ҳозирлаш; ҳузурига чақириш
ихтизоз	–	титраш, қалтираш, енгил ҳаракатга келиш

йавму-н-нушур	–	ўлгандан кейин қайта тириладиган кун, қиёмат
йосо	–	1) тузук, низом; буйруқ, фармон; 2) жазо
кавну макон	–	дунё, олам, борлиқ, коинот
кайхонпўй	–	жаҳонни қоплаган, ер юзини тутган
калот	–	1) мустаҳкамламоқ; истехкомлар курмоқ; 2) жойлашмоқ
камин	–	1) пана жой, хилват жой (пистирма); 2) камина
кешт	–	экинзор
киз	–	кигиз
кирёс (гирёс)	–	1) дарвоза, остона; 2) подшоҳ саройи; боргоҳ, қаср
кулок	–	1) пўртана, тўфон; 2) тўлқинли денгиз; 3) бўрон, изғирин
кунд	–	ўтмас
кус	–	1) ноғора, барабан; 2) зарба, туртки
кушиш	–	қотиллик
кўлога	–	кўланка, соя
кўҳан (куҳан)	–	1) эски, қадимги; 2) титилган, илвираган
лабрез	–	тўлик, тўлиб тошган
лавомиъ	–	ялтировчи, ялтироқ нарсалар
лавоҳиқ	–	қўшилганлар, қўшимчалар
ламьон	–	ёрқин, шуъла сочувчи, порлоқ
лаъолий	–	марваридлар, инжулар
латма	–	1) зарар; зиён; 2) шикаст
лозиму-л-изъон	–	бўйсунуш лозим бўлган
лозиму-л-имтинон	–	миннатдор бўлиш лозим бўлган
лозиму-л-имтисол	–	итоат этиш лозим бўлган
лозиму-л-инбисот	–	қувонч бағишловчи
лозиму-л-фалоҳ	–	нажотбахш
лозиму-л-фароғ	–	роҳатбахш
лоятаноҳий	–	сўнгсиз, ниҳоясиз

лоғар	–	хароб
лубоб	–	танланган, энг яхши
лусус	–	ўғрилар
мабзул	–	тортиқ қилинган, тухфа этилган
мабрур	–	диндор, тақводор, художўй
мавкиб	–	бирор улуғ кишининг (чунончи подшоҳнинг) ёнида дабдаба билан бирга юрувчи отли ёки пиёдалар гуруҳи
мавоший	–	юк ташийдиган ҳайвонлар
мавқиф	–	тўхташ жойи
мадлул	–	мазмун, маъно
мадрус	–	1) берк, бекик, кўринмайдиган; 2) эскирган, тўзиган
мажоми	–	1) йиғин, базм; уюшма, иттифоқ; 2) жамият; 3) йиғилиш жойи
мазбур	–	1) ёзилган, битилган; 2) мазкур
мазид	–	кўшилган нарса; ошириш, орттириш
мазиқ	–	тор, торлик, тор ер, сиқинти ер
мазоҳим	–	1) заҳматлар, машаққатлар; 2) тинчсизлантирувчи, танг қилувчи
мазраъа	–	экин экиладиган жой, экинзор
мазриб	–	1) чодир тикадиган жой; 2) палатка лагери
маймана	–	ўнг томон, ўнг қанот
майманатлузум	–	шарофатбахш
майсара	–	чап томон, чап қанот
макрамат	–	иззат-эҳтиром; лутфу карам
макс	–	тўхтаб турмоқ, таваққуф
малжо	–	1) таъқибдан сақланадиган жой, бошпана, паноҳ; 2) ҳимоя, ёрдам, мадад
малоз	–	сиғинадиган жой, паноҳ, бошпана
мамлу	–	тўлган, тўла

мамлукаи мавруса	–	мерос бўлиб қолган мулк
манассаи зуҳур	–	намоён бўлиш, юзага чиқиш
манжук	–	1) байроқ, туғ; 2) минора устидаги безак.
манкуб	–	бахтсиз, азобда қолган
маонийжалис	–	суҳбати маъноли
маржаъ	–	қайтиш жойи; паноҳгоҳ
марзий	–	1) таъминлаш, қондириш; 2) ёқимли
марокиб (“маркаб”нинг кўплик шакли)	–	1) миниладиган ҳайвон; от; 2) кема
маром	–	1) дунёқараш, ғоя; 2) дастур, маслак
мароҳим	–	шифобаҳс дорилар, малҳам
марсад	–	1) расадхона; 2) кузатув жойи
марҳала	–	бир кунлик йўл; йўл устида тушиб ўтиладиган жой; манзил, бекат
маснуот	–	яратилганлар, безакли қилиб ишланганлар
масхуб	–	ҳамсуҳбат, бирга юрувчи
матмус	–	махв этмоқ, йўқ қилмоқ; тўзғитмоқ, титиб ташламоқ
матрук	–	тарк қилинган, ташланган, ишдан чиққан
маъбар	–	ўтиладиган жой, ўтиб кетиладиган жой
маънус	–	ўрганган; ўргатилган, одатланган
маътуф	–	1) майл эттирилган; 2) қаратилган, оид бўлган
мафқуд	–	йўқолган, қўлдан кетган
машом	–	ҳид билиш аъзоси; бурун, димоғ
машмул	–	ҳар томондан иҳоталанган, қамралган
машҳун	–	тўлдирилган, тўла, тўлиқ
мақар	–	қарор топиш ўрни, тўхталадиган жой, манзил, макон, қароргоҳ
махзуз	–	1) лаззатланган, баҳра олган, баҳраманд; 2) шодланган, завқланган

махмиз	–	отни ниқтаб юргизиш учун аскарларнинг этагига ўрнатилган ҳалқача
махом	–	муҳим иш
маҳофил	–	1) жойлар, манзиллар; 2) тўпланиш; 3) тўпланиш жойи, мажлис, базм
махриқа	–	ёндирувчи, ўт олдирувчи
мидҳат	–	мақташ, мадҳ қилиш
мийъод	–	1) муҳлат, ваъданинг бажарилиш вақти; 2) ваъда, мажбурият
минжал	–	ўрок
минқор	–	тумшук, қуш тумшуғи
мирваҳи	–	елпиғич
мисос	–	1) уқаламоқ; 2) поймол қилмоқ
мисқал	–	сайқал берувчи асбоб
митҳара	–	офтоба, обдаста
моҳий	–	1) қирувчи, маҳв этувчи; 2) балиқ
муаддо	–	1) якунланган, тугалланган; 2) маъно, мазмун
муаскар	–	аскар турадиган жой, ўрдугоҳ, қароргоҳ
муатгал	–	ташланган, тарк этилган, истеъмолдан қолдирилган, ташландиқ, ҳеч нарса қила олмайдиган
мубодарат	–	бошламоқ, киришмоқ
муборазат	–	икки тарафлама жанг, уруш
мубоҳот	–	фахрланиш; қувониш, мақтаниш
мувосо	–	яхшилиқ; келишиш, муроса қилиш; мадад, ёрдам
мужаззам	–	жазм қилиш, аҳд қилиш
мужовир	–	1) доим ўз жойида яшовчи (мусофирнинг зидди); 2) Маккада ёки бирор зиёратгоҳда турғун бўлувчи
музоаф	–	икки ҳисса қилинган, икки марта орттирилган, иккига кўпайтирилган
музҳикот	–	кулдириш; масхарабозлик

мулаббас	–	кийинган, безанган
мулавван	–	хар турли, ранг-баранг; рангланган, безакли
муламмаъ	–	1) равшан, ялтиратилган, ранг-баранг; 2) хар мисраи бошқа бир тилда бўлган шеър
мулотифат	–	хушмуомалалик, мулойимлик
мулоямат	–	1) юмшоқлик, мулойимлик; 2) уйғунлик, мувофиқлик, мослик
мулҳақ	–	қўшилган
мулҳақот	–	қўшилган нарса, қўшимча, илова
мумонаат	–	тўсқинлик қилмоқ; таъқиқламоқ
мунжали	–	очик, аниқ, равшан
мунжар	–	бориб етган, бориб тақалган
мунъақид	–	аҳду паймон қилмоқ, қарор қилмоқ
мунфаил	–	хижолатли, уялган; таъсирланган
мунҳазим	–	бузилган, тарқалган, тум-тарақай бўлган
муовадат	–	қайтмоқ
муъонақа	–	мулоқот пайтида кучоқлашиб кўришмоқ
муонид	–	1) қатъятли, ўжар; 2) адоватли, душманлик руҳидаги
муотифат	–	илтифот, марҳамат
муофаҳа	–	афв қилиш
мурассаъ	–	1) қийматли тошлар билан безалган, қийматли тошлар қадалган; 2) шеърда икки мисрадаги сўзларнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига мос ва оҳангдош бўлиб келиши (тарсиъ)
мураффаҳмажоллик	–	тинчлик, осойишталик имконига эга бўлиш
мураххас	–	1) рухсат бермоқ, ижозат қилмоқ; озод этмоқ; 2) ихтиёри ўзида бўлмоқ
мусаллах	–	қуролланган
мусаммам	–	муайян ишга қатъий қарор қилмоқ
мусориъат	–	шошилмоқ

мусофаха	–	қўлни-қўлга бериш
мустазҳар	–	қўллаб-қувватланган
мустатоб	–	ёқимли, маъқул, юқори даражали
муствақар	–	1) муствақамланган, томир отган; 2) қатъий, муствақам; 3) жойлашган, ўрнашган; 4) манзилгоҳ; қароргоҳ; 5) пойтахт
мутайаққин	–	1) қатъий ишонган, астойдил ишонган; 2) ишончли, мўътабар.
мутаволий	–	1) изчил, узлуксиз; 2) узок, давомли
мутаботир	–	оғиздан-оғизга кўчган хабар, ёйилган, аён бўлган, оғизга тушган воқеа
мутамаррид	–	1) қаршилиқ кўрсатувчи; исён қилувчи; 2) ўжар, қайсар, саркаш; дағал, қўпол
мутаоқиб	–	бирин-кетин борувчи, таъқиб этувчи, бири кетидан бошқаси, кетма-кет
мутараддид	–	беқарор, оғувчи, бир фикрда қаттиқ турмайдиган, иккиланувчи, тараддудланувчи
мутарассид	–	1) кузатувчи; 2) яширин ҳолда кутмоқ, пистирмада кутмоқ; 3) кутувчи, интизор
мутафарриқ	–	1) сочиб ташланган, ёйиб ташланган; 2) тарқатиб юбормоқ, ҳайдаб юбормоқ; 3) турли, турли-туман, хилма-хил
мутаҳассин	–	1) панага беркиниб олмоқ; 2) қалъага беркинмоқ
мутаҳаққиқ	–	1) ишончли, мўътабар, ҳақиқий; 2) тадқиқ қилинган, ўрганилган.
муфарриҳот	–	шодлантирувчи, суюнтирувчи
муфод	–	маъно, мазмун
муфоҳамат	–	1) улуғворлик; 2) буюклик, юксаклик
муфоҳарат	–	1) мағрурлик, қониқиш ҳисси; 2) кибр, манманлик, димоғдорлик.

мухайям	–	манзил, қароргоҳ
мухаллаъ	–	ҳашамдор кийим киймоқ, қимматбаҳо сарпога эга бўлмоқ
мухотара	–	хавф-хатар, таҳлика
мушайид	–	юксалтирувчи
мушойаат	–	кузатиш, жўнатиш; кузатиш маросими.
мушорун илайҳ	–	1) мурожаат қилинадиган мўътабар одам; 2) зикр қилинган киши
Муштарий	–	Юпитер планетаси, форсча номи Биржис бўлиб, мунажжимлар бу сайёрани “Саъди акбар” ва “Фалак қозиси”, жойи олтинчи фалақда, дейдилар
мушъир	–	хабар берувчи, ёзув билан билдирувчи
муътамадун алайҳ	–	ишончли, эътимод қилса бўладиган одам
муқайяд	–	боғланган, уланган, банд этилган
муқовам	–	1) қаршилик қилмоқ, монелик кўрсатмоқ; 2) тиришқоқлик, қатъият; сабот, матонат
муқтазо	–	зарурат, талаб
мухаймин	–	кузатувчи, назорат қилувчи, қўриқловчи
муҳиммот	–	ўқ-дорилар, қурол-аслаҳалар.
муҳозийси	–	қарама-қаршисидаги; ёнма-ён
муҳорасат	–	сақламоқ, қўриқламоқ, ҳимоя қилмоқ,
наввоб	–	1) ноиб, ўринбосар; 2) навбатчи
нажиб	–	1) оққўнгил, ҳалол; 2) аслзода, зодагон
накбатпажух	–	толесизлик, бадбахтлик, хорлик, уқубатга гирифтор бўлиш
нашъаандуз	–	нашъа ҳосил қилмоқ, ҳузурланмоқ
нақобат	–	1) бошқариш, раҳбарлик қилиш; 2) улуғлик, таъсир кучига эга бўлиш
нақова	–	тозалик, поклик
наҳмат	–	1) эҳтиёж, талаб, зарурат; 2) очкўзлик, ҳирс; хасислик

некбат	–	1) қийинчилик, омадсизлик; бахтсизлик; 2) разиллик, қабихлик
некусияр	–	хушхулқлик, олижаноблик
нигомиш	–	кузатувчи, нигоҳбон
наёбат сарири	–	ноиблик мансаби, ўринбосарлик лавозими
ниём	–	пичоқ ва қиличнинг қини
низор	–	заиф, ожиз
нийл	–	1) ютуқ, муваффақият; 2) совға, тухфа
нийрон	–	1) ўтлар, оловлар; 2) дўзах
нили торам	–	зангори осмон
ниру	–	1) куч, қувват, қудрат; 2) кучлар (қўшин, армия)
нишиман	–	1) қуш уяси; ин; турар жой; 2) мажлис, ўлтириш
нишола	–	нишолда
нишот (нашот)	–	шодлик, хуррамлик
ниъам	–	“неъмат” сўзининг кўплик шакли
нойира	–	гулхан, олов; учқун
номаҳсур	–	чегарасиз, чегараланмаган, чексиз
номутаноҳий	–	сўнгсиз, ниҳоясиз; бепоён, бениҳоят
носиб	–	ўрнатувчи, мустаҳкамловчи
носия	–	пешона
нохудо	–	1) кема капитани; 2) худосиз, атеист
нудрат	–	1) сийраклик, камлик, камёб нарса; 2) ноёб, камёб
нузурот	–	1) онг ичиш, қасамёд қилиш; ваъда, аҳд, тавба-тазурру; 2) ҳадя инъом, назр, қурбон
нукот	–	нозик маъноли сўзлар; қизиқ, маъноси чуқур ва чиройли сўзлар
наҳзат	–	1) ҳаракат, юриш; 2) йўлга чиқмоқ, жўнамоқ
нўг	–	уч, пайкон
обонанжад	–	авлоддан авлодга
олийнаҳмат	–	олий мақсадли

ориз	–	табий бўлмаган, кейиндан пайдо бўлган, сўнгдан ёпишган, юз берган, ҳосил бўлган
Осафсийар	–	Осаф – афсонавий шоҳ Саломоннинг донолиги билан шуҳрат қозонган вазирининг исми. Осафсийар – Осафнинг хулқи билан хулқланган, маъносида
осиф	–	1) эгилган, бўйсунган; 2) кучли, қудратли, чаққон
отифат	–	меҳрибонлик, шафқат, мурувват
һаргор	–	циркул
паргорвор	–	айлана шаклида
партавафкан	–	ёруғлик солмоқ, нурафшон қилмоқ, равшанлик бағишламоқ
пахлунишин	–	ҳамсуҳбат, ҳамдам, ёр, дўст
пироста	–	ораста; батартиб
пухта	–	1) пиширилган, тайёрланган; 2) етилган, пишган; 3) етук; тажрибали; донишманд
раддубадал	–	алмашиниш (тажриба), ўртоқлашиш
разм	–	жангу жадал
район	–	1) ўзлаштирилган, суғорилган; 2) серсув; кўпчиган, тўла
ратбуллисон	–	1) гапга чечанлик, сўзамоллик, нотиклик; 2) нутқ (нотиклик) санъати
Рахш	–	“Шоҳнома” қаҳрамони Рустамнинг оти
раъдошуб	–	момоқалдироқдек
рақаба	–	1) гардан, бўйин; 2) қул, чўри
регзор	–	қумлоқ
рибқа	–	сиртмоқ
рифъатмаоб	–	юксаклик, баланд мартабалик
рех	–	ел, шамол; хид. Рехи осиф – қаттиқ шамол, бўрон
рош	–	1) уюм, тозаланган буғдой хирмони; 2) омбор
роят	–	байроқлар

роятафроз	–	байроқ кўтариш
рубоҳ	–	тулки
руьб	–	қўрқув, даҳшат
рустахез	–	ғавғо солмоқ, тўполон қилмоқ
рўйгардон	–	орқага юз бурмоқ
саборафтор	–	шамолдай тез юрувчи
сабқат	–	илгарилик, олдингилик
савб	–	томон, тараф
савобдид	–	1) маъқуллаш, тўғри деб топиш; 2) маслаҳат
садмат	–	1) зарба, туртки; 2) ёриқ, шикаст; 3) хужум, таъна, маломат
сакун	–	1) тинчлик, осойишталик, хотиржамлик; 2) дам олиш, фаолиятсизлик; 3) ундош товушдан кейин унли келмаётганини билдирувчи сатр усти белгиси
салосил	–	занжир маъносидаги “силсила” сўзининг кўплик шакли
салх	–	ойнинг охирги куни
салахшўр	–	жанговор, ботир, қўрқмас
салосили печон	–	ўралган занжирлар, тўлганган тизмалар
самад	–	1) абадий, абадий барҳаёт (Тангрининг сифати); 2) ҳукмрон, Худо; 3) кишининг исми
самак	–	1) балиқ; 2) <i>маж.</i> ер ости
самсом	–	ўткир шамшир
самту-р-раъс	–	туш, қиём вақти
санодид	–	1) раҳбар, дохий, раҳнамо; 2) жасур, қаҳрамон
сангар	–	окоп, истехком, тўсиқ, ғов
сангин	–	1) жиддий, оғир; 2) кучли, қудратли; 3) улуғвор, савлатли
саргарм	–	1) қизишган, қизгин киришган; 2) маст
сарир	–	тахт; ётоқ
сародиқот	–	1) чодирлар; 2) павильонлар

саропарда	–	1) сарой пардаси, катта парда; 2) подшоҳ чодир
сарсар	–	совуқ, кучли ва қаттиқ шамол
саршор	–	1) тўлиб тошган (қувончга ва ҳ.к.); 2) мўл-кўл, сероб
сарҳанг	–	саркарда
сафойин	–	1) кемалар; 2) шеърӣ тўпламлар
сахат, сахт	–	қийин; аччиқ, ғазаб
сақил	–	1) оғир, вазмин; 2) ғализ
сахмгин	–	хавфли, ваҳимали, даҳшатли
секка	–	1) олтин, кумуш ва чақа пул устига урилган тамға; 2) тамға урилган ақча
сепоя	–	уч оёқли нарвон
сиёдат	–	сайидлик, улуғлик, пайғамбар авлодига мансублик
сила	–	инъом, бахшиш, эваз
силк	–	1) ип (марварид каби тошлар ўтказиладиган); 2) қатор, тизим
симт	–	маржон, шода
синон	–	найза
сипехрэхтишом	–	ҳашамати фалакка етган, дабдабаси осмон сингари
сипос	–	1) ҳамду сано, шукр, мақтов; 2) ташаккур изҳори; сипоси вофир – кўпдан-кўп мақтовлар
сит	–	1) шон-шуҳрат, обрў-эътибор; 2) овоза
ситойиш	–	мақтов, мақташ
сиқл	–	оғирлик, вазн
соиқаангезлик	–	яшин каби, йилдиримдек
Сонеъи бечун	–	монанди йўқ Яратувчи, Худо
Сониҳа	–	ошкор, воқеъ бўлган
сояфкан	–	соя солувчи
соқиб	–	1) ўтиб кетадиган; 2) ёрқин; ялтироқ
сувғот	–	совға, ҳадя
судда	–	1) остона; 2) дарвоза

суйуф	–	қиличлар, шамширлар
суккон	–	турувчилар, биржойда жойлашиб яшовчилар
сулс	–	учдан бир
суъубат	–	қийинчилик, қаттиқчилик
сууд	–	кўтарилиш, юксалиш
табйин	–	шарҳ, изоҳ, тушунтириш
таважжух	–	юзланиш, юзни бир кишига ёки бир томонга қаратиш, хайрихоҳона қараш
таволий	–	узлуксизлик, изчиллик
тавсан	–	шўх, ўйноқи от, тўпичок
тавъамон	–	эгизак
тадмир	–	йўқ қилмоқ, вайрон қилмоқ
тажаллудпайваст	–	чидамли, тоқатли, бардошли
тазалзул	–	1) қимирлаш, титраш; 2) ер қимирлаш; 3) аҳвол ўзгариш, ҳовлиқиш
тайй	–	юриш, йўл босиш; таййи марохил – кўп йўл босиш, сафарда кўп юриш
такопўй	–	югуриб-елиш, оворагарчилик; изланиш; уриниш
тиллобоф	–	зардўзи; заррин
талоқи	–	учрашув; тўқнашув; талоқи фарикайн – икки томон тўқнашуви
тамарруд	–	итоатсизлик, бўйсунмаслик; қарама-қаршилик
тангно	–	1) тор дарё; 2) торлик; 3) беҳад қийинчилик; оғир аҳвол
тансуқот	–	нодир, камёб, қимматбаҳо нарса; инъом, ҳадя, тухфа
таоқиб	–	кетма-кет келиш, бирин-кетин юриш, бир-бирини таъқиб этиш
тароқум	–	1) йиғиш, тўплам, жамғариш; 2) уюб ташланган, пала-партиш қалаб ташланган

тасаллутот	–	ҳокимият, ҳукмронлик
тасвия	–	1) тартибга солмоқ, саранжом-саришта қилмоқ; текисламоқ; 2) тенглаштирмақ
тасдиъ	–	хотиржамликни бузмақ, безор қилмоқ
тасним	–	жаннатдаги баланддан пастга оқиб турувчи сув
тасриҳ	–	очик ва аниқ ифодалаш
тасфия	–	софлаш, тозалаш, равшанлаш
татовул	–	1) чўзиқлик, узунлик, масофа; 2) тажовуз қилмоқ, жабр етказмоқ, киши ҳаққига кўз олайтирмақ
тахмир	–	1) ғалаён, ғулғула, шов-шув, тўполон; 2) қориштириш, аралаштириш; хамир қилиш
тахфиф	–	енгиллашиш
таъбия	–	тайёрлаш, мослаштириш.
таъжил	–	шошма-шошарлик, шошилмоқ
таъйидот	–	қувватлаш
таъйидоти илоҳий	–	Тангри мадади билан
таънагустар	–	таъна қилувчи
тафвиз	–	топшириш, ишни бошқага юклаш
тақбил	–	бўса, ўпич
тағалғул	–	ғулғула солиш, ўзини йўқотиш даражасига етказиш
таҳаввурпараст	–	ғазаб ва шиддат билан ҳужум қилувчи
таҳаккумот	–	1) ҳукм юритиш, зўрлик билан ҳукмронлик қилиш; устун чиқиш; 2) бировнинг ҳукмини, амрини истар-истамас қабул этиш
таҳассун	–	ўз-ўзини ҳимоя қилиш
таҳийёт	–	1) салом, дуо, мақташ; 2) тириклик бериш, ҳаёт бағишлаш
таҳкия	–	ҳикоя қилмоқ
таҳрис	–	ҳирслантириш, ҳирсини уйғотиш, тамаъ кўзғатиш
таҳтуссаро	–	ер ости
тенгиз	–	денгиз

ТИЪДОД	–	санаш, ҳисоблаш
ТОЗ	–	1) сакрамоқ, елмоқ; 2) бостириб бормоқ, хужум қилмоқ; 3) айбламоқ, қораламоқ
ТОЗИЙНАЖОД	–	келиб чиқиши жиҳатидан арабий, араб халқиға оид; рахши тозийнажод – араби от, чопқир от
ТОИН	–	аччиқ гапирмоқ, заҳарҳанда қилмоқ; масхара қилмоқ
ТОРИК	–	1) қоронғи, зулмат; 2) тушунарсиз, ноаниқ
ТОХТ	–	1) хужум, босқин; 2) сакраб чопиш, елиш (от ҳақида)
ТУНД	–	тез, ўткир
ТУНУК	–	1) нозик, ингичка; нафис; 2) сийрак, унча қалин бўлмаган; 3) саёз, унча чуқур бўлмаган
ТУРКТОЗ	–	от қўйиб, тўсатдан босиб келиб, толон қилиш
ТЎ БАР ТЎ	–	қаватма-қават; ичма-ич
УБУДИЙЯТ	–	бандалиқ, қуллик
УБУР	–	ўтиш, юриб ўтиш
УДВОН	–	душманлик, адоват
УЗУБАТ	–	1) тотли маза (масалан, сувнинг мазаси); 2) назокатли, нозик, нафис
УМАНО	–	1) васий; 2) бошқарувчи, тартиб ўрнатувчи
УМҚ	–	чуқурлик, туб
УРУЖ	–	юксалиш, юқори кўтарилиш, кўкка кўтарилиш
УСАРО	–	асирлар
УҒРУҚ	–	1. чодир. 2. жамоа, қабила
ФАЖР	–	тонг; фажр намози - бомдод
ФАРТ	–	ҳаддан ташқари бўлиш, ортиқлик, чексизлик
ФАРҚ	–	1) фарқ; 2) уч, тепа, чўққи; 3) калланинг, бошнинг қоқ учи, ўртаси, тепаси
ФАРҚАДОН	–	шимолий кутб яқинидаги икки ёруғ юлдуз
ФАСХ	–	бузиш, бекор қилиш

фақлома	–	ёнғоқ, асал қиёми, ундан тайёрланадиган ширинлик (ҳозир “паҳлава” дейилади)
фаҳим	–	ҳурматли, муҳтарам
фаҳомат	–	1) улуғворлик, буюклик; 2) барвасталик
фирорий	–	қочок, қочқин
фикдон (фукдон)	–	1) етишмаслик, етишмовчилик; 2) йўқотиш, бой бериш
фойиз	–	1) мақсадга эришмоқ, муваффақият қозонмоқ; 2) бахтли, омадли; 3) қутулган, озод бўлган
фойик	–	1) устунлик, афзаллик; 2) энг яхши, энг соз, аъло
хазаф	–	сопол
хаййотхона	–	тикув хонаси
халаф	–	1) кейиндан келадиган, ўрнига ўтадиган, ўринбосар; 2) авлод, зурриёд
харвор-харвор	–	тўп-тўп, уюм-уюм
хатир	–	1) жиддий, муҳим, аҳамиятли; 2) ҳурматли, эътиборга лойик; 3) хавфли, хатарли
хафо	–	яширинлик, махфийлик
хизлон, хазлон	–	1) ёрдамсиз қолдирмоқ; 2) чорасизлик, иложсизлик; 3) омадсизлик
хайма	–	чодир
хилол	–	1) оралик, оралик масофа; 2) ора, оралик
хиссат	–	1) хасислик, зиқналик; 2) пасткашлик
хитта	–	мамлакат, ўлка; ер юзи
хофиқайн	–	шарқу ғарб, машриқ ва мағриб
хокбўслик	–	зиёрат қилиш
худдом	–	ходимлар
хулди барин	–	жаннат

чангол	–	1) инсоннинг қўл панжалари; 2) жониворларнинг ўткир тирноғи
чаповул	–	1) босқинчилик, ўғрилиқ, талаш; 2) талон-торож, талончилик, шилиш, юлиш; 3) мародерлик, кафандузлик (уруш бўлаётган жой аҳолисини ёки жанг майдонида ўлган ва ярадор бўлганларни талаш)
чарга (жарга)	–	саф (одатда ов пайти ёввойи ҳайвонларни ўраб олиш учун)
чарғ	–	ов қуши
чобукдаст	–	чаққон, эпчил
чобукрав	–	тезюрар
шабдиз	–	қора тусли от
шакур	–	1) ўта миннатдор; 2) қаноатли
шамотат	–	бировга тушган қийинчиликдан бошқа бировларнинг севиниши, шодланиши; шамотатпажух – бировлар бошига тушган мусибатдан қувонувчи кимса
шамхол	–	қадимий пилта милтиқ
шаъшаа	–	ялтираш, нур таратмоқ
шаҳоб	–	1) ёруғ юлдуз; 2) олов, гулхан; 3) учар юлдуз
шаҳомат	–	1) жасорат, дадиллик, ботирлик; 2) дадил (жасурана) иш ёки ҳаракат
шикастабол	–	қаноти синиқ; <i>маж.</i> руҳий азоб чеккан, кўнгли синиқ
шино, шиноҳ	–	сузиш, сувда юзиш
шиновар	–	сузувчи
широлға	–	биринчи галда қилинган ов
шиям	–	хулқ, табиат, одат
шиққа	–	қисм, бўлак
шона	–	тароқ, соч тароғи
шористон	–	1) катта шаҳар; 2) қалъа
Эълوم (иълум)	–	маълум қилиш, билдириш

ЭЪТИДОЛ	–	мўътадиллик, ўрта даражада, меъёрида
ЭЪТИЗОР	–	узр сўраш, афв тилаш
ЮМН	–	яхшилиқ, барака, бахтиёрлик
ЯВОҚИТ	–	ёқутлар
ЯКРОН	–	ёл ва думлари оқ, танаси қизғиш от; умуман яхши зотли от
ЯМИН	–	ўнг тараф
ЯСОР	–	чап тараф
ЎҒОН	–	Тангри, Оллоҳ
ҚАЗОЖАРАЁН	–	сўзсиз бажариладиган, қатъий, мажбурий
ҚИЛОДА	–	1) итнинг бўйнига боғланадиган тасма; 2) ҳайвонлар бўйнига боғланган боғ, буйда; 3) бош (ҳайвонлар саноғида)
ҚИММА	–	юқори, юқори қисм; тепа, уч, чўққи; авж; меҳру моҳ қиммаси – куёшу ойнанинг авж нуқтаси
ҚОРҒУ	–	ит бўйинбоғи
ҚОЧУ	–	каналнинг иккига ажралган жойи
ҚОҲИР	–	1) қаҳр-ғазаб кўрсатувчи; 2) енгувчи, ғолиб; сипоҳи қоҳира – ғалаба қозонувчи сипоҳ
ҚУРО	–	қишлоқ маъносидаги “қаря” сўзининг кўплик шакли
ҚУРРАТУ-Л-АЙН	–	1) кўз равшанлиги, кўз қорачиғи; 2) <i>маж.</i> фарзанд
ҚУТР	–	диаметр
ҒАЖАР	–	лўли
ҒИРЕВ	–	шовқин-сурон, қийқирик
ҒОНИМ	–	ғолиб
ҒУРРА	–	ойнинг биринчи куни
ҲАБО	–	1) чанг, тўзон; 2) беҳуда, бекорга кетказиш, йўқ қилиш
ҲАВОШИЙ	–	1) ҳошиялар, бирор нарсанинг чет ва қирғоғи; 2) китобдаги асл матн шарҳига битилган шарҳ ва

изоҳлар (бундай шарҳлар одатда китоб хошиясига ёзилган); 3) хизматкорлар; 4) ёш туялар

хадақа	–	кўз қорачиғи
ҳазиз	–	чекка, чоҳ
хамъинон	–	биргалашувчи, йўлда бирга борувчи, йўлдош
харосат	–	хайбат
хархар	–	қаҳқаҳа, баланд овозда кулмоқ
хафр	–	қазмоқ, қазиб олмоқ
ҳашмат	–	улуғлик, дабдаба, буюк эътибор, ҳурмат
ҳаюло	–	асл модда; жавҳар
ҳиддатманд	–	шижоатли, ўткир; дарғазаб, қизиққон
ҳизабр	–	1) арслон, шер; 2) <i>маж.</i> жасур одам; ҳизабри хурушон – ўкирувчи, ғавғо солувчи шер
хировул	–	қўшиннинг илғор қисми, разведкачи
ҳисни ҳасин	–	мустаҳкам қалъа
ҳисом (хусом)	–	шамшир, тиф
хомун	–	кенг, теп-текис дала, қир, сахро

ЭТНИК АТАМАЛАР КЎРСАТКИЧИ

алиэли – туркман уруғларидан бири – 418^a, 434^a

ажам – 404^b

араб – 403^b, 404^b

жамшидия – 391^b, 396^b, 397^a, 397^b, 398^a, 398^b, 400^a, 400^b, 401^a, 426^a, 433^a,

кўклон – 392^a, 397^b, 401^b, 402^a, 411^b, 421^b, 426^b, 427^a, 428^b

манқит (манғит) – 391^b, 428^a

ос – асарда шу номдаги жой тилга олинган бўлиб, ос уруғи вакиллари яшагани учун шундай номланган бўлса керак – 392^b, 406^a, 408^b, 412^a, 412^b, 417^a, 423^b

рус, ўрус – 404^b, 405^b, 416^a, 421^a, 427^b, 433^b

самандук – 398^b

солур – 395^b, 397^b, 398^a, 399^a, 399^b, 408^a, 409^a, 409^b, 418^a, 422^b, 423^a, 424^b, 425^a, 426^a, 426^b, 428^a

сорук – 395^b, 397^b, 399^a, 399^b, 408^b, 409^a, 409^b, 421^b, 422^a, 422^b, 423^a, 424^a, 428^a, 432^b, 433^a, 434^a, 434^b

така – 397^b, 398^b, 399^a, 409^a, 409^b, 417^a, 426^b, 431^a, 434^a

тожик – 408^b, 410^a, 410^b, 411^a, 411^b, 412^a, 412^b, 415^b, 416^a, 417^b, 419^a, 419^b, 428^b, 431^a, 434^a

тўқтамиш – 397^b, 398^b

уйғур – 408^a, 416^a

умбой – 387^a

човдур – 392^a, 399^a, 401^b, 402^a, 411^b, 415^b, 417^b, 418^a, 421^b

хўжа – 410^a, 410^b

чоршанги – 397^a, 398^b, 409^b

эрсори – 397^a

ямролий – 411^b, 429^a

ямут – 392^a, 396^b, 397^b, 398^a, 399^a, 399^b, 401^b, 402^a, 411^a, 413^a, 414^a, 415^b, 417^b, 418^b, 420^b, 421^b, 422^b, 425^b, 429^a, 430^a

ўзбакия – 401^б, 420^а, 428^б

ўтамиш – 397^б, 398^б

қазоқ – 415^б, 421^а, 429^а, 433^а, 433^б

қалмоқ – 419^а

қародошлу – 392^а, 429^а

қорақалпоқ – 419^а

қўнғирот – 387^а, 391^б, 401^б, 402^а, 410^а, 410^б, 411^б, 417^б, 418^а, 421^б

ҳазора – 396^б

ГЕОГРАФИК НОМЛАР ИЗОҲЛИ КЎРСАТКИЧИ

Алихонбеги – ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги мавзеъ – 409^б

Анав – ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги мавзеъ – 409^а

Андарой Чўнкўли – Вайс ал-Қараний зиёратгоҳи яқинидаги мавзеъ – 408^а

Андху – Шимолий Афғонистондаги ҳозирги Андхой. Мозори Шарифнинг ғарбий томонида, Каркидан Жанубий Афғонистонга борадиган катта йўл устида жойлашган шаҳар – 397^а, 399^б, 409^а

Бадахшон – Амударёнинг юқори оқимида жойлашган ўлка бўлиб, икки қисмдан иборат: 1) Ғарбий Помирни ўз ичига олган Тоғли Бадахшон. 2) Шимоли-шарқий Афғонистонни ўз ичига олган Бадахшон. Мил. авв. II асрда Тоҳористонга, сўнг Кушон давлатига қараган. V–VI асрларда эфталитлар, VIII асрда араблар, XII асрнинг иккинчи ярмида ғурийлар, XIII асрнинг биринчи чорагидан мўғуллар қўл остида бўлган. XV–XVI асрларда Темурийлар давлатига қараган – 429^а

Балх – Шимолий Афғонистонда, ҳозирги Мозори шариф шаҳрининг ғарбидаги кўхна шаҳар. Балх тарихда “Умму-л-билод” (“Шаҳарлар онаси”) деб юритилган. Юнонлар уни Бақтра деб атаганлар – 399^б

Банди Султон – ҳозирги Туямўйин (Банди Санжар (Санжар тўғони) деб ҳам юритилган) – 399^а

Банд Нодир – ҳозирги Туркменистон ҳудудидаги мавзеъ – 398^б

Бешйиғоч – мавзеъ номи – 393^б

Бешориқ – мавзеъ номи – 410^б, 414^а

Битик – мавзеъ номи – 418^б, 419^б, 420^б

Бовард – Хуросонга қарашли вилоят номи – 409^а

Бодғис музофоти – Хуросонга қарашли бу музофотда жамшидия тоифаси истиқомат қилган – 397^а

Бодой – Вайс ал-Қараний зиёратгоҳи жойлашган мавзеъ – 408^а

Бозаргон бешаси – Хоразмга қарашли мавзеъ – 429^б

®iD_ЫӱДУJ2fëR_ӱ‡_A-
k:‡G,jD&?¬ю4sV|‘CSлЪdUjHьVx___G_C/яя·,_ц7_вы_уйг_Ъ__·8Ы!ч_
K€эH3X~sEëh гS¶|SЦsЧ ‡ЮжъЦ—кUtsЪyвю·QUЪ—
*_h<_,_K%|ЩкЪЪвӱ¶|GЭN°HьЛЙЙ=пoйз—
yе_мёль_ [Мль]»*fT01wbӱ___яы’диг#ЫPЧN°пjцK_Лк°By=c_S«Шп’®t’
%o*Г’EiEч_ЦSNӱ_,‘_dëGnБ1ФЕц1•H_0_P_>fжмHГ*;~ЫГ’ӱ_(vo“””¬[
тђ_©rnX.гвж__=_Ль_<wЦ_В а_ \$@_ %|(Фя-
_2|ФR9”дhelm¶|‡¬Ф|U|os‡=я’ЕжЕ&—
ӱ:___йë_vAOn‘Щ~ГЧлцf”с3C8_@X□Xxz@9”#Eh—
GГ©кЭh>SJnЖе#DMOль kvJки,ЪEH©SD—
’тЦ9У3_bqi=ЩХЕl...Ъ,ЫHГooh™_fD·__9·4,□___...7&_hГ_СЦR_™Z7x
Уяv[9с__j_xQ<"яяэjЭЫш_ouQIP†`О“ФХ\$Oë|Л
y_:_€GCB_`__>HьsM,@ëεб®W-
I_z.КЙцЦ]oW_сАHьK&’EЭX_</ц23(±®_”_L_ip:ish~ызКу’Ц“®Г•ХЗ_1x(
L:’2/00dcj_____¶’а,УйЙ_ДдOkЪИцэлЫбр(□Hь.БЧ%oHь-
«N°K‡,ХыТИЩsc]Q‘DЙ!_\$_“%oцE.,В«Ч"я§_тN’pPgipp80C_~\$□AY|_
%o*_*_ГЯPиwч_ЗльЗХК‘’μyo€зK™OpHьT)сБ<Г’,_яв@2ӱ\$K.S_еЮЯW_
°h___K°,_%f_ CaA...Чщм_я&ΠO«_E_P‘_йбЪ□ЫГГsJ._K°
___H_н<Ц,,i/y<_>□Uъ>_A9)а‡_,с’чк•Yк" |s©_©wЪзцP>d~_,_%
_ |ӱГЯЫ(@лW)Ъ~_‡СЛ<Б•CVЕë_@цеяАюЩГ4~___ШВ‘EP_A_ë|f
Вщz<ШкP_Ъ8___°kD_€•+и•пы~’j_A‡BP_+/Ааш—
ӱЮ\ _S_гA_AЪ<_DЪар_ j‡AEBL_гЙ~ӱТЭ_SKӱE©VFГdЪ-
SIУhьӱHьNkZДА?OфГOЕф¶|мбАк§N__шFh_хЯ_,ЯиСЦк:шPjyУль<u°S
Ck_Mг_=пG_ньIT>ЧУ‡,ни®L>чE®H—
__j\$ _p`СлбKГЛьB!зlKs+ӱӱ°_|ШOб_...@Ерщ#>)ђH_йХК<<<rJ©T`jc_бьP
&_X@_Гӱ0_s_/y_(jL_5_нь<.с
_<ë_су...т*p8_ЛЗDЛЬO___ipраЧпхаЧзЮ_ ^ЛьӱвЪSSOӱEо_y†-z_Ыы[
:_9тДКНрж|htьБ»□01wbӱ___яы’dpЪ_зАЪCпZжJ_[m0ГJ‘
E_Щ*hor%orX»BBE+qуkч5ТкзЮ”...X_Di_"Ль

БдБ_ÿ_%sO,,с__m"s=Ю□ЫЫеҺ_™GЧуяя_İ_Ад_VB_L©X_лЪW±в©'
жнь,
‡WиНЄ©QÿI___Nб%ow_+И,,Iа6L_s_ѓгрЧОДльнПЩыеЯв"...:j]Г%o_X_Ич:ooЄ
°Ы_%o_ю:_İ_ALPѓR3gV®^Ё%o4:z5EİЯяİЊЦєЦиььюуЖ/ёİгыпэQҺ°
—.ЮRUDЃуяПsэ-чjУ^ШjЃѓ+FЊльD0□I
Ёкй_С_Дһ_Ѓ[[TRlaB_“Щъсле_f_fVиПъынU_L†ДяяİпВѓ_хЩ‘нльвСу
Њ:1©]Ше""N4Bf,,Ъ%o___—рщС"мЊ«vİ .Я>°сЛШОмЁ—
ћ\$9во_ч°±_—у>□в°~qќо_ќ(һЊ_,#ќЯ':єжль/лв?Ё4“юйШUєrК,Њ,
01wbÿ___яы'дй_ВРыСлвцE\$[ќ
ИJѓГGgGSлC)_®р"•r©>“,!a_+5g□İлкп□шг'к'ЃАѓс'_<\$_QЫД_иА(®ѓ___
Н_'=g>o]»jİќ(AMd==Vα3єс5†nЛЪЯ□є:_ 'i...7
_°İР"“_ыВНсР___rЊ%WЁЂр]1,,___hrOC_™dx®!BJ^Hpf_rЊс2Tr€g'S
Ы0°г<Q(ЃİѓU%_СуГ+_„~_„_":E_ E
_®_I□лгляб...РЃTJ(!Sm<mЧм•5Ж
СУИьфЫ#ея4ЛёцаЖзерЩЕф>г___†%ВђН'.Э#"ЭМіжE\$Ђji_ ' j;И_
акЙнКу%___,αR70Ѓ_!а9цъQћ6ЖёYu_зќ_М©[L_°UNо*Ђ_Sra_Йх&
#™_—
(ц_НђЧ=зб_я&nЃ*•mJ(МО_vг,_%o_μ±QЮгкЩ®5,(' _Ђ9yse\$<kVЫНыЯ
Эрфа±T00dc»_____ЃSa#яяяяяягчј”О_©ц_Оуд5ѓЪВ_)г9е_^_Cc@ь&
дгТКЗİ_‡ь4|_URbAx“Ы_'s
·__с_рльНж2mћгUфњкёow8^цсiуГQЃчєєAE_°N
ЛЪЮЖm<г...ÿ_»»Шд~ѓҮЕҺ[4JμDГ_,JZѓ`8B<n_мр_Ф_+®_"Л_
\$(m`Н___,[b°±*ЖВ—
___>жФг«ЈчЯі_αТр“Н_Гsk_Ши©|*_Ж0ФVDюлө_ФЮ)п#_,_ћDхуЊ_Ъ7
У“Й=RЖ@^8D*I†г_П_k_X mb_L8Гi_“с®)J#йзеX.
ДЊАЗь%_=>_S_y,фЪ_QeEgz_,Й_2Дÿα,Б4Gц@_±ЃЃЂЦG_ггз_Y_3C@
Cѓ_цѓ'J,™ЪСБф_•нα™сВьZH=Ль_змкz™ФБРЕα,ѓYкВгJ>V“™ђ-
mѓҮВ_рГЖ_%_ш□ьhm”_!p-'_Ѓю_Ња°8_ZшZhSαхм°Xјй[+ь□єI~ћ
№в©С E'...А'aeF_Pf_ЕќЁЖ!*_б□Л†ж“б_§ѓ|Дз†M`HZ_оX>ЫIQЃхл
Щз«»:+ЫIxf
ЫуаНО•#by—

Э&Т^_йphБдхХр,К...__V;Ж'_О»OlocS€rлкп_ \$Lъё^_вГсеЛк_Н_&BWS
ЫаЖК+ЦЮ—
0ды_1Фk__b_0 μ`'_ON°K(=ab_r+S!RO/ЕУВцЧh+/kT`-0ГБВд№°_°_±j]†n
м«O;ЦW>Oym№LxPV\$у,ў...__»Ц<WК`^sRex9Вгл'3Т_ =İ_E8#sαDТК
НЪояяяяяяп_01wbЎ__ьяыђдйТ_vQЫпВфЕГЫ-\$BLђ_G=kC%_-
h“*‡Ц·İ'a_©ивфиоЎ®ЗЛ!7:Бэ_лРОСТ_-ль_ SТD_A-IOIS0_<=ЖА□ЕЗГ
ОЧзю,к_>кЩiРeЧ†YкяўяяNЦКы_НЄ,ў
Y*Ў»lnTE_`|h__NЩDЧ0_m`ИгТ'юF_M□"еФСль(_____qСНТЭфj‡
ЭЖ_Т#μa‡f_[OC...^А•_льэНь»iТ□™Тн—
Тн# Ю__vНг_льНО|Иўİ-NкR•,SkU□uNCІльμCЦПОе_İS-ЛЦ|e¶e@JSгİ__
·h«<АНЧ•%oЎ“с#шу+У%oфрXSEi_sУН»ТбК__іЫF:ђ5M_;ђНоя_gYμ_j
%orDN б__Ab0X_“Ў__A_,, Н__—qgy‡_u__—jhЪsnT_
?.Fj,кЕf;жЮ;эГЭnsİHi;□ЩS_K_§ЪЧ)дiНь,і%)ЯİHs Sv v_tГ_00dcr____
_°x__μ_____j_,,c_(xQЦ__IXviD0046__¶_`XГ_Л-
Г_я^йюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ□
>мюм·щ¶ЯжЫ•_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мь
м·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶Я
ЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ□_мьм·с¶ЯЖЫ~ТЯ?zfu‡h[isЧWЗ_·угЫЛО—
[«tIX*U`A||д©_mў#*B__ЪЦR>щ_оімах__PAR#_M_щш__`Тк;l_ЪЎo
__К&fечKNЪ_та_!A:ђw©DS_`p@Б-RzXц6Jp>+п†`Хн-
%oБа□μVË~%oбъz;p,?__-
@2?ЮЦуK_vцпDZu10(Др`__™a±&,,?IЭДЦ™©_Ъ_Е<_цПА_vb~____
Т4_иА_@рщ[9ок€<JY_Zİ&BSЪЧ9Ю,IAfGв_†>ў_p”®U p_pГТ0х—
¶^3D_!цIOфПддЙm@y3Lг%_a
Г_N!«_д,Н•еjudВХТ`W±□_іSZк_к%o"__±);*Г~=i¶№%ojİЯ_+НДйfчHsj;
Тх¶щреТМг&_Аμ&bfUzqP”Ы
__SC□¶"€Ю__`_P2ДЙ‡ЕнгуХьКщк?оeегОц_ђhiiл¶_~_1yajKZ!'Ж,_
0Гяе~—[±A,ГГЙ[,®__E/_ 9
__Б•-жUJ‡b9TS;Тщ™иN__%ouГ!6,μ%o_фяЪЛ□Я^®Эİ[e_Ye°T__ышэТ
—

_б™_НТЛ_с_ЖТV_€)№|Кё0ТБ,,raQ€L°~FaЙЮЦыро9а_%Цгь€_П1=K±
_Лсmp3*Тп±-,ТГhWЙФВ±h<__Ў_(__ ‡_Д'_!§эзИ•7ык8D€2_j~бЪс•Ю
КхАА__м_С_Бйри□©яЁД_к«РыёѓЩЪ_Б` __,,,@,,%•хеKS—
YV©2ЁШѓ±_уОц□,ч‡ц–БФб_,?__-•-+ц7 зц.тs§–_Тэ8_`__л
r_ьKhБ_5jVК_вН_€”мѓli>°_Оп_°5_#ABц©P...xMщP&_(Н_&x
?,4I_€4рН(€у|€ШВ_Х«Мль--ку_2]Я!ШЫП‘·ЯЖЮяЦй_чмкбуi_Ка~й_
оТ+□□ЫВ_йеАш,Ё_ЗД,ю‡Йр±μ_щQ...W-И"€4S€Кї_асиж_¶_(0,,`ш
ё б>iУрыТj+...:./)ы_ѓх_Гм_й8—жёХы_-€_И[°€•/_а#№–
еЕе(=TWAО_!_Gar_чС'у3АР!*К_&±%оу€Н· >a0
_А□_нь_р'Rкї__ЎчS2_ЗВ□кD·__ТГ—
б__ѓ6МИ§чЙСмдGJъ+Н__х0р~Ц7JP,_rѓVВ_йе_j2u7ТЛ,м4IT_Б¶и0_
_Тh...рх(_ятС_!Зюае е'чФЯДw"Зід)._Н'fА_Вb_Ііi(TD_(_ьячR0Ё№W–
хдВх_“2?_Тю__ †4_Й‡S_изкч~Г_...РВ_сЦй__-
бЦИМдфжI'”rА“_•”;!КН_Б□s–
J%oj_a`Dг_ВйiЧmz^€_s_Ё_JЎ_)_L?gmJα_F...ё__...БПЖеѓД'–[,§д
g¶._аБ_|\$КЫ_ЕawSIорГ_дЛў.п__В@_Т_,ТbAQ,,_%"[%J“прияМ*Пв
ЎТ0«ЎАй>ѓ_ЧN+_П_вгвРщ/ШСПс8...S€сЛ_“з__Б<ТийЦ, _h~ђIPA_
Льв-ц]: Ц#ђ,,d_р_Б,Нз%х!_,,_ р□ыеы_ •-
w№Ы*3б_ТсыLV•_Г_иѓ8Oh* ЖаВ8
_4?аКВ9р_J<ю¶Яь8_к-гЮУФSP†_ЮдШ%оc¶_Іі1_‡_@wВ_Ў)‰_ь~
>щ[R”SЎm(<_м
Г°mk_!_ЖТХМ*_іЙ_О-`?¶>_ш__Б_Н_б_[R□_3ђ_СьСььч7Fш<,,I|____
А□_деяр0ђ«€Шъ|_BEZY_¶СчР,,[YасжЁ&ns@Т_‡_ТАЛЬ_;_)фG_°9`JсZ
qОч...ур_;Ун_3-&_z-•_'[dЭзwѓД]иѓах_1А,_m|БJ^Рщ...—
мль•гДАs_Рх_"Аа`К_.NШ1v6”_еТ§Opг□хТ;th_4иизН_^фдQH[>__
™ршт_Гри_г»#_я5LEһя_ТаUMHOS__А',,=p_>,_—
вх_”|В±В№KR_яјСеЕЪF..._-MI-
3#9ЛУgSOF_6_□•f__D|Цб/Н2r_Е&Ч-(v□гщяК'¶дЦ¶юwЮлжloZr“\$aV
VЩі3_Ъ±г#±%РйСЪiМ™:ёL_А<Б,_s9|”s__eiQtйСтfDGЛиR'3_dycѓ\$__
%oL[бчс?мримL† RѓА~циы.2КаЧVQль «_g_р_Ў_R_ѓ6,,_)_□pc–

ЙЩ EI8¬□Аε?TSmeZёЪЦ&к_9н«jSЮЛьц_ Э. [μ3
_t_mж†_`p<_ф~¬_l_f†rK+8_kћx_иX_yİ_z_~..._Г,,
Б™d@Г_gъ»¬Кq-_3Ф_“ГИ9Г’ÿн_ГЦ,, Rj»ЙЛюБ[с®μĒ©,i|Ъху3<©Ль
@|_H_í*hl__=Pш_—
•)tЙuЮГГka\$H__1|U_§_«>“»паб,,iμB°@_d|_эс:©/гμ_[a±H4[_Тю4__щ
0 kAtwsJ¶0T¶—i\$Xи¬__ТюL_†©__I_зКь?УнюЕ(49q•ТФ_r|Ē«^Ль>_Гÿ
__,_#ЖG,_¬V™—
®Hg*+_°3_Ефi<>_9JB.d__...•IR‘PrSль-ё“ѠT_F>Ce<ОμК“_Г_x_*G@ГAb
x`t_R°:ОнаYsuNrЪ_Q:
_M&fнк_Ѡ!_RLcУC__j_LxSц>iЛ_съTfЖ«сц|«\$_Qui"пЩ2__PaФ
_b_фGКкЧёУ_НсЛsiФ†Ы_t_ш4ге8#_Цx®Г—
hбГђИ7y_a__ЗаФuJ±нТБнТЕJ‘дй
`x__GцТФгЦ[юТеЛьЮ’9__,_\$_AfсФ·€ГmC@Г_sЦяЛьН>_A~ь_†r
EN__Je=эa)□ящ±_□д_ГDA0я_|Vі—
_MURьIU2,PO_еCT@ЧГ;°ньКхЙГ%о3а_ша‘Бу;Ч_Аа?е_B8ф_S*Б8B_b
N—
ы_kou=jч»нь^?K€,JV°|%г®@нг,6Je&.OO_¶_Т,_0Pгнь__`ЪЕ_zш_<cm
Д-□Q3MEpV__б!_Б#L_ЦjрDbћSьosB-
†шFC»Г_•.Д-К_7нц”l<_izk&l7f%_Ть¬_|_ЕсТзs_G-|Г_1_^Rг/_Аа?R
«P|_™.¬_Т--Ю(э€ГТ“<Г’а_с_LC8’к:___пюi`_iS«БедеГ’аа__®Б_*X:R|0
`г!_сдг”y”н_“ScзЫ8__PфБа?i_d_«ь:Т<HFgю¬®щB™Г—
ÿYNi_Ж=”8O”ри,А,,`<_,,a_B0Ь32U?гаИЫшсыI*Г†№†Y”бяЦЕ__—
0,Ао;?_ЖюЯ_я|мчхуы-чь_в;_S_охуФСоЙБи73±8CсеБжVя:μ<Zİ):bip
NШр__,_€_'";r_PU_)GQaA`&_fi†Gÿ__тЭжZёв a□6,
zPa__ЩЛ»,@ьпи%*д_\$_aBFa__IEэĒй+€’JqCr__bQvqcz—
U7_льi_x@ИТ†за0р...г±_],-
be_,_%Г__G%oIL%т_6ÿ”yh+™ГЭ_Т±a0__μδy_zmkW,®_™°х(
Ш\$¶_Ю,WXъ--QZi«ÿ<|_«м+_rf+шЙwсЕES\$
¬qs•g·bJ|HХКяЯу©:7ѠГ¶У,НьS±ь¬_%j«•О-ћ,,кћ3ћГЯ_я©je€”й(
Ē._ѠЫI)gi_”†|д3·"Cr_E@,,#_вU^Iж†...ЦдћЬк¶н_□DG__x@p_3—

Юр A9ÿЖ%КцЛьЕ§iWE\$B_БЪlïm_ C%™НУÏ7`А°ши_ `Г°9...Ш
%_ __ЛЩ_ jSHьГ©aЩJ:+3бГЛьiOTфb@Ш0Б,,`aШ5_ r_ ‡_
RfБ□ЖЭОцXsq'ь_ ө°ба@+,,,-/εL€<_ €Г'ь%—i_ 1'ЗКЫ_ h—
?J,,sF_ ЛЬTS;_ ©—
`<БqrТ%ЪL,,I§‡&SэOSЛь□щ□JEJhS¶gÿ]ЫIV69з<MjUЮaCP†__т«C(____>
гмcOГ'А|`5ъ__†Те`| wтp4\$Ц□мiмQwпиАЁМГИ+ПФФ%oYZÿ3нШТК+
П_.,_ jë_ ħ_ «. _·a"Грj_ АТгBP8_ k?·ТiыC□~‡εNH!г'ТБмчэОiь—
5 цч(Нй† __, _ыNор_ __%0™Z 7нт-gr°sA0_ ЮВ1_ ... _'ЛДμq^пн_ ===
b б́АКТь°bpE_ __^—
*_c>mEyQ©ю•m[‡_ ож&5д_ Qí□_ т)п&ЙГ'ш_ €ГЙа±«ц%oсБу@[Ф-Лцм
иЖ(*_ ^9>LжА_ GW_ __
__иИЖE™ээ(.#ь\$тN□PdyA!Г' &6yFКчSMючqжЯсп□K/_ W_ Ъ_ Ря(_
“эз_ iw€-ЦА8—
:_ *ЭL=фГГҮ_ _fCп¶_ m0dНьруциЭ[vjВHi6>I_)_ tVlхцТц¶¶\$ _Ъ_ -ор· _ЦД
р?шТГ'!НЦЁЮ·oZ4“тCЦ-нпзqия_ P®рН_ фm6_ дЛ
Н_ ‘□9ĥ_ Н"шZ0ш(Д¶m-
__”x_ »гkJA™_ м,_ 7AJЖİ‡_ p_ м[CЛь4Д_ €ЫбСЫ_ ____ \$i_.,vUП#b3o
□f#_ jqtd©#x«/mï+ю'Q_ __A_ VЦDqлтоь_ Т'pde3Ge
_h(RпЛльФЕAEso¬,Гэ—
ÿ8N□= _^Ыв_ !€тCф_ Г'|_ ___-İAĥN<_ ГжCшц€нФ5]P20Т_ •\$pxX_ ЖіК'-
лsЛьhN°A_ __ÿн€IuVГ' _5@fqrQKиь¶/rSNlÿ_ Ъ:-
ф'†ИЩ.ЖSЩ:S_ _')00B_ _v'Ыб\$ис€4-İ†€_ /Ъ_ N_ /z—
Г~·ж_ к_.,°CбуяKІя_ 2п_ шзг_ 25l~_”_ v\$!%oXТр_ vHK_ E_ @ЁИньv_
ex0@_ ,_ j-юФi)ёПNº,xZ_ __ĥ_ ~_ 3H«Б_ __щё_ Г>b>Дхб 0(Г'
0_ ,Тj_ ~_ 4GVZЧШ...Mj_ X: _кГБ
ДТг¶Ун...p;э_ _ДнщV§J<sШ7п_ Го_ "0A_ r_ 5JA3eÿV—L—
TË_ Ë_ K_ ебК_ 'ь`V26JjЦ_ __ц_ BP~□\$L_ Pd9м>JO#ЕЬцТН_ __ÿ-
RA_ rП□2x—_ yDiALЛь'рAA_ ЮoТБ®Y»ЭQлоi1|M'1,j'3ĥ™Щ—
_p0(____%_ Ъ†_ |"±м_ 4§r2qpDj_ R°aN<Hн%Dα_ ,Ди9Й9
__YZЮz)ihRcSэ]±Wn!эEAцП¶ zOr'j,iC€BXJьE_ Нов#й_ ^_ xЛыгT

Jÿ+ФhВБжл2©__hфЙ*Дчо%ЦL,Т-εмлУНЦ/щSЪ+_30If_O_Ë~_E'ЧиГ
5нЮ ш□Ц?®Г□»_цРЫIz_гплЖчюьЪA]_(`СIьZ7%,±C-
БУжЛЛЧ_№6_mf__R6__B_Ц4@яЧФR®N._C ig_4“нЁоўэ@l&_@2Pa(
F_lxЪўц2¶|<o...yЧ_D_°x__БВ_В]V:КТh37/ВсU3:tжХМ®l»)±İ__„M_†™
ËШ-!ш &-_·ђ`!Г Щ02Iф’°_ШыМр<os‘H-х_УГ_—
л,ь?SJ№\$йВu•ћ...Лİesa□S8ф_‘_—П)њЪС;В°®:_xJI%oльXI.RЦJQ_3_
_дШПЪМОя)jGO_M|vГ-·_37<Ў3+_
f§·Гђ|жГh!Гь`АJЯ¶HЖz|H_С__ ;B_p_□,Щ,,%Г’_•«_н,©İ«_r7’Тьë ~
Ж_apі’3#нЮvYeаЎЛТд—
FШ†Г>J%o_^зFJ :_Pђ\$жиар®eЩцЛьDf+_ikScЮжНХ_-
EUГХаX7±S?R·3нOдиЛь_G%oК_ќ_□7S8Щ_х__Aабf+Vњ_@p?ГГ_@
„<P`xP□|§_‡YГdA|_`„_9GMЦ«m¶|‘ўП)Ть@_†»Oj+_A@Ю__цїт!”MS_
%o#c_—
ЧЄ%СЗЛь_Гж_5ћт,‡™>д"ћсы_Z=□Ë_ухJgO+ўQ_цIË8z8м3шDђp_Dv—
Ц’Льз__гZльњкі_ОУг¶|x_О%oю¶|=шШ_,чіЪайНХ%[Є~§e46o12_0a§»i»
юv_Д_^cb%°ьj_*ЮюР__>КстjЙ9льБ3р™ќ,®,/6R+-_.@iшФйтГхZt:Д
mгКЪНl1~3Г’9DP_г__%oц_b¶|иьМАп_·њПльНоарКны,ЈіроOrКQл...БlСJ
α_™с\$ГмюД<ZсЭ□_тмьмзЙф™О»КЛь7:D сШйQEльШПН[—
_Lcm#?j"!j±;aњ_Aa
..._‡ëЮЄЖ·_pђ_«ф№l%F’6,,__Л~PpjuS_У_μQLт7_jaUË€ц`-s□_Цњ_
“,”_ZAу5-_iy-_ь/_O,—ш_хШЗь__и_81льq_J.N—
Лью«PE_ль_ЕЩz"jSO_7?i36_...@AўdC%oэ_%o:1_ë(—
wJ[!_!A/v€`Яс_Щ_e_4•тПз□Sњ€СИ|°!,,_юз(у6_73Н—
СД_>/_H__@H»@8jmGzPT2_®P<_A0Нй□p№_J“ODL!|«Я†хшГct€M
@)”t10^._= _НЗльфE2pj[0гQВ_eS#Iль!иц!i_ую&цЯКЯыЭ•сяЧР[Ъч?,
Ч~гKhOJ7[eH7ЛОВjKOLэ3¶|ь=ю”«\$pрёВ%o§OEO=«ЫfСГШVуеqrГ-&
WнсЧтkđi*|uf_€сËеУгТГпFT·дЮ·“[Щ’Ф_μ
_AіцЮяк3ЛК_Н0_г_0dЩeI,,□°?H_ре__сц,[†ëëX!‡eyj<_A_№...Г¶
?№E8ЦН·ўГf.й_ЪГМ_`ў_Ддль™иь;шЮощ_,a_|ЙкYË,•Чж_Ъ~<Cf,·6шZ
ВХк□_0вк©Ъ_p_Эсь<эPсjхяЯФj)ыГ’еЧо□ВіЪЪльЩ¶|. _Syv"•ЖjЭ

Хъ*Ы. _hSZop®MrЛШЫ<Пуё>]iцгнмЕФСцЯйby_kчм_Ц_U:|чEr
=Вц7q~
µE]>vЫФNYKГUKЦX»eы_щЗ·БЎz«ёеьoj_µ>ЪUC@Je!%_h[oH—
_з™T6e Т□_Б_,,яНЄКЯ(ц]iћ),_я†яТгU.∞o_Ет_p*‡C—
”ЬMI>aVI_.^к'вЧтюА'я°эSfX|n_in_Щysx_6~Ец»<ыЦдъzX_6ГкСл_Е|
и%опПсмлюиФ□□'ё @S_±роЪ_Рц' _p_ï_‡ћAx([ш<оя.WБ_I_,_i9FЎD
__Я p_af__—
,8ciK7льЁ_□kZIИWQіыТb>УЮЩmyЎЪU_БР/ЫghнШD2_%o`-mq±x0ж[
__+_©Д..."_кюIE("ссаФ_/J!fАя_jUSaЭI_&"kg;sa_n;_"_мио_ε_ш__
__C-Дг-_®3ФВ^h_фВЪDёшHeu#|&*_ВH0_&ю+™MQ¶Of_□кь“
'DHћАa ™__/ji¶™_%o7gFg”_ю—
¶Sё/уќАёЫ§'ёћw8%oЫуq·Я>_RfБ@к_ьГ_и—
_г?з_Ыц4Г~ќ_†¬xEDlg[ГJ-ѓsb»Я-
^5i_кГ_льнь®z>,,ГM©XFЮй§LЖ©+Q,,,xi_[э(|«кЖутёiСЮЬУЬЯй' _>"
©ф#M_nP37Щ_оф†‡ГИж;D™ТИЩ_э#ГБА_ш
Нѓ_5ГЭгт,жж©_Ес_xiћF—*ѓi&oТОК<I_ьрф•_БВg_a
oPp_P>_яќ|,цГаЎ'Ах_Бг`_ў_НьяјЫ|]□_ЕсВЭфHi_ЮрЭ7ε№”GбчјК#
@µофHvЮуГЄ|±zfGлыЮX@с_SiPё_эГ@byЎ9_.,WК_К'НьўСТяП_“Т
В"аЎ_ўр• щ0—цы1□Лй]!oИ<_Тю'aAtt...кБ,, h^_
_лмL<с_тJјы~нь,ће+_Аа>йгТѓАБ_rPхh_GАщix...0DёZ§ќ_‡T·D_f#
DFIЎ_кГа?_°p2_Ъ,_Ъ:___¬_@|ПьЫЛЛ_двРА_Тэ..._X`p_8ГСМсWѓд
'яМ_бяЮ4_L;_iШU_РьJos_|Юz_^/*†М·_ћ,,_БЛрльзмьзм3лм·с¶Я
#miќ¶юбышЫогmiќ¶п_мтбышЫогmiќ¶юбышЫогm»ЖЫ|ќ¶юбыш
Ыогmiќ¶юбышЫогmiќ¶юбышЫогmiќ¶юбышЫогmiќ¶юбышЫогmi
ќ¶юбышЫог7 И,,_xШ_G a
¤\$□>мюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ□>мюм·щ¶ЯжЫ
□>мюм·щ¶Яi01wbў__яы'ди,,¶NЧ»_Zц@_»i_В]Це?Vle«Щ6ћ,%o*Ёрћ
εJжЄз|aQ_ифГиq"Нь__@Rм!»TLcMўр□2№iЫ_J%oL_Б_8•Ст<_ЭiNхiќj
щЪТьсу8jз|Г©#O_~Пт□уёсёёв_ε.'ёv нь>1БёчI Фg_Xtx—
S“bVFWћёТЪ__ L·qBmIjh4*урэ!<Mдв_Ль_D_ed-

nhЯ2CVЕαльЮ5энубкЫльЦЫD_8ь2Da_E•ђД»_ў™ћ‡_EPκμM_R)BhC
Щ6b*9dμЭhXttђиьЬsN\$с_□€1)9%т_!щZiLA<P_Д€G&3?_E_<€±t-
Й&Ajq`2|H_Q_•ad_—*κN___&_ТОГ_h_Сйа™‡ї];ю3|^еЫI,_I±адX
ч<._Q€Цb!pЪ_u\$€καСЁЪ_Е€™НК
ђB¬_a\$&ќA@___»_L,S9ђм_5БэрцїИс01wbў___яы'ДеЪ_ОЪйм_ц_
ГлZ=еЭЕо|<«Ъ34p(d_sP_ЛђS6*кыгз_—ђ-
>л9с_q]вяуЦ%оО№_ЫЗ...юГЩ~№Гс3h_к_!u!._їШоZ‡й%—ух_J^
йе...|H_□[n^Бє7G_3_О___F_?_НМ>»whяяыОц?гбЄКТж~f.-
вй8гDНЦ©5ofjпгЪвR.¶,Т_ЙеГ]—
Б_оХαЖ(□μ9СќLєбднСс"_Е`г_.eh¶S_ЬU‡_Ль'_П_«ћ5Е'h
_&ePYë'_Г_hAp:
_Ль‡Г'Аiц&•eE74пх±A™_Kg_хИльц*яЯJi=_α§™льИСwqЪ>ц_TL·6iM_
,<лQsXhS=ф_LzK's<и_Т[уй»_К_ЫImЙ%Д±2Ль;e€*_ЎАВ‡jТВ*—
rФiqЧ№ZC;ћ—ї'рнюТОГ'н<
@МДФ<'™дЕютЪНїЖ?НЗкЯ«□хнћ.p_D0_Mμ_—
·00dci_____¶Ua#яяяяяяк/Ёе‡_ig_‡_K5_)И_Ж_Ль_п_ПЫЬ_gcsJxЫIT
YW+_"Ю®жу_†Ши,,OqК'%_пж]ДФХми0'х3s-±НЧР`На©заК_Б□є_aPіE
a_я|_o
<ЗчЮ//Y·_α_Б_©t_KeS_xQx_7°sa`EVVP<qJI-QX°,)_*_sV_IμD—
j>9 ЭмеЯмGivЫIs4хЦ№_©зТ/боВ:Jсє,ль_6t5
,•2х~т_КожЕЎОУ?_¶H_DЦ_v,Євт,,ў_К_№с>щгQГы^ыок§ас1—
%h‡_лХО=?_yгSфdh-NcўEz®2Га№±-Xћль—
э¬><_—ћс#Г'ћЭхЦши_q:_‡eУньћ_KtiSг_q_юспрэг_Gbdr_§_L_1йИ®_L/
шыГр=GГТЪ~_J_ь\$Nuз@Щ0___х¶~;МжDdГЙћ_офj_y;_—^жу_с€2_х_оS
—
6§§_A_П&Ж&+ењЛьхD_(...p(ћPbђќА_S7уп~!'m_u"_Ў_□якУSхЫГсFГ
щяV,,AEeAA,,¬_•ЫGr_e_ћmWT§&_P__P=Geб_!ВпЕ0КЛь«,ЪХ>цzEe
Ель`ы4_®^_WXш_‘?□Фз_Зрw%α©Щк<рејсА(<_ч_p_—
_г°х_тА<_ья_<%_щ_г_<_#НпDJJGT+U_^НЩб±_бах_щА‡_А___ю_ї
ю?_

_Я/ _JXOLiэxεБ=БСе-™_x“_yKо·±JgM__iCs_jоk•_Hf@ц.□к!кблБ
j□€_5Ë.ýtъ_]b7M?Вдч‘Бхна_+Опÿ

[=Йг-_ë_й_€_2рц@q†q(^дSPЪАнь__П2яасJИлл‘ч_<Днÿ"ÛЦ_
ГV_\$«_сб-Р1xA_PËJщqx

□GКэТ‘~_Ы_†к_i_AAJ__x)D_‡БГ____g~_БUэ_lgiï|JьRJB_ï,0__l/_°
Ы)®0НЬмюÿ-Дрш/Б_ÿр,¬_м_хх!gГНГ[Ж_f/7d_aËn:_Б,~—

гP,#л)УГ©Льльк_SsQXТр...>•МоУшБL_9y±pC__<*_ГхJÿu_№_©оq_
E`Ф_AВРЬëëjë_A<Л,_P?.чХАр_]9_@_.ЪЯ_@†>_%оj,±)J‘хьБÿ“vыяfF

_í_T—«_+ги"Тÿг_кФ*’p_Рд__8<_P_j_!_’<_ар_дг_P_V_B_—
%—

_Э/¶□JHб©~\$’E_U__Ю†gs®Ж_qjын_вЭгCsБ_©ноO=y_dЦЖYсГsEк_
__Z_Г_uh’_mтаp•i" _РЙÿ™БС№vк8€ËзI_дS¶HD_®_лг•Й»P_!зËкfЛ~

X_Дз_md_ђ_’©€ЗНП_u8_ÿ’Д•щ_Qa&ньэ’т,_Dİ†_с“9’d_ч&
оНб_П&Ыз_ЧSчqГ_#яс|Ц®пЮтЛ_N’i\$гSEI‡\$Kз

ТдS`VL2жX_6зб_ЦГ’а¶щ_",НЬэ]tИИ‘Ль;A^_ЛИуйщ%о@@окЛь
У+_КQ№¬-_оГ†ньК6_юдцSvRгзг7©ђяхи>‘†FtЕшZ#Ъ†i_G<-4цOs>зш

_ьычм+3Pfh®_ЯыЧ’zi=ТЭщыщтыр”GC2_ж0G”)dUN_x"а*_±!)’h_,□г>
%grz_c)...ыi_бЦP_цЗыЛь‘X%оc)_?ИБ_ББ%о,a1_КёньDШхP3:—

_j3#Ык|Ю:#_УНСЧс†S7yТ_хьчjυκlЯI_w|цБРцXi+_Ьвьs-iyНьjНмС<Ы
Ю&iПDC3<ЕИьц_Нуп#эТОД6_9_Г’ОЧа€9□]еГИЛуиыSAWГ-Рÿ_Ф†_

t_T^ы@КЪ#__@d—"†қиYEzq]д

X®_8_тк_злл, _h2фТшкРщ_sxY_gr_шЙаебг’ГVЮузНЧусяcs@_i
ЕгвсеНЯшwП7ÿрПгЦ_ÿоцчГU_...Ë_А№бVньзСУВМЖ_Яw_#ь~ию_9

ищ_1_&_SnJAMв7|!8J°)щгНьÿх_MFo=,hC_vЩП_[ньfvycQ&h_СБ
_(%о^дNİ_afT1‘zË\$B[[=2<’+E‡Уач9ЛЦ,,İСн_MRËuК’о

A_=Ш¶^_OC_3Г1_;тг_b%оЭЩх=си’F`uX`O©Н-к_п_Нь•—m8Ц_Дг—
п|#n_g3ПЗOChТьВП"‘FJNЦËиYГ(уб><ЬЛцФг<Гз_шбс0ПбС6рFs9рю

«чг»Чч|ТKs__p__мђF_<SЖ_ЖЕћу°_DS’А“□I_яаяяаяяч_01wbÿ__яы’
DK,,_

KZQЦ_цх,ьМ_ИоЛмгsA_К№ньËqr4□¶кш+цiьйПЪ__яЖ_4ВАДДЙђВ

>Й(п_P]_ЖеЪ%W_2ŸSñixkk_X·чюю'НяПыо€vхwкя®ль®ыμк1-
9UH/нfC—
Dw)MГ[2#ËαΓ*ќ_БїЫIcSŷs_•х>ятS_ы€__A\$""Д@†ISHtЭ_Я_б_4_
Б□<УqвпJ'__т9F'_0з Jf0HГ†юч<]Ль±A@aOяв"V,&*lSfЯ...FaT^КyїЦь_О
ыцю__V<y~Oьц °P_Zj_I#CëzйDДСBСS_b-
Б9_,г_‡q"^(_%oT>3&_Xщ>цFμї™_Rx-_<®L/'"±ї,їšp,-
yUшpε№™-яααНтКу®де_4_1_ŸZSx_\$Г·n“hea7ЕыX;CpjQA?цPЦЩцF
Цμ_У9İхцп□H(t_№O>ГЫr_W4>ўп8L&M_...E_УzT|ŷH№- -
^_2pA2Бd00dcŷ_____¶'a,,ŷЪpDSйB#zтйДАВы9ы'Ь&_AS_#p_ =п—
г_ГфнГ'_ЯG...хясрчтцэЙ_ħİJ\$Cp°пЕйL0_XНЬ%В#9_№ħ_
`ЪЄГпРы□П~я\$#/_3га>Ë_°_%T[WF5Bμs”тp°ш□¶ль_ш^«гщ=ег
*4,,4:П_Ю_•_ _яQ(•л·Jл—
дMФтp€йи07Je_K_:<O_..._(«...ю_П(’т~цГрьK/_ю—
Щ<|□>|İчvMхегысх_іп*°□_€ћь_of7Z|_X-...|"_
щ_Ія+яявсдКЙп\$т9>%%%ь=:тдLoЦ_†ъЛKiКyт□_хс_пиййм)тP07ћ
ЦучЖ_sћћ__CCфαS|ŸAoEнйі_г_7ŷъ807JŷчFУГhPaМЯУBCSε.№БГε
%oAA№_ _САЛЬфUT.г_ ^ћ_ _ _ћћЦG_УФ,,_ppo№
O_jc?yДаАюq__EQЧУК•Диќ___01wbŷ__яы'Дε_\$Щ™/_цс_»ег
KJIS%bFHkC_o_g™*_ __PГ‡P*ГТч±HtzGX__-г,>_b°э_I_O3#W‘_’eћ
_вВp·pk^ħbsuzd’<_ькцн_jVСяЯЮіхяя□4__CFњ_№ояяЧ№эіЛдне№QM
€‡л’«fSsЩЦ;эКсË@Ж(S@
RWЛа«,,_JnG&B_ ,__"Г(Ë|_!ЪsS',©~чJrS©_□K_x/»ж`шу~H_Ю™™™X(j
ОШЕ_х-Ль_ТЩ¶mКњ‡T™™™□к“1iZ±ћ†<гmH,_wп—
M_Dp~X__’РчН...вћ%ІpM&j—
uSг@_йг’льKFћч_Л_...ВШМ<жHf_VћлОЙazk_αЮ№_эkiVed_П>Ë,=_
БЗЪ[
ПSμİгfЖ=_ysіягояжт_яя“=г©Лсjm_ћAQ”0__N7_-€5ч__ы_OSPьЦг_
Qi©<ЛьfOSpЭKWч?—
·‡ХЙвЦ±Эяо_~_□o_Н&b_e01wbŷ__яы'D¶њ_<Jч_ш_фей+Ъс_MS
Хгал’,-һнь

□5D3[i®н™h3mcЫ!±__%окЄтк¬g&Єль‘S_VЖУ_...РЙ_ЪА_/щї’Н
Л@Q__2гS,,ε_°Рњѓ!Z%o]FT)-
v€УХхuА-НЯзя<¶s[,j__aСкзХЛзы_*ѓТ”j©F@Г_кК’%__%o_
ЪfzБШ_ЭМИ_ТЛ _____?ьАауЙВlqЎ·р—Кb/Й
ЦМ)Ъ□_!_Нз9Ф,&ќ<o>tILМЧЎë(8_СТль-
Wив5Ц†_sshШZ>яяНЗЄѓћ»J6m1□ы[лькЪ~__ряЮВ!Юиру_%Kw_ї•ЛьS
фlгk_>Й_9Б_оh_r-__щ_*™n_.н__□п¬§™З:Н±кл_пм№_@Sp»
__-ННцур*Єгнж[eQuыз□%oћцы’А*«НЖольfDз|ћzDN%o__№n_ЛТ
њЄQГ...Ы_сЖN_
__%o_K_Jf?_Ў,€У9±d°n¬Kg=кRmHЦќ00dcі_____¶•,,УГВАЯ§_КїИ
□ь№-Ui™УoБ0х_сКВ_щѓ*_Jhz кюфь[lxApB_вdSn_Ц,xHoB!к8Й_б
#ztйУ..._грћ0A_p_«_.,8= Ш_•7_Э_4ђA<_ща_уBс
ε*ћю>тμs4/XvfГ(y:p`_щ°/_Ф□Pвз_бађWь87j07†_фйУ††ч§NPВ__~_
©р`|мWяЕj=Льр__хЦОт—
Щ?QB_=Є,,±н·юМ__Ъ_©P’^ЄїKUOI/μiAааџ^Jq~_”KiRi_†,iТћь__Б+ют
ЄкЎжЮ«¶у‡%?§Nњ”7-3фтр□Юфс!п_йoћ‘z=:|07§OУ§N”Тэ2□&
ЙЕ_S8`gS§__ЎГ’S:N•OGKIL`exP?i0P<!0pkE_;Б!S_>‘GGsXэq4К_С
S.ќG_§J<ЄА+Е_кфтб _____Zx‘я,t%o|%o_;‡_6Г_ВГOѓТуг-
оЦ_Єхо_ойтЄвoбГ№%IF_4YћN_ю_01wbў__яы’D«,ВЫЕШ1/_оа...ль
Г?(LLб#^зjЛЩ,,(1_™К”ль_w†bЄВТяюЮкуїNКЕЛЬCeW;KId;Жмяц)ЕЙ
щ__l _____ныг__Б†#Б__,KN_b-
_scfφ2,,э__сДХ\$Ы/_;кнь,3№ъ7бэнь_•iЖЦмл~ц?sЧХ¶_x__†к§’спЯюыi_
¶’QuZ%Ю_p©1ЎйуJшCцеЭцо-
‘18]sm_bR1ТъБ__R’AMСБ.Щ#NUSX«_r__дфдSXю3кыСльфФу§|зёБ
‡_xhcйLY%oz__%8бу?яя†’SЄUаo#pVi_5Га_,M!1!_C’_]_V;ёНь•_~6
_рw_н__ЛћАЕ_+R0_ќsXJз%сqLJ7_·_сзСЯж;МлбН![YЖгпЧя]_Щ5зиДс
Рят__њЩПБ•ВУ+ћЄdz__AGрбн_й_!ль_ФрН-_RЄ_
”Ы,+вK=%ДкjybбK_aЎ__цЖв2*NчWчЫГь«;v>v+01wbў__яы’DЄ_С;Н
ЧС/2юд%oыZ%oГ_Лу'gJ<кс>),ињ_~wчщZоню;oНт%o+ЮhJ<X^ю~[їZњУЄ
Т<)иТ|ДУ1КVо]_K%њJ“(°САВ)_9ИЗ‡PyUA__Т·‡B%ol_ец/ёш:CU_ю

Аи`BLE™КТаQетЙМ_X<э»¶сμgSoyЭЮк/з?yR€_p1YTUB'Ь•зм-
ÿ5F_px_mГE3J*kZ=Л»Q€¶gsË|ж_.8'|;_E_<WP__к,_v™□|iA%\$ayh_:İ
,,xЦ|cI @ □ЩdТ:с _J@*ф_>4x%— ___□Q'Чк Оар№x-&İ_
vЮ%_pННМ0_8ГS
jB'_ε€_ЛI_ïЩ5й|•i_1_#Т«НхЯЮöрГiПл№: _Гh_%у#мя—
ъSmђBфт_ч8JЯμ_vkПаOSиФ¬ЬёКюГа—_Лыт_u4€™M7jш□±r_m2
&ГQXJ_БђkJ_f[00dc,_____¶Wp#яяяяяе_льF_пS_:d_≈ьeCR_©
Г...?_ЙКк_+y`vo»□ЄтавьФμN3_Т рК'ч><Нь<QfSйЄ•^©ћч"~_E_»Ч_‡
z-Ri_h^ысћ_SUоЯыуYC___wжгЛь'эεÿ8гBЮöшxJ□±İ‡кSÿ P
ЦсQПГк_z_™_ихIдн_кE□K8V'ТКо‡Ш-
”X_кГ]ъQ,щ‡a_K3ф@Нь\$K@«9_Ень]Бм8р!_^_¶ЄXl;[¬_B_Цi_μ|, _Б_
D□ф_Pİһя*]Mюu%&чЛ_пОб»8#<S_¬_Лкй μ_ЛьПсÿ)μJG,,□/wz-
_%6___=+_PЭP1___ _®ЫЙд'—
E___Ад□‡.Ы¶¶_ћ|“_зÿ&з#Lж_0<`___||һуһу|_dc_v□бБцЦачёбдыбГю2аS
цш#5FsË<СЪСЦ_ец'хньХв7ь°iM2©Hoz€цц,А_i2олт_FËFК_Тд
‡,,O+‡Ею¶2льЕБË_ж_нь_a7А' _аУЦБfc_Гяц□™уь·о<xZQ
3аЮ_гÿ □Г'ЯУQЪP`V_%ымЦ□•DSe"IL*ш...И_ют_...&3б
Н21тАьК□_люв'е«қк_БНчЪ_4□_DГi>Я€X+ш(сSMж,#□___Б‡°!%о
@Щ_Є_ль_Gj/U@i_Г',Ц,_xj_ËС.ғыGEA□¶-]JY‡,,z©ОЛ_sh)_~_C_Z|Q
í2п[CP_Л±-_ы‡_ЫЄGμfÿш±Б_]`ТМЯ¶Ыi^]_g-6zz_^!x0ш_!Є_ _~_
ПQкiъBë_¬_<_□Ж_x<p%о
Цд_6о_Нь___Caе_ГКю</_йх?Е`ЖУЦУsћак□_8E_сК№OI‡xμs[Ф§_
_пэЦ@ьIx_h_)_d_3N-O, _1□IyотOe`kq—
xb_7uT_цЖН•OJ4□Цг%о®_...>a%ььп_BbNrэ%оHhD3PеNT_А_ЯБ±_Г'
(VN©ë§-μS_>OIћпЬU,,~_0Є0m=Rë§¬д_Г,г_wль_2гЄ¶'mk_`пе[БгЮяq
VOксXËt§ZYK§eQ__МКШ_8EWЧв4п"Г_гсÿ|+'шRbPyь□2__ш_P2,xJB
<,,...bЛя_Ц0K.ЕЪ.FY_sAЭ_AA>__H_ьsГ'pdm2#§QФН_хньс`_№*K
^_P,,□_□.N?©wT-`itÿε,, [¶ЫЦУ¬@+U:ËПKs6-
Є‡УGчт-ЛьЄ_B;TK?AB_ю—>_ьÿVцг'S'_Г___|KГ_ BX__Б
Ль]ZкЪ_%ю_QeEГİ~—ябГsге=юбч□#с

ë_>_X%oj_3§Льпd# □3_#БЁС_Я_Тюфё□pm_`0!_Г_>_α.cwSv*Кт___§§
пqmc'f3□ЛьТф_`¶_й(±—®sYГц~Ъ№6к'sN(†Дz°p)

я»εУв"к□@PP#ГЫБ3юueD•± Vh,‡УiA"ту_Эae[□_P□Кч[б_қ"□=
ш)6|_В_ЩКа(,Р:"gf§2GьaC_Ль_+ПfdНк(yRc_GXK\$K<V-S'_ЛьSfε±pR
*fЦM©ГчY6x8#6ЯBCp!·гТbSU~)_ООБ_RKщ,Wαk" _3Ц†_6П,ЛьЫЯXSS
ЖЙш_W'1#i^>_vКтп^ГoЁС_Ek

яW>ej_“5wahб_тСТМЪ_г€тиз_РП%х_С_м]ë=Ъ_mdÿцЮКБуMzoc
К‡iÿ_КАзЁ)_ЄЦwУiН¶d_ЖJK_<ЦЭпμ,,•™хCjсfїЄ™_з«z;ФЗ”FтpђЄ
ФubU|,Ш~_f_s8/_=К._VЄhД'_Я|

h®ЄТяЛİк®4#H,uJ,,zZvя0~)г'—J)QqzÿпДjх¶зГУ±йЄКЗQитE_©кТа_
a_#kV)6льjКль_Ц"zy'Н~_*dЦrзШzE□b_гхъ_цГ'_ч!8_9_з°□i93_§рЫГ
__>;□ай59_ЭвдпПся<_€Siz_•oSsльwЛьдчЗьКТяZc)В?m¶Я_p,l_E_00F
_zzьp3~И_ОД§ÿ...ц_,кЯIDkÿ•8~_Ne;_G#eг_ьYaQ7i.M_дёCwW□·кь
Є!0;\$_8_УТ^_•_ь/_к©z<RЖ_І6)D_zyЛьX_XY?z; §@qİв'Htd©Г3°™a|_
нчВ_р□□CІ#Г;TQВ:J_Н™_C!льKнZгЄ>6|_лч_QO—

_§8Ln<kN'САУМнFs_z€¶3±ЖббЛЄЄh<_#ћ:«!4ppЦ;C-6з_2Рмё»Еαо—
p”К/гт'эЛь=>s>Ё Ad—cП_оGhst;:ю_ÿ_ь%/ь_єЫSFLЙЬLOMh`"j_
İ4AқиВ_У*sİь<уд_јсжът—

в_чFVOC”УТСньq_НьjГб'ыFК°™сньЁНтя_йогz+.S_|USьWHьy_тЦOї—
Ці;иЛО,,Kjm_і«jmS_ÿ€_s..._ЬльоУФы"Г□<чЯ_†GQ,,іє_О§ПГ·Уэ,,,hN
РЬ;_гТА>___□y©Тл>&'И†_yd_іЗУ_ч_S>—y_A_АПц_ =0+w_—
(_%>_!_цj»фкÿX7_p_ \$P+s€M_жль\$_(_яеГпТХ_ь_сJPNº7‡T<
J\$Г',aцюБ”*ЄФьj_О3_§кТ|_®FFк«Л&3,/*_оШ;ГЩ_Ry•ЪотİwГ□3%oM
sza9иЭкY19vЯ·1зђЩ_ћcxv_г&_ТьзЧТр□п§киÿPкhse_†xjt_Ль_Тие‘Y
оц·7bьuЦISKQzXЦ·sћ@_xw|tHPpНђ_BDJш)_Ч”ь_°_вЄсх€_Vxs

ЈЧ.Тщ_ьЛ]P_<\$@СлCWі—

Ч%V+#g_EV>р_тfdИz_Втqђ”_г_X%oo_.,я_A§Iга=ANстЦІ́к,,Мёш_
_ЄQ0И§.PцаГ_z_%_S•Kÿ-ВщU—гα_K@ZP!эЯцЯлю^_k
y™i@к[b·j_N_a†_(<\$_□Pdİdh“ха_¶_<_е_йμP_u+E8—
_bЕа6=Yx_Є_’ш_‘хньh_»_яяяяяю01wbÿ___яы'дц,,СђQWC□*цDB+)_

ж9ЦЕКа+С_ "-
Ë5%owZ_<A_У<ЧїТ)±1W□яаяя|тЧОїф№7/·G¶MR_ТК€‡8gАТ_г...аТ
И'Кђ____N_^kф%oF_.й!Ж[_*€SK_мС'оУК'КЕ‡ЛЪЛ-О_F~энЄзяящ...-ся.
оТук<(з“|D)2ЙВВ-’_iОжиЛë«Qм†ihaDY_3@_)[v_,DсBs_в
 ÿs_(B_xdB—_БI",Ф%oль_P-)жвФЛЪ4μlU1_ц-
ÿ"ђ:оБсыдйГ†n№]ëYзюоТвт(Э`Y□ЛWтэЕË3vој__ÿь_М·_Бс1Г_kuj®J&
__ГСаАыhs>7_ккVд`*М,,жльW[№^L@_@№`рÿ_о0Кеящ3цй‘_Ë ±i±D2
\$.ВшBQ□НьμГ8fi□—
_Фтë_Sr7_Т•”(X→хЙ_A0__X□тX’‡ђSRBЦфЮУ‡™дЪ
к·ь_Д_Н_.,оь00dc>_____¶-
`.,ь:.....: CоttttttttWЦz2GG_†ftttttttttСииь::=__ТЛЪ_JJJJJJ,_z=_
__C_NТТТТТТТТТТТТЦGGGEГRГииииииэ_<фU_GДи•_GGECTU__EQ
CCЧTt__GGGGGGGEQtU_EQCCч_01wbÿ__яы'DJ_3ИШQ/_ю]Ль_*_
#^Кщ'eDоКс~'nh4□!DJоq_ДлШ_фМЪу8%oЧ*пÿ_ВЭжль_В_ж_!°@_аЩ
ћ_Нь€Т__Ль%oА”с9.€V_НьР_Цгц_€Й‡О_zТ»X<-Т_©.с©цÿ«1yі__/_y
%одоЕгА__Я,Г_j-
/iA...Лърчя_D!юеLB~СпЖ, “д_%6ЫПЗ/цWV>M”>__HQТ%#_ч—
y|C,Л©оОаИ%+|®1ЦЕ,f3_jl|=±T™†bWUЩ>V5RЩ¶с€»6MuWeг_УЛГ
_x]WНьzЛьиRГ...8`М\$,ИДђИ@_____Б—
5_ÿ%_Ëл9ш^o_¬_...д“цКм::sYMG_ГхуГ_х...Щ_Пь1X_ВÿВ@КВ*~
ГщщцS__Rш2_%oЮльфЧо_•ФцБЛзгхГ_И
__NI_1dђ™ђqByитЦ7_iНадДР...кsСЯj[n-ль'J__
 _Йг.□д<□яькч,,_ИР',Ж_<'&ëM01wbÿ__яы'D«_ëCXй+_od%oЛз
_#_Кфi[ојi™_‘кËнь!*,a@dBy6>μIOS-л1RfË4._‘__о“
 J>%s_A€ВТЛрцВЛz_eҺE_Mi;_YJDx<.w__Й5юі_/R~юI__%oкТ~ 8
Ëgйб‡_~ГЫ(□©SM__ÿ«:azBг_,ль_qiL_ТЧРАoИ_Д”rÿ©Т№—
тА9Кг<№2wТхЦμ__pe3g‡НьysН|zh_,о;ERПyСë3,rЭ`ЖньD90W3.№eJ_>
Кпзпри™_»%,ЦльXU°O__Лl8BjФQ__Sh”ыD%CH№(УҺЧсс№П+ядм
±Ля_Рїшс!_RЛi9~Яyг_NкддКмГ_İ!e'___ГОгщ|шЕкТ©Ан3q>ГцВпЦ__
“>нТАнь_r_ë-

h3чБ%0и@dфГуы;ы7‡_йSблПМwкыM,s3D_(¶z_0Ль‡иьЛьCore»(M™_
Ю†s)XНИЕЙTs<v-_»Э%oE2I_u<_00dcf_____¶-a,,шLn’N®K61O-I®_
ТЪiэтсДМ_jЎ(пХИТ__3fg|к2"bXъ_ю_=?с_□v®т(CT”e<ЪЙ“#hLa
·W__ARвхьЩ_Lцy€3ц,|™кЮЛ__и”-O@p_ъЪZF“®™Г;vз_Ч_>.??α_ўж
Gr,,8;гж_j[b†_8h|П,кqmD@Zw_A3__D’с#кЎyze\$,99e^h’§Ж□ымль™Ё
H_HWГд,'пъ’>-+Гьμ>lThyyУю“цхэЦ-”ь<DW_6ЎЛьРЙрАцшъщVЛЗЛЫНН_
ь*Г*—NьeUV6ль,йгC_кЎБ!jчНь-NjTUкx6,uaц!_7)б
ъшd`цwI€h(f__ёбт<a(1ФэZБ™yW>_i?dx“ЪЎμYwαНиф=УШ-ЛГШўЦ•Б_Ф__—
,,!(jeCн/эeL>spНь
Тсх_WЮ.Б/ец1sx»Т)8DcГ’сма_иsЩoL~ яИТГЧ#,Гд№eСЯТАЎVЭ§[br™,,ВЪ]†К
ньeД>з_:дїъ4К,гю‘#JJц=ц!эк...Ч_хНа__zμЁНьμeя-“*тэ®FCCCCУhe8€ТЬ‘e©\$Т4-к
яТ’8алъj_”lp*zJ”bgН_в«кчИ™тFдўUx”9μГсфь9Ф•_CCФ JhТhЛьйиe*...p,_C_Гp;
к’—
‘7_г>НяqШ0_к*ТhЛь,Тwг_z*ТhЛьйтU_йиТ_>_,i)80_бГУц’v01wbў__яы’Dr,,BS4V
C/_д])К__г_Л_%_DαкЩcЁltf |__“J_‡\$_!ИИ-fcТfТж0К□цУ—
ЎьM;fU2uSnЦ№_D_ћПў)Й“§Т_Т,Ль_Чснь/(Jбу|ыj_μ>_xixGΠ0@ў...йY__YпиНУ_S
AK*CKи_(X_K«μ.NehЦпъ”_